АНА РАДУНЧЕВА

ВИНИЦА. ЕНЕОЛИТНО СЕЛИЩЕ И НЕКРОПОЛ

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ, VI

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
София · 1976

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ПОРЕДИЦАТА

В. Велков (отг. ред.), В. Василев, С. Георгиева, Ал. Милчева, Д. Овчаров, Х. Тодорова, М. Чичикова

РЕДАКТОР НА ТОМА

Ив. Венедиков

REDACTEURS DE LA SERIE

V. Velkov (rédacteur responsable), V. Vasilev, S. Georgieva, Al. Milčeva, D. Ovčarov, H. Todorova, M. Čičikova

REDACTEUR DU VOLUME

Iv. Venedikov

93/99

ПРЕДГОВОР

През 1965—1969 г. се извършиха спасителните археологически проучвания на праисторическата селищна могила „Клиседжик", която попадаше в чашата на строящия се язовир Виница, Шуменски окръг. Средствата за разкопките бяха осигурени от ДСО „Водно стопанство" — инвеститор на строителството.

По време на работа се направиха системни наблюдения на редуването на културните пластове, образувани от последователно съществувалите селища. Те бяха първите системни стратиграфски проучвания върху многослоен праисторически обект в тази част на страната, обстоятелство, което още повече увеличи значението на разкопките.

При започване на разкопките на праисторическото селище и некропола в чашата на язовир Виница нашата цел и задачи бяха да се установят времето на заселването на селището и краят на съществуването му, броят на строителните (жилищни, селищни) хоризонти; да се види имало ли е прекъсвания в живота на селището, кога и колко дълги са били те; да се установи планът на постройките и другите съоръжения и, доколкото е възможно, топографията на отделните селища. Наред с това за нас представляваше интерес и въпросът, възможно ли е чрез използването на най-съвременните методи на работа и точното фиксиране на намерения във всяко жилище инвентар да се съди не само за материалната култура на обществото, но и за обществено-икономическата му организация и развитието на духовния живот.

Разкритият и проучен некропол на селището хвърли известна светлина върху тези въпроси, макар че повечето гробове са били унищожени при изкопните работи на язовира.

При изводите в края на нашата работа имахме пред вид не само конкретния археологически материал от тази селищна могила, но и материали, добити от други селища у нас и съседни страни, които са съществували по едно и също време със селището до с. Виница и по тип си схождат почти напълно с материалите от нашата могила.

МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ НА СЕЛИЩНАТА МОГИЛА

Праисторическата селищна могила (обр. 1) се намираше на 17 км южно от Преслав и на 3 км източно от с. Виница (Карадемир), Шуменски окръг. Тя заемаше северозападния ъгъл на обширната равнинна тераса на десния бряг на р. Камчия (обр. 2). Височината на терасата беше 21 м, мерена от средното лятно ниво на реката. На запад периферията на могилата се сливаше със самия бряг на реката, а на север я ограждаше дълбок дол.

Некрополът на селището беше разположен на изток и юг от могилата върху обширната равнинна тераса.

Селищната могила беше със сравнително малки размери. В основата имаше почти правилна елипсовидна форма с диаметри 55 х 45 м. Височината ѝ достигаше до 5 м, а дебелината на културния пласт — 4,50—4,60 м. Останалите 0,40—0,50 м от височината бяха резултат от почвообразуващия процес в природата. Този пласт се състоеше от черна пръст, която рязко се отделяше по цвят и състав от тази на културния пласт и беше примесена с останки от гниещи хумусни вещества — корени, листа и др. Често тук се намираха и черупки на малки бели охлюви, чието присъствие недвусмислено показваше късния произход на пласта.

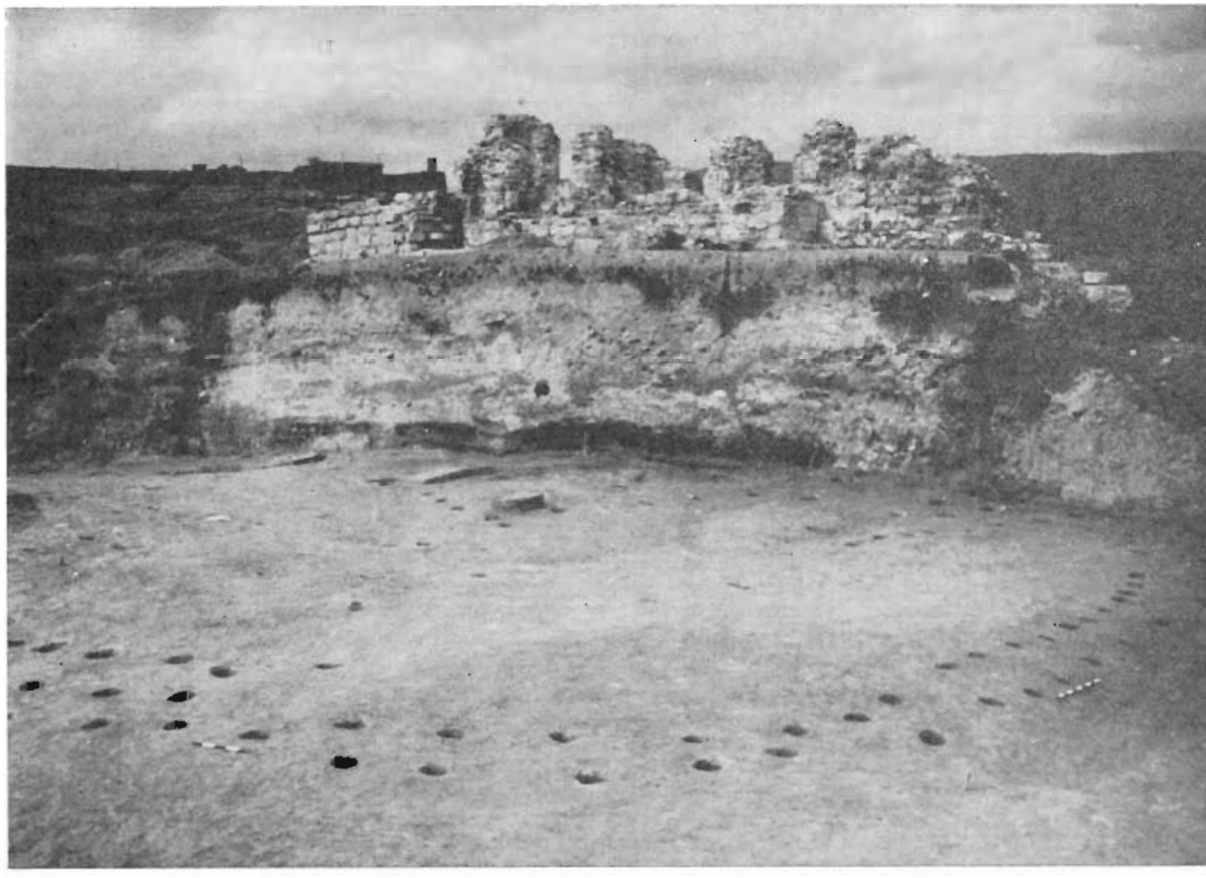

Обр. 1. Стратиграфски профил на могилата с част от укрепителното съоръжение на първи строителен хоризонт

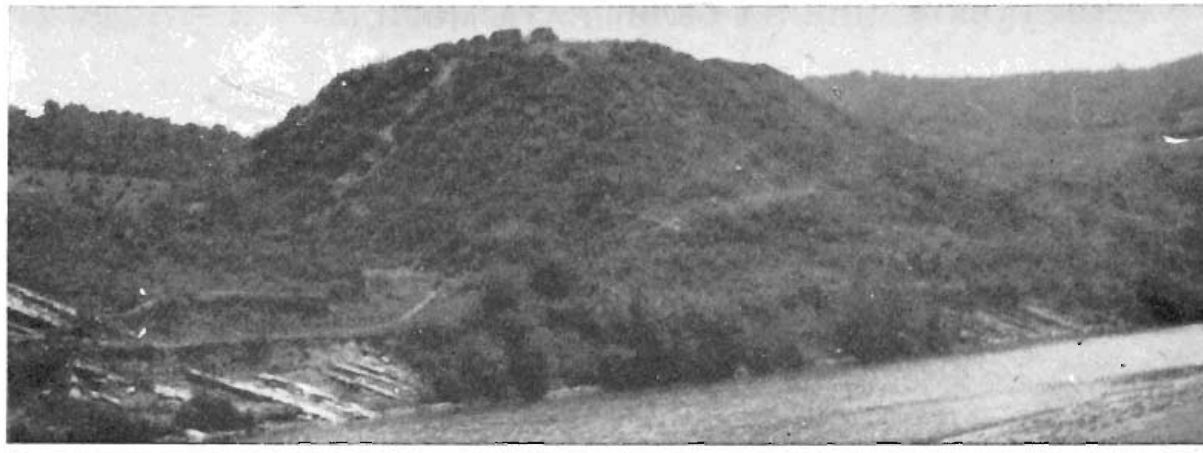

Общ вид на могилата преди започване на разкопките

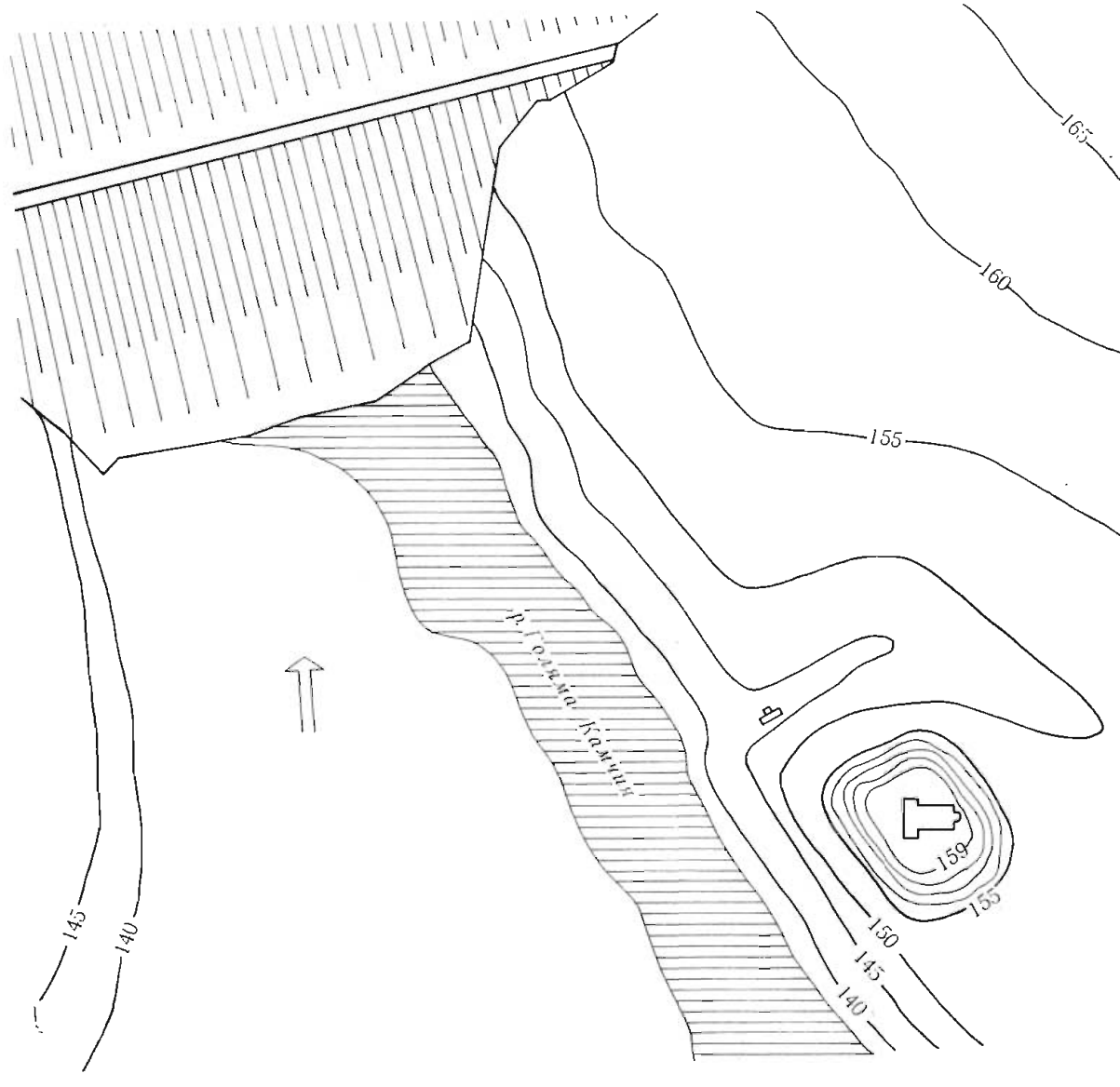

Обр. 2. Ситуационен план на могилата по отношение на язовирната стена

Селищната могила нямаше обикновените плоски очертания, характерни за този вид селища, а много напомняше пресечен конус със стръмно спущащи се към равнинната тераса страни. Както вече казахме, откъм запад и север реката и дълбокият ров са правели могилата непристъпна. Тя била най-лесно достъпна откъм изток и особено от юг, където склонът ѝ се спущал почти полегато към терасата. През 1948 г. под ръководството на проф. Ст. Ваклинов били извършени разкопки на църквата, построена върху селищната могила[1] през X в.

Приложеният от нас метод на работа ни помогна да установим следното:

1. Дебелината на целия културен пласт беше 5 м в източната част и 4,50–4,60 м в западната. Денивелацията на отделните жилищни хоризонти е била най-голяма към запад, откъдето се откривал най-просторният изглед и откъдето селището било естествено укрепено.

2. Могилата била образувана от пет последователно съществували селища, като прекъсване на живота е имало само между времето на разрушаването на първото и основаването на второто селище. Жилищните хоризонти редуваме от долу на горе (обр. 3).

3. Първите обитатели на това място са дошли тук в края на първата половина на каменно-медната епоха.

4. Първото селище е просъществувало кратко време. То е било изоставено и животът в него е прекъснал. След известно време тук отново дошли заселници.

5. Вторият етап от живота на селището се отнася към втората половина на енеолита и обхваща останалите четири жилищни хоризонта.

6. Изцяло е установен планът на застрояване на първи и втори жилищен хоризонт. По-късните строежи са унищожили напълно южната половина на третия жилищен хоризонт, а четвъртият и петият на дълбочина 1,80—2 м са били изцяло разрушени от тях.

7. Дебелината на напластяванията, образувани от разрушенията на всяко едно от последователно съществувалите селища, е:

I жилищен хоризонт — 1,60 м,
II жилищен хоризонт — 1,20 м,
III жилищен хоризонт — 0,80 м,
IV и V жилищен хоризонт — около 1,80 м.

8. В края на каменно-медната епоха животът на това място прекъснал. Едва през VIII в. пр. н. е. върху терасата на север от могилата се заселило тракийско население.[2]

9. Славяните са основали своето селище на изток и на юг от могилата.[3] То е продължило да съществува твърде дълго време. Трайно заселилото се на това място българско население през X в. построило върху останките от енеолитното селище монументална църква (обр. 4), която била обградена с масивен зид. Към него по-късно били пристроени помещения. С течение на времето около църквата възникнал некропол.[4]

10. От некропола на енеолитното селище бяха проучени общо 58 гроба и погребални съоръжения, разположени на изток и юг от могилата, върху обширната равнинна тераса.

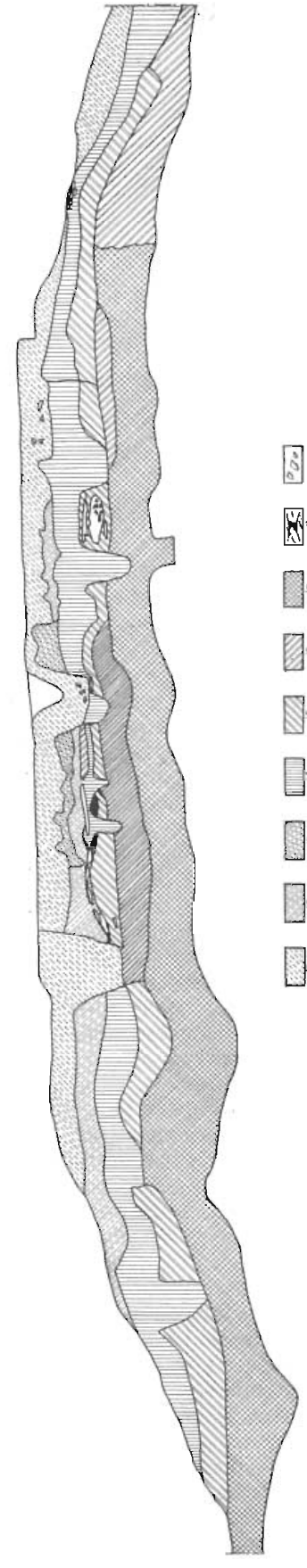

Обр. 3. Стратиграфски профил на могилата

[1] Ст. Станчев. Църквата до с. Виница. — ИАИ, XVIII, с. 305—330.
[2] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийско селище в чашата на язовир „Виница", Шуменско. — ИНМШ, IV, 1957, с. 57—78.
[3] J. Čangova. Les slaves aux environs de Preslav au VIIe—VIIIe s. d'apres les donnés archeologiques. Сборник в чест на проф. В. Бешевлиев (под печат).
[4] В. Антонова. Средновековно селище в чашата на язовир „Виница", Шуменско. — ИНШМ, IV, 1976, с. 3—33; Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница". — ИНШМ, IV, 1967, с. 35—55.

ПЛАНИРОВКА НА ЖИЛИЩАТА И ТОПОГРАФИЯ НА СЕЛИЩЕТО

ПЪРВИ ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Жилище 1. Състоеше се от две помещения. Дължина на стените: южна 3 м, източна 8 м, северна 4,50 м, западна 8 м. Средна ширина на жилището 3,50 м. Входът му е бил на южната стена. Размери на южното помещение: южна стена 3 м, източна 4 м, северна 4 м, западна 3,50 м. Размери на северното помещение: южна стена 4 м, източна 4 м, северна 4,50 м, западна 5,50 м. Ширина на входа 0,75 м. Пещта е била долепена до източната стена на жилището зад напречната преграда. Впоследствие тя е била разрушена от голяма яма. Стените на вътрешната страна или поне част от тях са били боядисани с червена охра, която личи върху късове от стенна мазилка.

В това жилище бяха намерени 4 глинени съда, глинен гъбовиден предмет за правене на съдове, глинена подставка за съдове, модел за жилище, който е служел за дръжка на глинен похлупак, 11 глинени кръгли тежести за рибарски мрежи, 2 каменни брадви, тилна част от пробита бралва-чук, каменна гладилка, каменно шило, 3 каменни бойни топки, 6 рогови мотики, рогово длето, рогова мотика (обр. 5, 6).

Жилище 2. Две помещения. Южна стена 5,50 м, източна 7,50 м, северна 5,50 м, западна 7 м. Средната ширина на жилището около 5,50 м. Размери на южното помещение: южна стена 5,50 м, източна 4 м, северна 5,50 м, западна 3,50 м. Размери на северното помещение: южна стена 4,50 м, източна 3,50 м, северна 5,50 м, западна 3,50 м. Входът бил на южната стена и излизал на улицата с посока изток—запад. Ширината му е 2 м. Пещта се намирала в северната част близо до източната стена. Беше запазена само малка част от първаза ѝ, който имаше дължина 1,25 м и височина 0,15 м. Подът на жилището беше от добре трамбована глина, а по-голямата му част във вътрешната (северна) част е бил постлан по всяка вероятност с тънки пръти, които са били замазани впоследствие с глина, обилно примесена със слама. С течение на времето дърветата изгнили, а при опожаряване на постройката глината се опалила и добила червеникав цвят. Ето защо при почистване на останките на жилището на това място бяха установени червеникави ивици от горялата замазка (попаднала между прътите при измазването) и тъмни ивици, получени от изгниването на дърветата. Изглежда, че така е бил покрит и подът на северното помещение, в което се е намирала не само пещта, но то изобщо е имало стопанско предназначение.

В това жилище се откриха 9 глинени съда, кръгъл глинен предмет, глинен гъбоподобен предмет за направа на керамични съдове, глинен модел на жилище, кръгла тежест за рибарска мрежа, каменна гладилка, каменна бойна топка, рогова мотика, 2 костени шила, костена гладилка, рогова соха (обр. 7).

Жилище 3. Три помещения. Дължина на южната стена 3,50 м, на източната 10 м, на северната 4 м, на западната 9,50 м. Входът се е намирал на южната стена към улицата с посока изток—запад. Размери на южното помещение: южна стена 3,50 м, източна 1,50 м, северна 3,50 м, западна 1,50 м. Размери на средното помещение: южна стена 3,50 м, източна 4,50 м, северна 4 м, западна 4,50 м. Размери на северното помещение: южна стена 4,50 м, източна 3 м, северна 4 м, западна 3,50 м. Ширина на входа 1,75 м. Средната ширина на жилището бе около 3,70 м. Прави впечатление, че тя е значително по-дълга от досега описаните. Може би с това ще трябва да се обясни и обстоятелството, че само тук (от десетте установени постройки в първия жилищен хоризонт) беше разкрита втора напречна стена, която по всяка вероятност е направена, за да служи като допълнителна подпора на необичайно дългия покрив на жилището. В северното помещение беше открита пещ с необикновена елипсовидна форма, с 1,75 м дължина и 0,60 м средна ширина. Тя се състоеше от две части. Едната част — същинската пещ — е била засводена, а другата, която по всяка вероятност е служела за пепелник, била открита. Двете отделения са били обединени от една обща стена, добре измазана с глина, обилно примесена със слама. Източната (по-голяма) част бе силно разрушена и от замазката на въ-

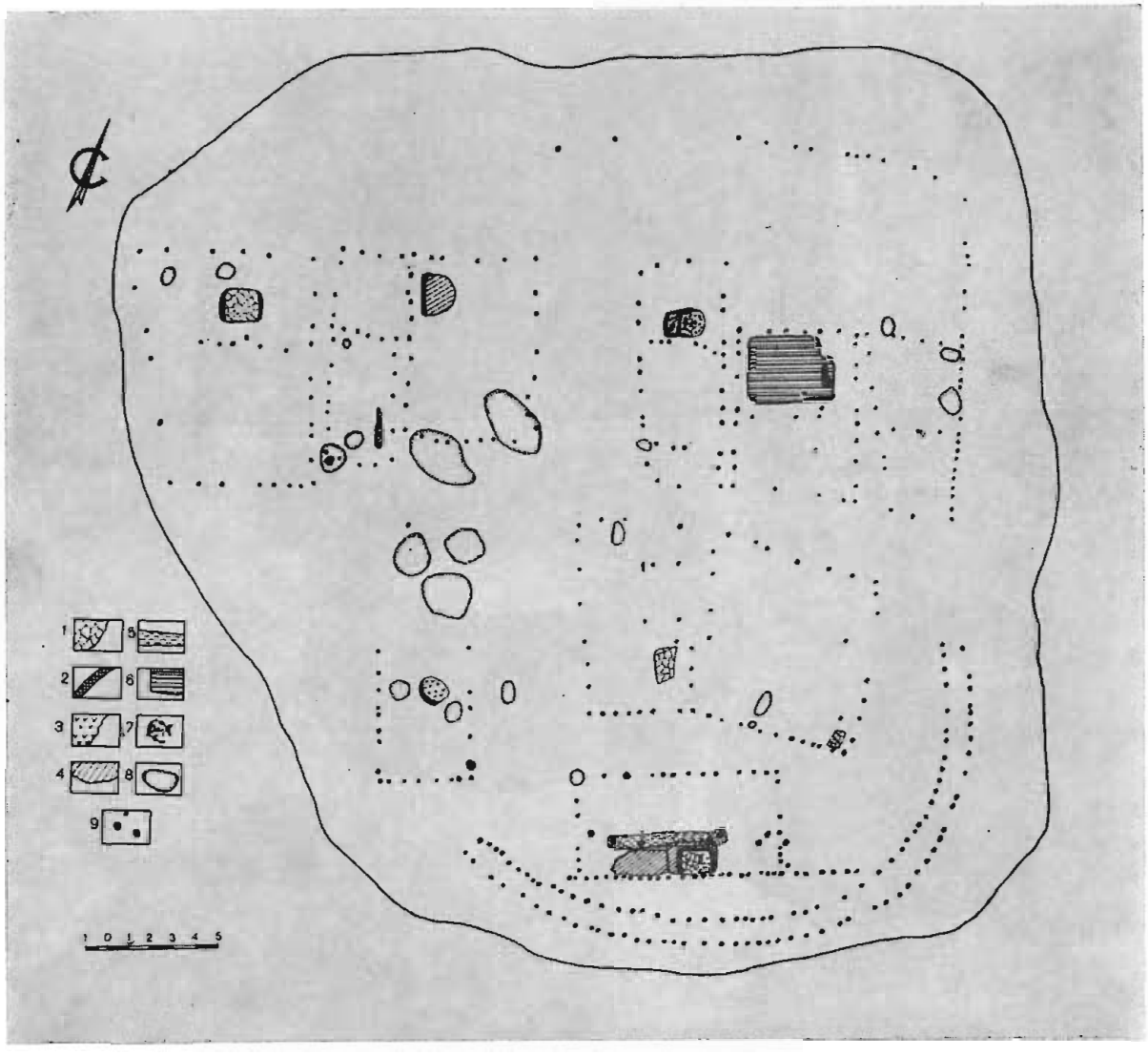

Обр. 4. Общ план на застрояване на първи жилищен хоризонт

1 — основа на пещ; 2 — перваз на пещ; 3 — разрушена пещ; — 4 — глинобитна площадка; 5 — траншея; 6 — настилка от пръти със замазка от глина; 7 — въглен; 8 — яма; 9 — дупки от колове

трешната страна на стеничките ѝ и на основата на пещта бяха останали само незначителни късове. Запазени бяха и дупките от тънките пръти, които са образували скелето за поддържане на свода. Тези дупки се проследяваха и по северната стена на пещта, където тя бе запазена в цялата си дебелина. Двете части на пещта са били разделени от тънка преградна стена. В пепелника беше намерена една каменна тесла с елипсовидно напречно сечение.

В това жилище бяха намерени следните предмети: 5 глинени съда, глинена лъжица с отчупена дръжка, 4 глинени подставки за закрепване на грънчарски гъби, 4 глинени похлупака, 2 кръгли глинени тежести за рибарски мрежи, 13 рогови мотики, 7 рогови сохи, 4 рогови дръжки за закрепване на сечива в тях, 2 рогови гладилки, 5 костени гладилки, 2 костени шила, костено длето, 6 каменни брадви и тесли, каменно длето, 5 каменни бойни топки, 8 кремъчни остриа, мидена черупка (обр. 8, 9).

Жилище 4. Дължина на южната стена 7,50 м, на източната 8 м, на северната 7,25 м и на западната 8,25 м. Средна ширина на жилището 7,50 м. Входът се намирал на източната стена и имал широчина 1,30 м. Преградната стена е разделяла помещението на две равни части и е свършвала точно срещу входа. Изглежда, че в двете помещения се е влизало направо от входа. Изобщо пропорциите на това жилище са доста скъсени. Пещта бе силно разрушена. Била е поправяна два пъти. Първата замазка е била направена върху насипана и много добре трамбована пръст, а втората — направо върху нея. Такова ремонтиране на пещи се среща рядко.

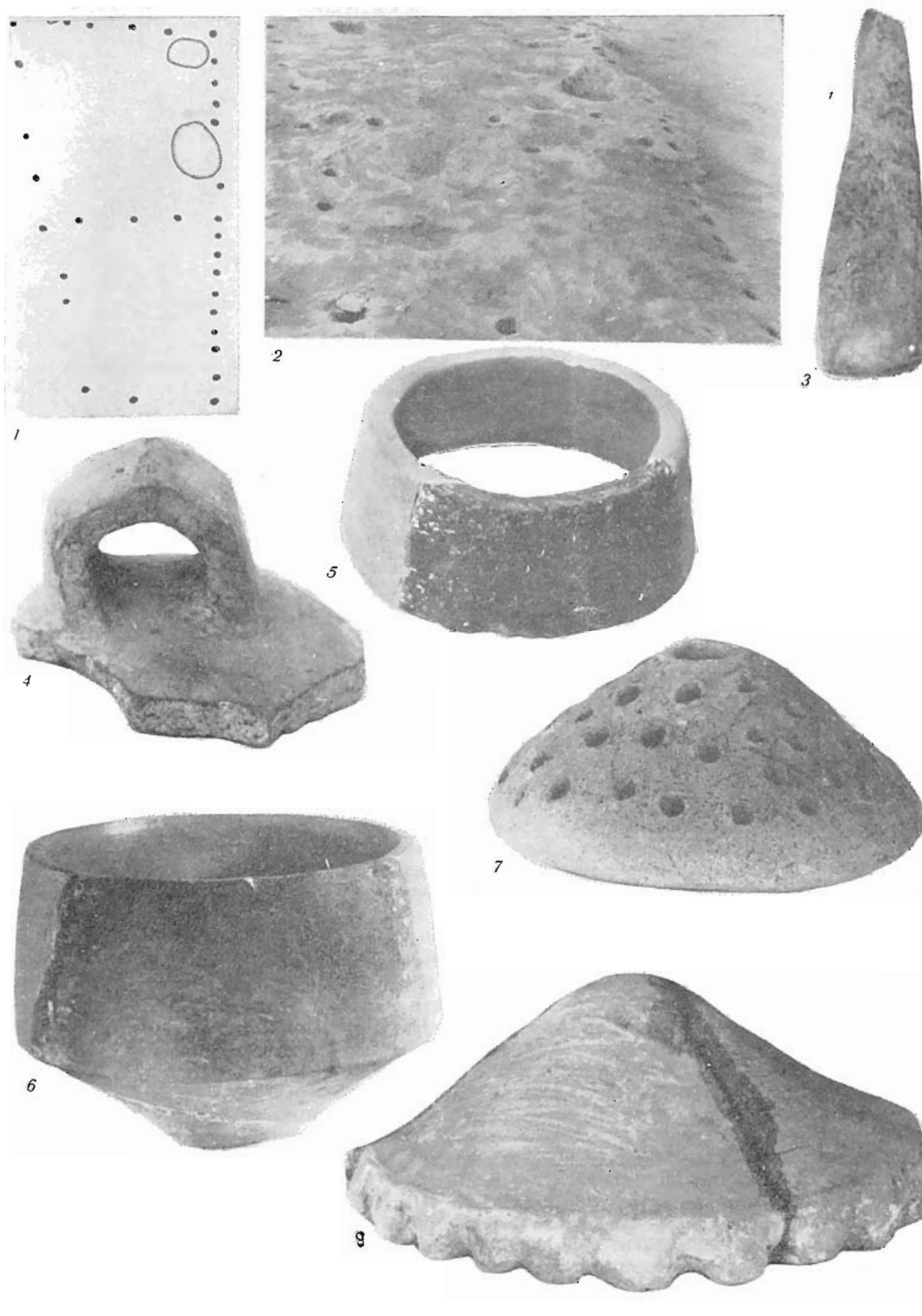

Обр. 5. Жилище 1 и предмети, намерени в него

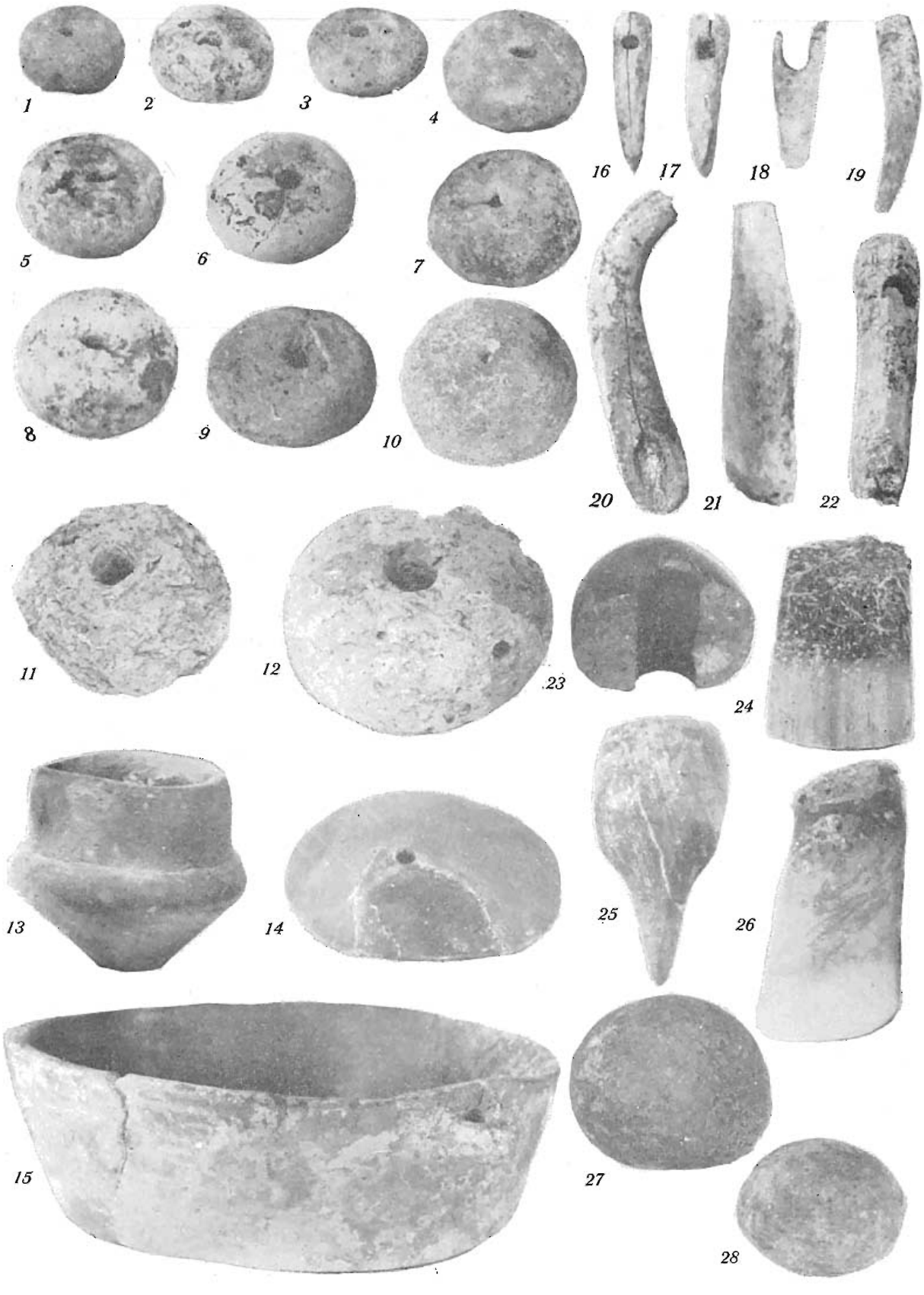

Обр. 6. Предмети, намерени в жилище I

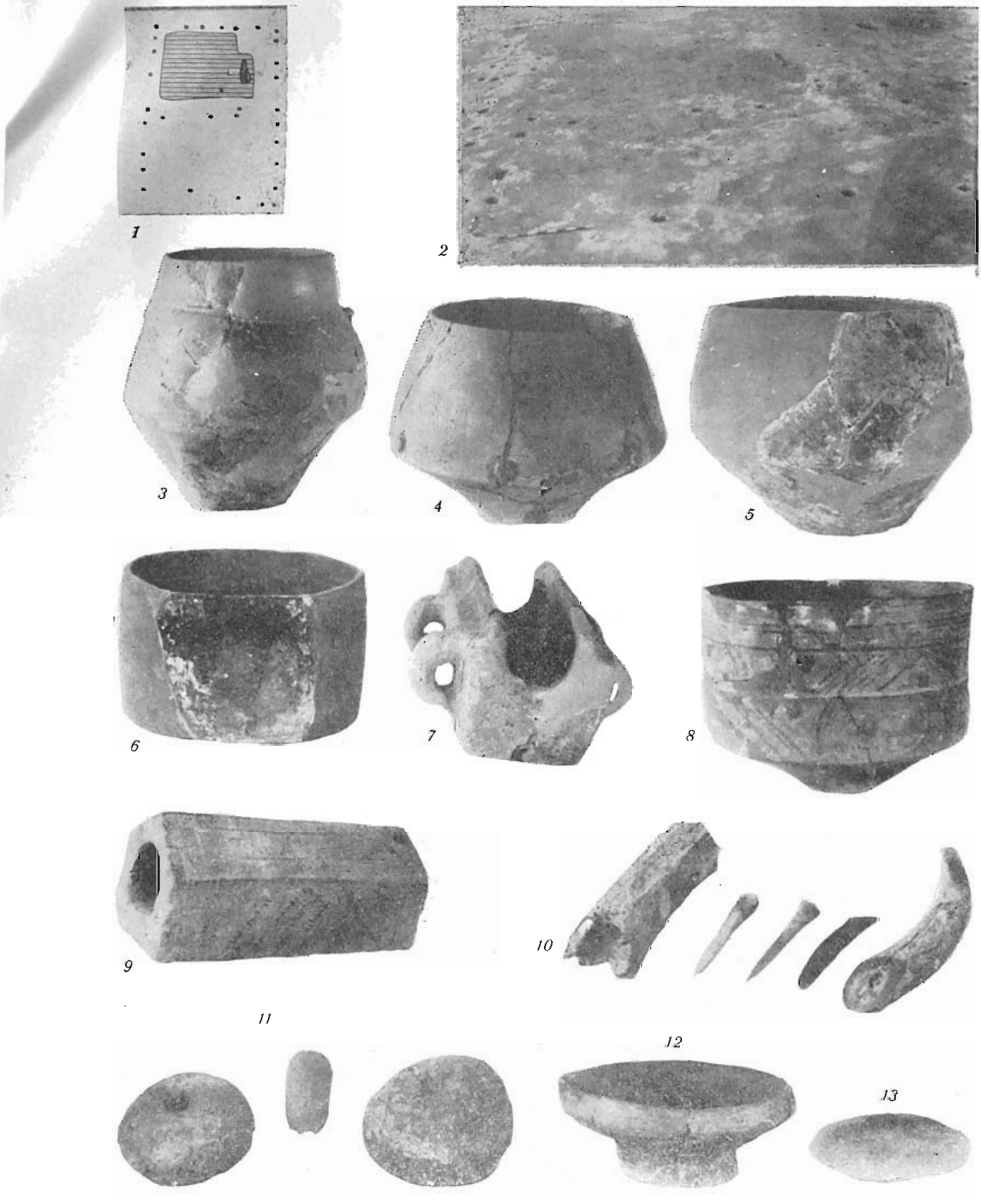

Обр. 7. Жилище 2 и предметите, намерени в него

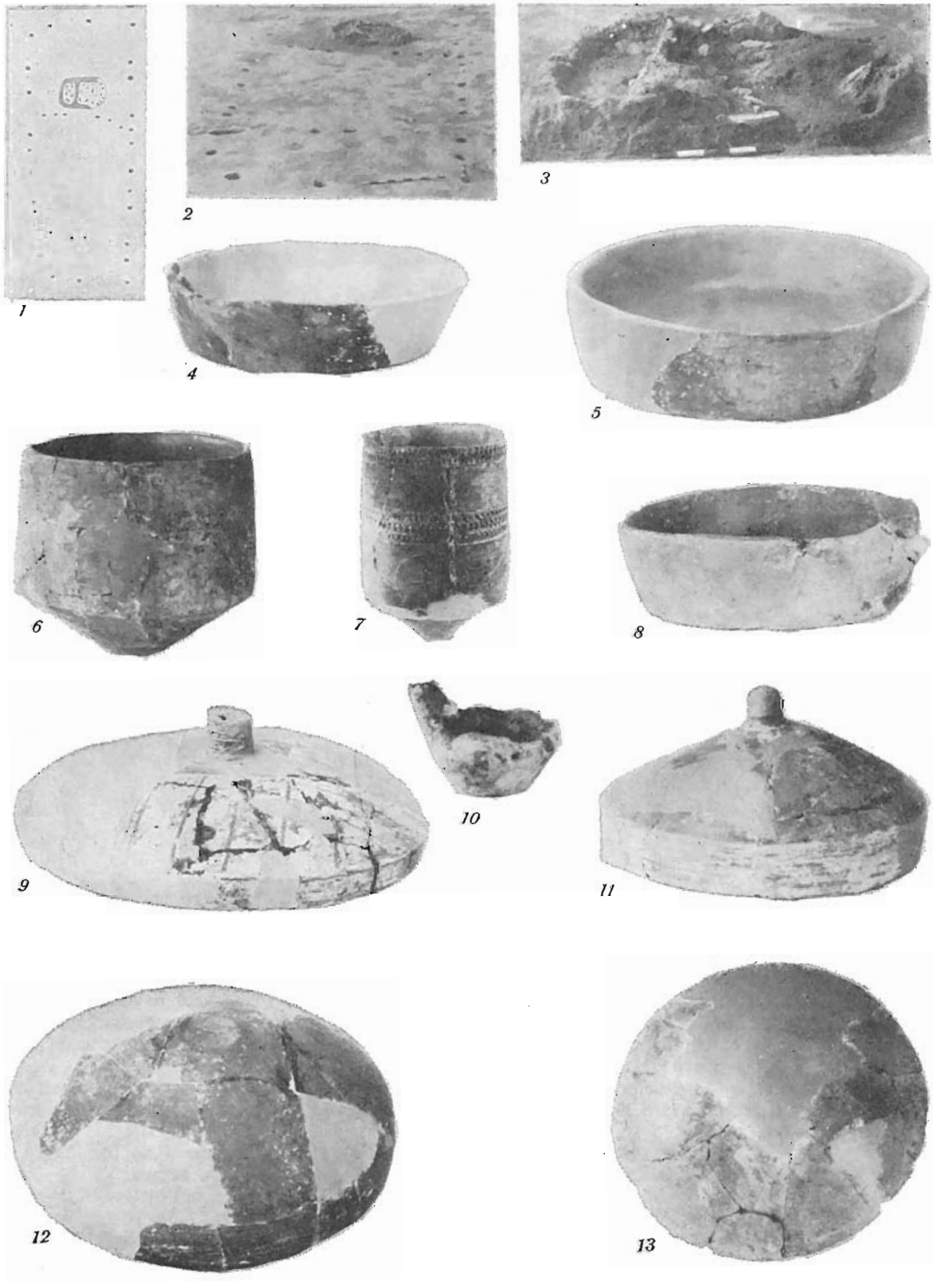

Обр. 8. Жилище 3 и предмети, намерени в него

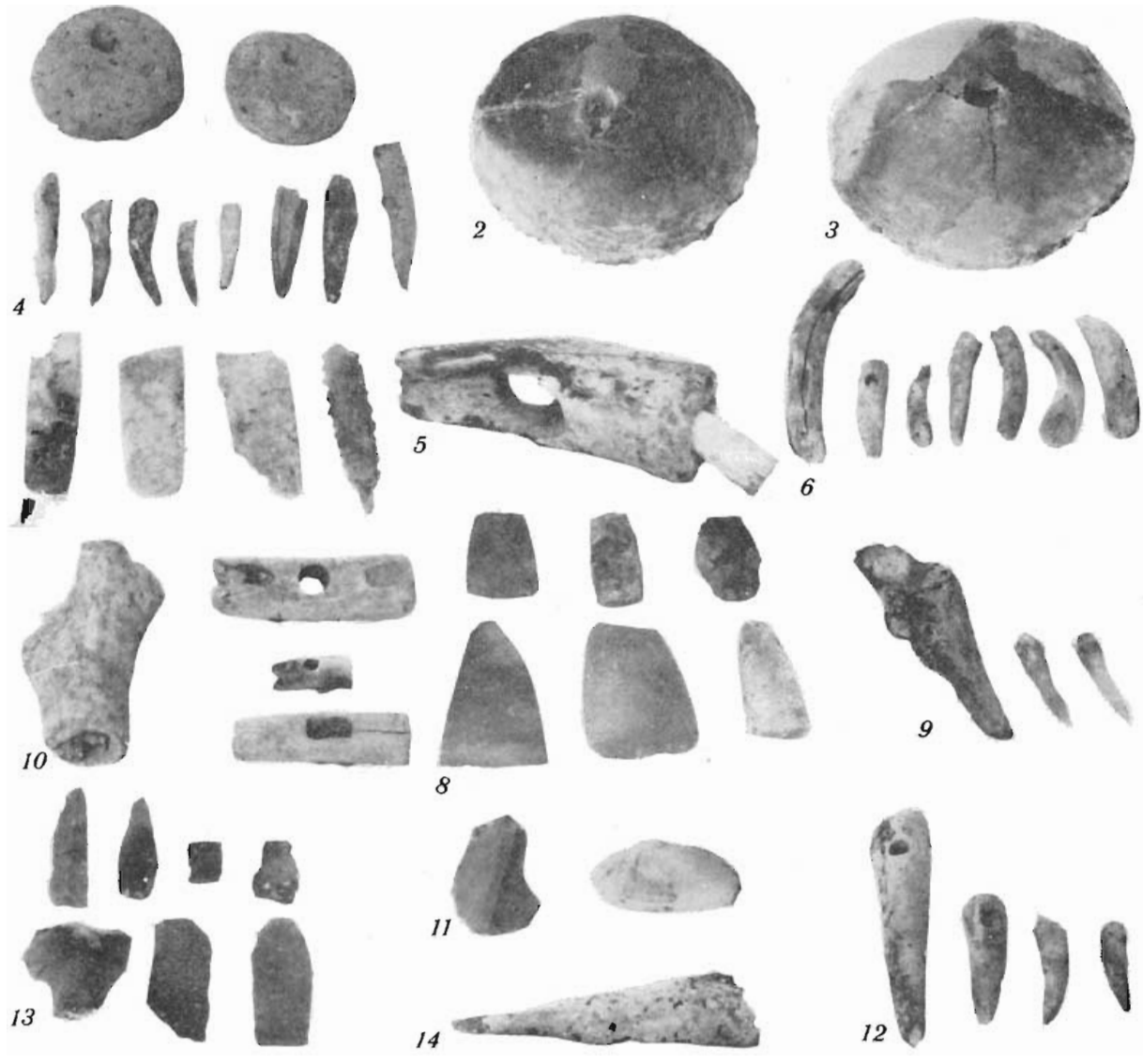

Обр. 9. Предмети, намерени в жилище 3

В това жилище бяха разчистени и две ями. По-голямата се оказа боклучена.

Тук бяха намерени и 7 глинени съда, глинен похлупак, глинена подставка за съдове, глинен модел на жилище, който е служел за дръжка на похлупак, долна част от глинен модел на жилище, 11 кръгли глинени тежести на рибарски мрежи, 2 рогови сохи, 2 костени гладилки, каменен хромел, 2 каменни брадви, каменна бойна топка, разклонен рог на елен с изострени върхове, по всяка вероятност използувани за длета (обр. 10 и 11).

Жилище 5. Две помещения. Дължина на южната стена 4,75 м, на източната 8 м, на северната 4,50, на западната 8,25 м. Средна ширина на постройката 4,50 м. Размери на южното помещение: южна стена 4,75 м, източна 3 м, северна 4,75, западна 3,25 м. Размери на северното помещение: южна стена 4,75 м, източна 5 м, северна 4,50 м, западна 5 м. Възможно е входът да е бил на северната стена. Пещта, 1,75 × 1,00 м, е била в югоизточния ъгъл.

Тук бяха намерени следните предмети и съдове: 7 глинени съда, глинен похлупак, глинена кръгла пинтадера, глинена тежест за рибарска мрежа, 2 каменни тесли, 2 кремъчни острия, част от рогова мотика, рогова соха, рогова гладилка, 3 каменни бойни топки (обр. 12).

Жилище 6. Дължина на южната стена 6 м, на източната 8,25 м, на северната 5,50 м, на западната 8 м. Южната стена и югоизточният ъгъл на постройката бяха разрушени от две големи ями, които са били изкопани при разбъркването на останките след разрушаването. Средната ширина на жилището бе 5,70 м. Входът се намираше на източната стена и имаше

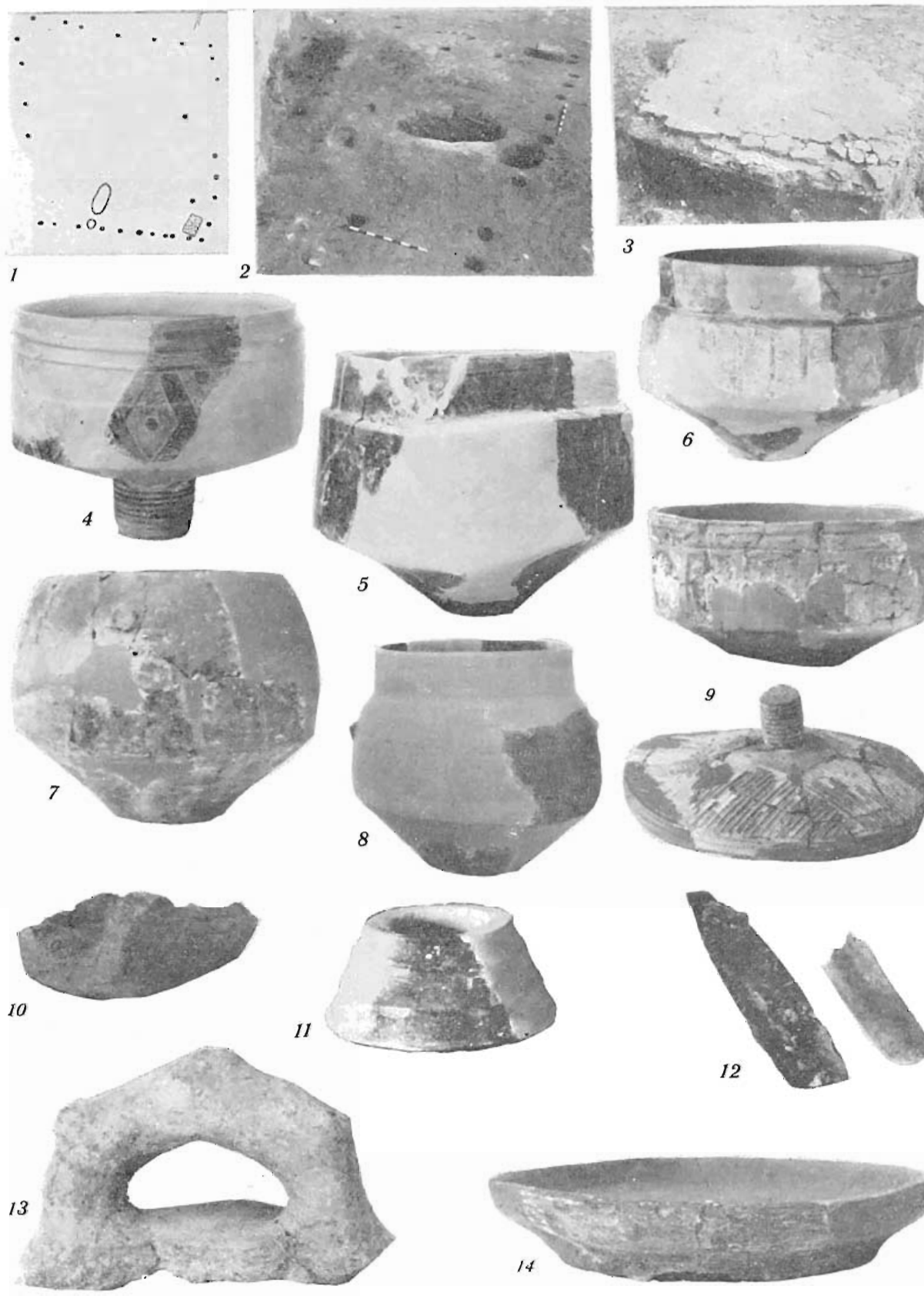

Обр. 10. Жилище 4 и предмети, намерени в него

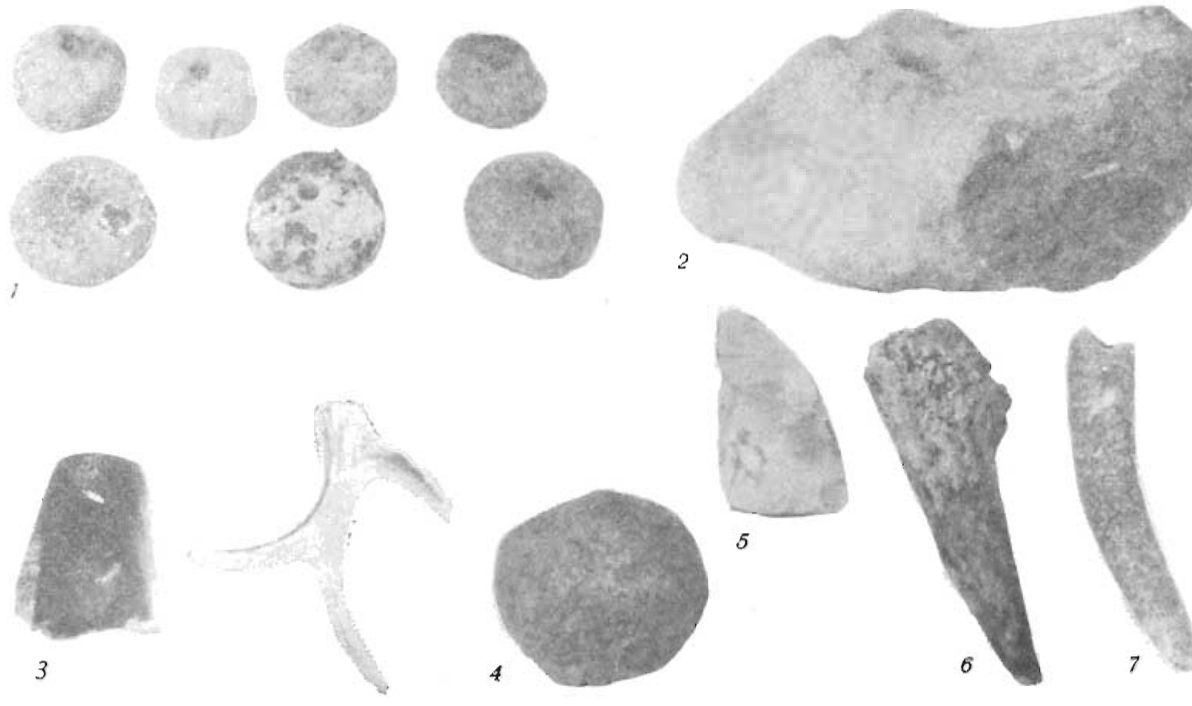

Обр. 11. Предмети, намерени в жилище

ширина 1,70 м. Почти в северозападния ъгъл на постройката беше установено мястото на пещта. Преди да бъде направена пещта, мястото най-напред е било измазано с глина, обилно примесена със слама. Стените и основата на пещта са били обмазани едновременно. Стеничката на тази пещ беше запазена на известна височина и това ни дава известна възможност да определим приблизително височината на свода. По всяка вероятност той е бил висок около 0,40 м. Запазената стеничка беше с дебелина 0,25 м. Размерите на запазената част от пещта бяха 1,75×2,00 м. Тя е била измазана четири пъти.

Тук бяха открити 4 глинени съда, глинен похлупак, глинена подставка за съдове, глинен фалос, плосък глинен кръг и изпъкнала повърхност за правене на съдове, крак от глинена култова масичка, почти цилиндрична глинена тежест, 4 кръгли глинени тежести за рибарски мрежи, 4 рогови мотики, 8 рогови сохи, 4 костени шила, 3 каменни брадви, 5 каменни тесли, каменно длето, 5 каменни бойни топки, кремъчна бойна топка (обр. 13 и 14).

Жилище 7. Две помещения. Дължина на южната стена 3,00 м, на източната 9,25 м. Дължина на северната стена 3 м, на западната 9 м. Средна ширина на постройката около 3,00 м. Размери на южното помещение: южна стена 3 м, източна 5 м, северна 5,25 м, западна 5,50 м. Размери на северното помещение: източна стена 4,25 м, северна 3 м, западна 3,50 м. Входът се намираше на южната стена и бе широк 1,00 м. И тази постройка е сравнително тясна и дълга. Особеното при нея е, че тази част, в която се е намирала пещта и която вероятно е служела за стопанско помещение, е значително по-голяма от свободната за обитаване част. Както изглежда, в постройката се е влизало от юг през стопанското помещение. Югозападният ъгъл беше разрушен от дълбока яма. Близо до нея беше разчистена друга, но нито една от тях не се оказа боклучена.

До югоизточния ъгъл е била пещта. От нея беше останала само малка част от стеничката с дължина 1,75 м.

В жилището беше намерен следният инвентар: 3 глинени съда, 2 части от глинени модели на жилища, буца глина, приготвена за направа на глинени изделия, 29 кръгли глинени тежести за рибарска мрежа, 2 рогови мотики, 3 рогови сохи, костено шило, кремъчен нож, 7 каменни брадви, 4 бойни топки, две кукички за риболов, костена игла за коса (обр. 15).

Жилище 8. Две помещения. Дължина на южната стена 6,50 м, на източната 10 м, на северната 8 м, на западната 10,50 м. Средната ширина на постройката около 7,50 м. Размери на южното помещение: южна стена 6,50 м, източна 5,50 м, северна 7,50 м, западна 7 м. Размери на северното помещение: южна стена 7,50 м, източна 4,50 м, северна 8 м, западна 3,50 м. Входът се е намирал почти в центъра на южната стена и е бил широк 1,50 м. Средната ширина на постройката беше около 8,00 м. Входът се е намирал почти в центъра на южната стена и е

Обр. 12. Жилище 5 и предмети, намерени в него

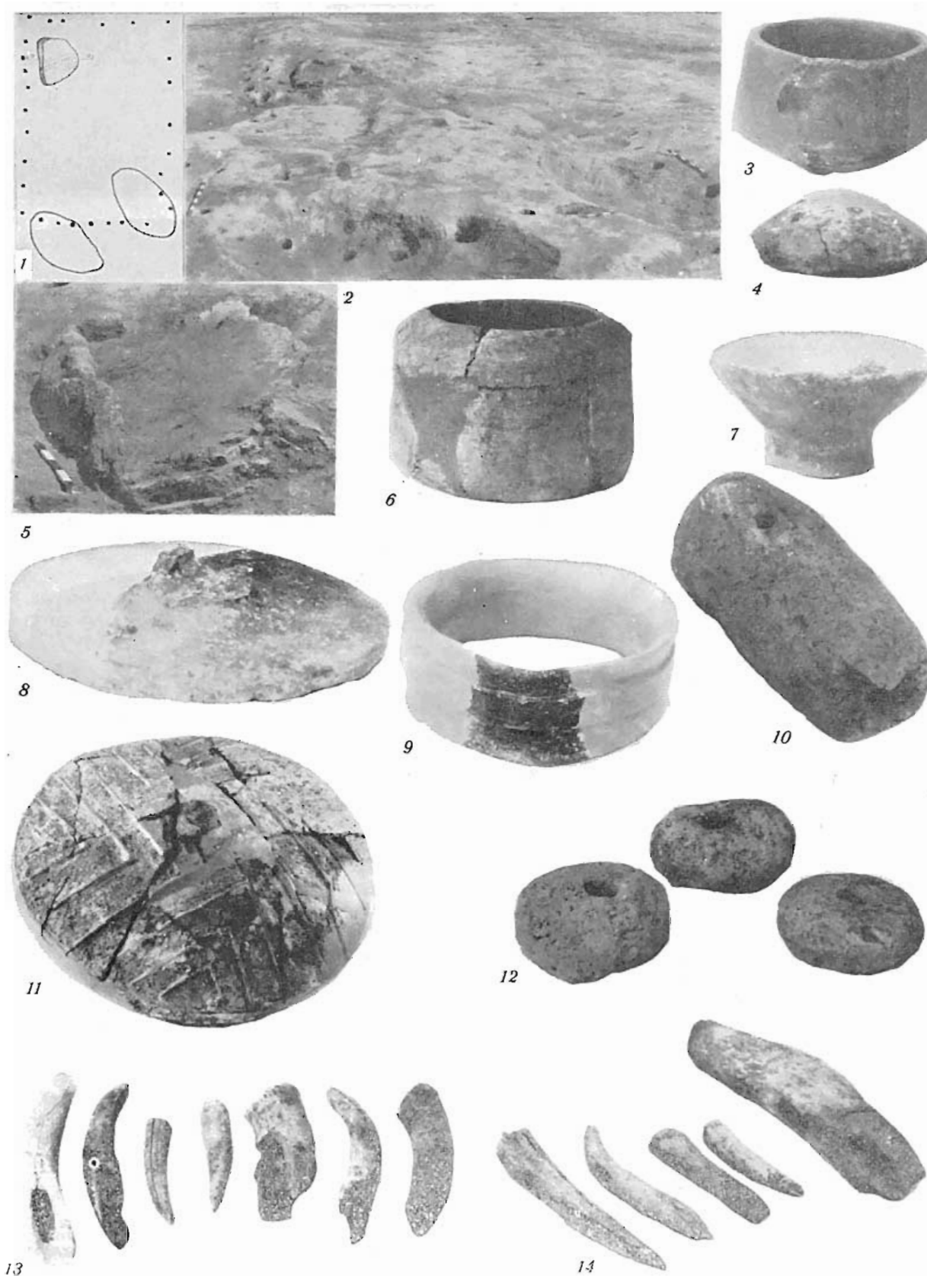

Обр. 13. Жилище 6 и предмети, намерени в него

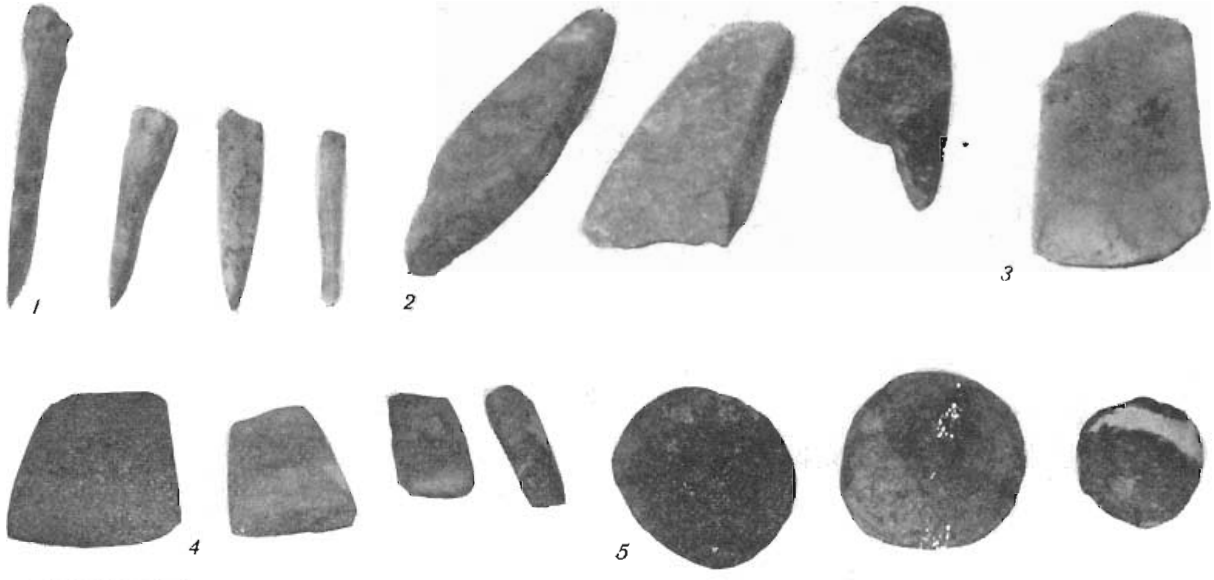

Обр. 14. Предмети, намерени в жилище 6

бил широк 1,50 м. Пещта е била разположена в северната част на постройката. Тя беше изградена по същия начин, както останалите пещи от този строителен хоризонт. Ясно личаха площадката, направена от глина, примесена със слама, на около 0,50 м от пода на жилището, върху която била изградена пещта. Източната и западната страна на пещта бяха старателно измазани с глина, еднаква по състав с тази, с която е била измазана площадката, а южната и северната може би са следвали нивото на терена и са били наравно с него. Замазката на основата на тази пещ беше направена върху добре трамбован насип от глина. Размерите ѝ бяха: ширина 2,00 м и дължина 1,50 м. Отворът на пещта е бил откъм север. Как е била засводена пещта, е трудно да се каже, тъй като не е запазена дори най-малка част от свода. В северната част на постройката бяха разчистени две ями, изкопани, след като тя е била разрушена.

Тук бяха намерени 7 глинени съда, 3 глинени похлупака, 2 глинени предмета за правене на съдове с вдлъбнати дъна, част от глинен модел на жилище, служил като дръжка на похлупак, 21 кръгли глинени тежести за рибарски мрежи, 4 рогови сохи, 2 костени шила, 2 костени длета, костена гладилка, 9 каменни тесли, каменна бойна топка, тилна част на пробита каменна брадва-чук, 2 части от кремъчни ножове (обр. 16).

Жилище 9. Дължина на южната стена 4,25 м, на източната 5,75 м, на западната 5,75 м. Не бе установено продължението на постройката в северната ѝ част. Средната ширина в установената част беше 4,25 м. Входът е бил на източната стена и е имал ширина 1,50 м. В тази част беше разчистена силно разрушена пещ, измазана с глина, примесена със слама. Издигната беше от пода на височина около 0,25 м. Подът на постройката беше разбит от няколко ями.

Инвентарът тук беше твърде богат: 15 глинени съда, 2 подставки за глинени съдове, 2 глинени модела на жилища, които са служили за дръжки на похлупаци, глинен похлупак, част от глинена култова масичка, 21 кръгли глинени тежести за рибарски мрежи, 10 рогови мотики, 6 рогови сохи, рогова дръжка, 4 маниста от черупка на мида, 5 каменни брадви, каменен амулет, полусферична каменна повърхност за правене на глинени съдове (обр. 17 и18).

Жилище 10. Дължина на южната стена 9,25 м, на източната 4,50 м, на северната 9,25 м. Дължина на западната стена 4,50 м. Размери на южното помещение: южна стена 9,25 м, източна 4,80 м, северна 9,25 м, западна 2 м. Размери на северното помещение: южна стена 9,25 м, източна 2,70 м, северна 9,25 м, западна 2,50 м. Входът на постройката е бил на източната стена и бил широк 1,50 м. Това е една от най-интересните постройки в първия строителен хоризонт. Тя се отличаваше от другите по местоположението си и по някои конструктивни особености.

Формата на тази постройка е почти правилен четириъгълник. Разположена в най-южната част на могилата, тя почти се опираше до оградната стена на селището. Интересното в плана ѝ е, че южната стена е била удължена с 3 м. Можем да допуснем, че тази стена е носила лек навес над входа на постройката. По този начин стопаните му са си осигурявали повече защитено от дъжд, сняг, вятър и др. пространство, което може би са използували за съхраняване на част от инвентара си. Друга особеност в тази постройка е, че вътрешната преградна стена е успоредна

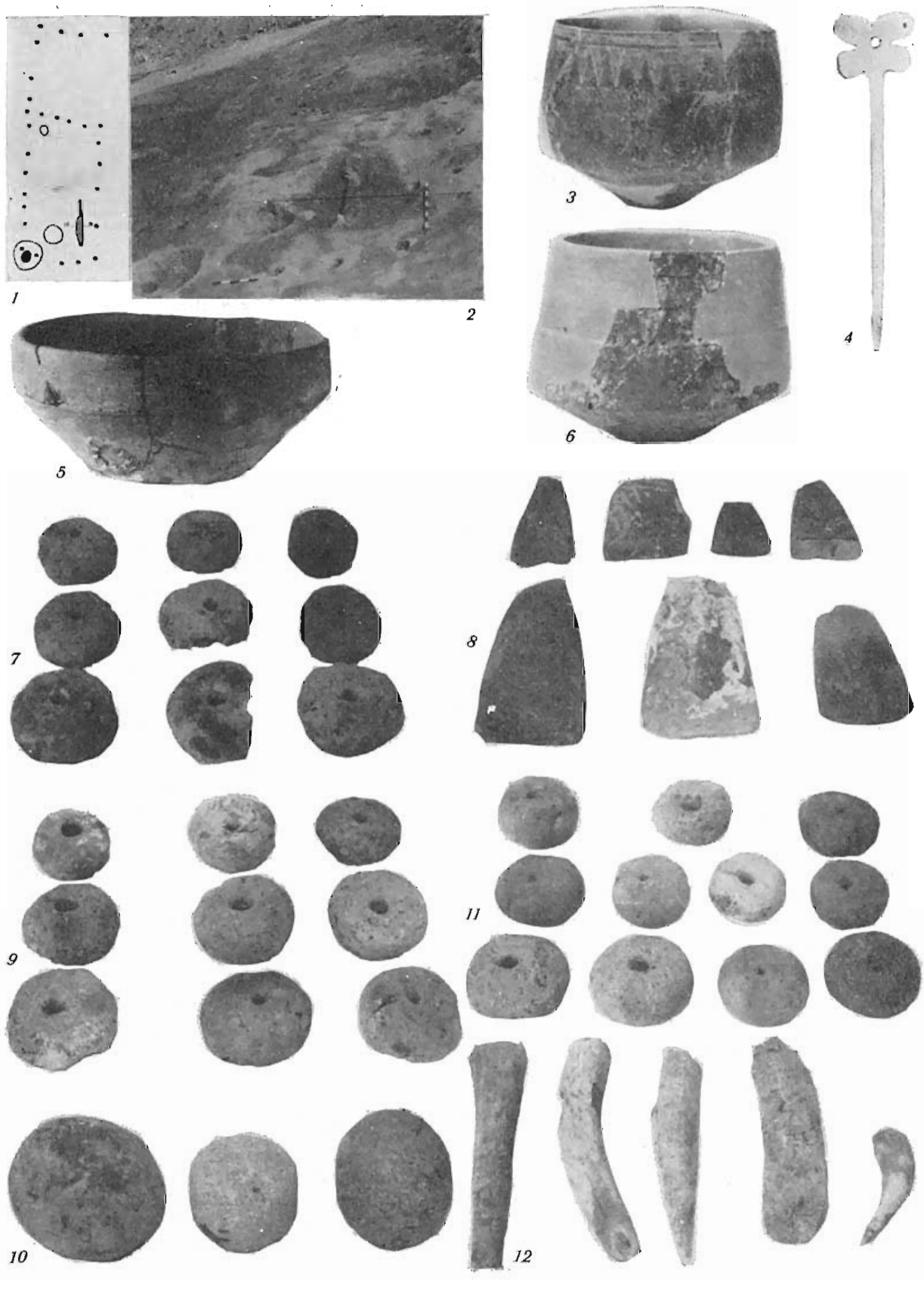

Обр. 15. Жилище 7 и предмети, намерени в него

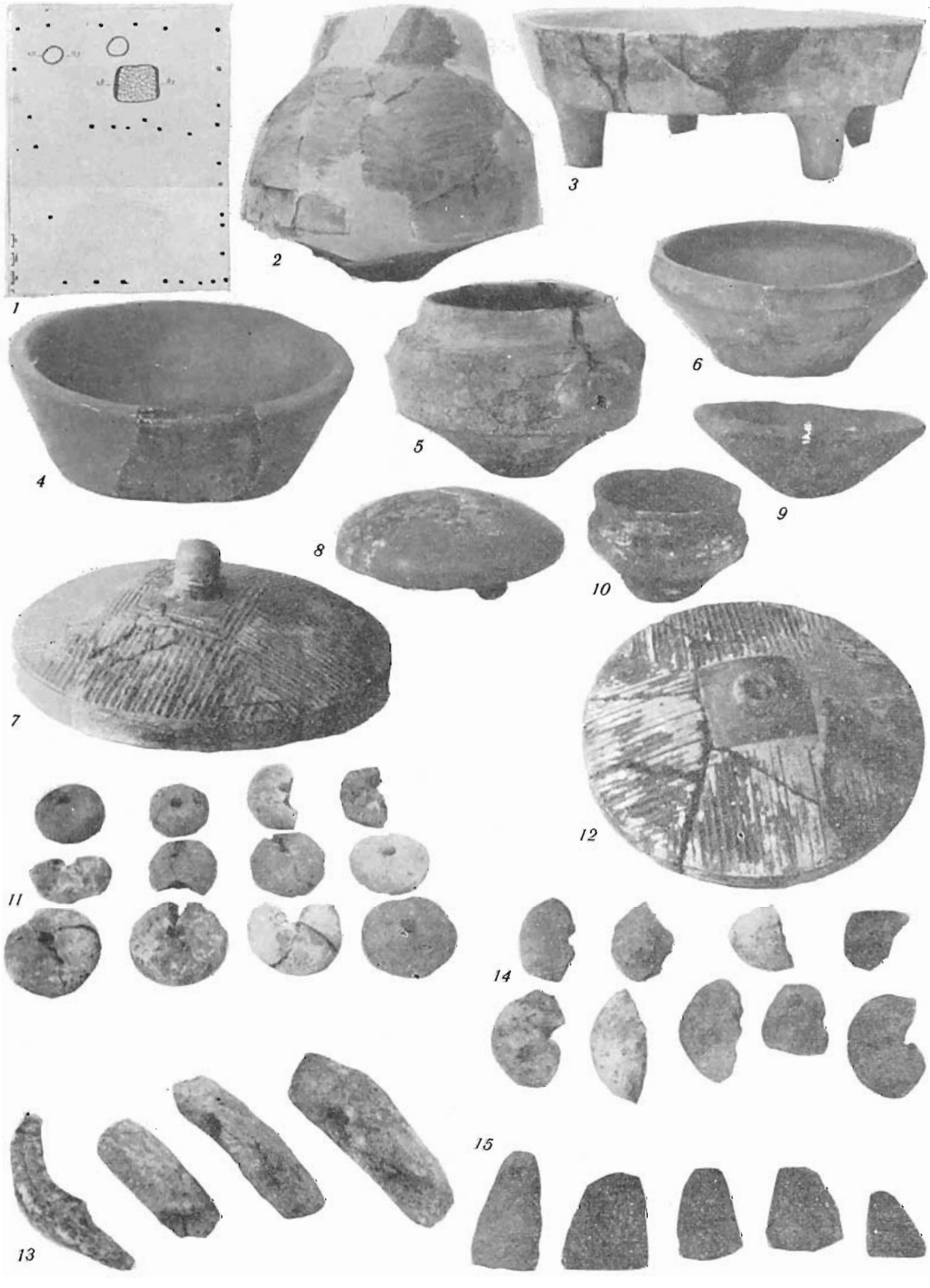

Обр. 16. Жилище 8 и предмети, намерени в него

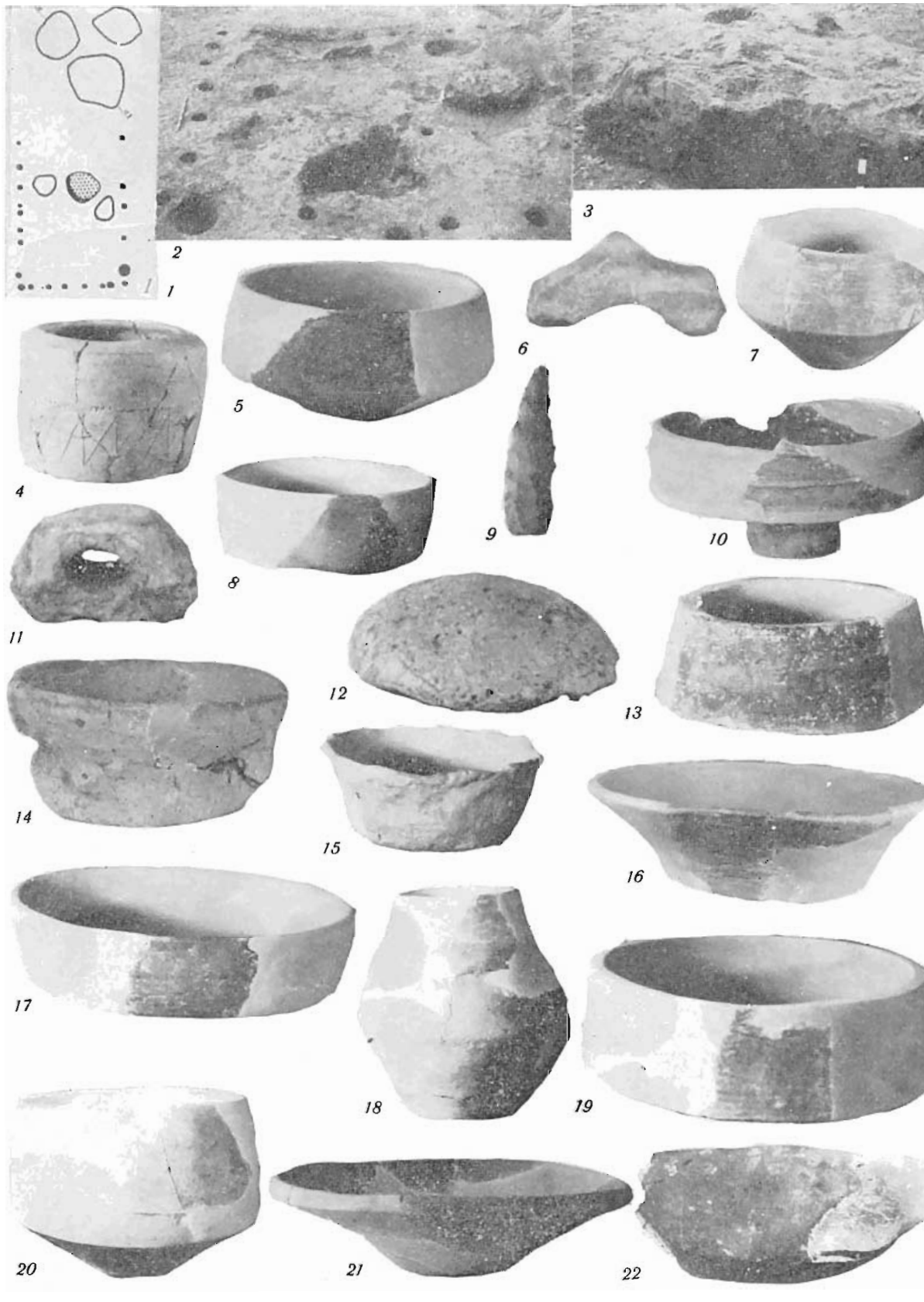

Обр. 17. Жилище 9 и предмети, намерени в него

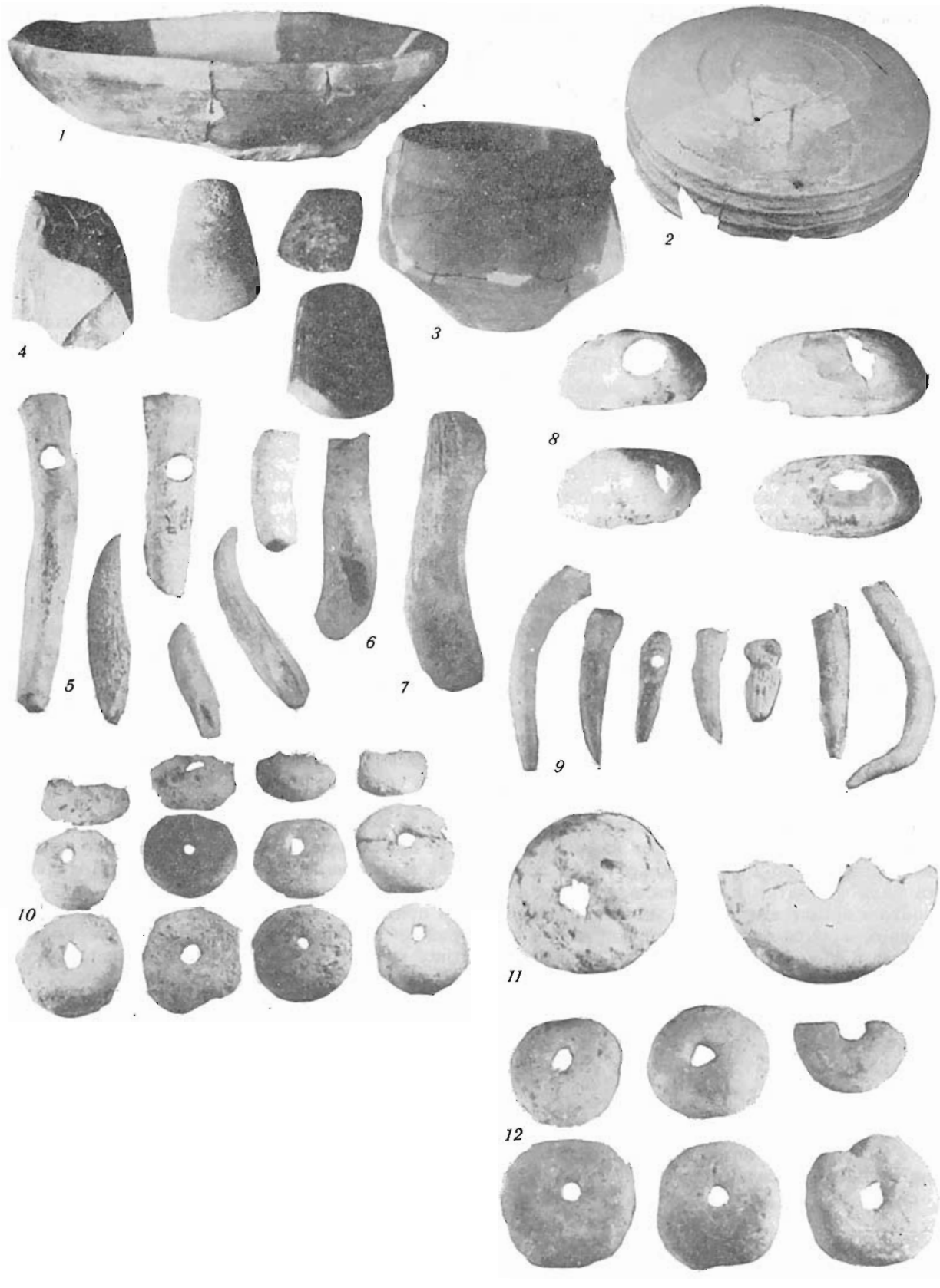

Обр. 18. Предмети, намерени в жилище 9

на двете ѝ дълги стени. В по-голямата си част коловетe от тази редица били забити в предварително изкопана траншея, така че мястото, което се е отделяло за така нареченото стопанско помещение, тук представлява една немного широка ивица по продължение на дългата южна стена.

Пещта в това жилище е била прилепена направо до южната стена. И тук предварително е била подготвена площадката, върху която впоследствие била издигната пещта. Тя била замазана от всички страни с изключение на южната, опираща се плътно към стената. В пещта бяха установени две нива, разделени помежду си с пласт от добре трамбована пръст. Площадката и стените на пещта са били измазани седем пъти. Най-горното ниво на основата на пещта се намираше на около 0,45 м височина от пода на жилището. Размерите на пещта бяха 1,10 × 1,30 м, а дължината на площадката беше 2,25 м.

В това жилище бяха намерени 4 глинени съда, глинен похлупак, 6 рогови мотики, 4 рогови гладилки, 3 костени шила, част от гривна, направена от мида спондилус, 4 каменни брадви, 4 каменни тесли, каменна разтривалка, 3 кремъчни ножа (обр. 19).

Застрояването на селището е следвало наклона на терена. Между северната и южната му част, както и между източната и западната имаше денивелация от около 1,50 м. Постройките са имали четириъгълна форма. Начинът на изграждане е бил следният: върху избрания за строеж терен са били забивани масивни колове, най-често с кръгло сечение, които са ограждали площта на отделните постройки. Забиването на коловете ставало по различен начин в зависимост от това, в коя част на селището е трябвало да бъде изградена постройката. На запад, където теренът падаше ниско надолу, за да бъде по-здрава стената, която носи по-голяма тежест, е била изкопавана траншея, в която са били забити коловете, образуващи скелета на тази стена. В самия южен край на селището, където теренът към периферията му имал по-малък наклон, траншеи за изграждане на стените не са били необходими. За да бъде стената подсилена, са били използувани повече колове, наредени на разстояние около 0,20 м един от друг. Така тя е могла да издържа по-голямо натоварване, създадено от естествения наклон на терена. Стените на постройките, които са се намирали в източната и северната част на селището, не са имали нужда от специално подсилване, тъй като тук площта е била равна и висока. След забиването на коловете между тях е бил изплетен плет от по-тънки пръти, а след това стените отвътре и отвън са били измазвани с глина, обилно примесвана със слама. Тъй като с течение на времето мазилката се е повреждала (напуквала или на места е изпадвала), обитателите на селището периодически са измазвали стените отново. Намерени са късове от стенни мазилки, върху които личи измазване от девет до тринадесет пъти. Многократно подновените стенни замазки ни показват, че някои от постройките са имали доста продължителен живот. Понякога, особено по-големите, са били украсявани отвътре и отвън. Намерени бяха късове от стенна мазилка, която беше плътно покрита с червена охра. За това съдим от намерения модел на жилище (обр. 7, *9*). Праисторическият майстор е запълнил двете му дълги стени с меандровиден орнамент, който е характерен за украсата на съдовете от първата половина на енеолита. При подобен начин са украсени и други модели от праисторическото селище Коджадермен до Шумен,[1] както и от други места в Северна и Южна България. Покривите са били двускатни и, изглежда, най-често са били настлани със слама, а понякога с пръчки, които в предната и задната (късите) страна са били притягани и по-здраво са били закрепвани. Така се издигат постройки дори и днес в някои райони на страната. Показателен в това отношение е споменатият вече модел. Върху двускатния му покрив са врязани паралелни линии, които в двата срещуположни края се пресичат от една перпендикулярна права, която наподобява превързването на покривните материали. Не е изключено тези линии да показват начина, по който са били разполагани подпорите, върху които са били закрепвани покривните материали. Интересно е да отбележим, че единствено върху споменатия модел е отбелязано мястото, където би трябвало да се намира коминът. Възможно е по това време да е бил известен начин за отвеждане на дима, близък до днешния. Поради това, че друг материал, който да подкрепи догадката ни, не е намерен досега, трудно е да се твърди, че именно по този начин хората от енеолита са се избавяли от неприятния за тях дим в помещенията.

Не по-малък интерес представлява въпросът за вътрешното устройство и обзавеждането на жилището. Всички постройки са били разделени на две неравни части.[2] В някои обаче бяха открити по два реда колове, което говори за известна разлика не само в плана на жилището,

---

[1] Р. Попов. Коджадерменската могила при гр. Шумен. — ИАД, IV, 1916—1918, табл. VI 9.

[2] Г. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 160 и сл. и обр. 1, 4; Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г. — ИАИ, XXI, 1957, с. 42, обр. 1; Р. Попов. Коджадерменската могила, с. 74, обр. 54; Б. Николов. Глинена плочка с писмени знаци от с. Градешница. Врачански окръг. — Археология, XII, 1970, кн. 3е, 2 и обр. 1.

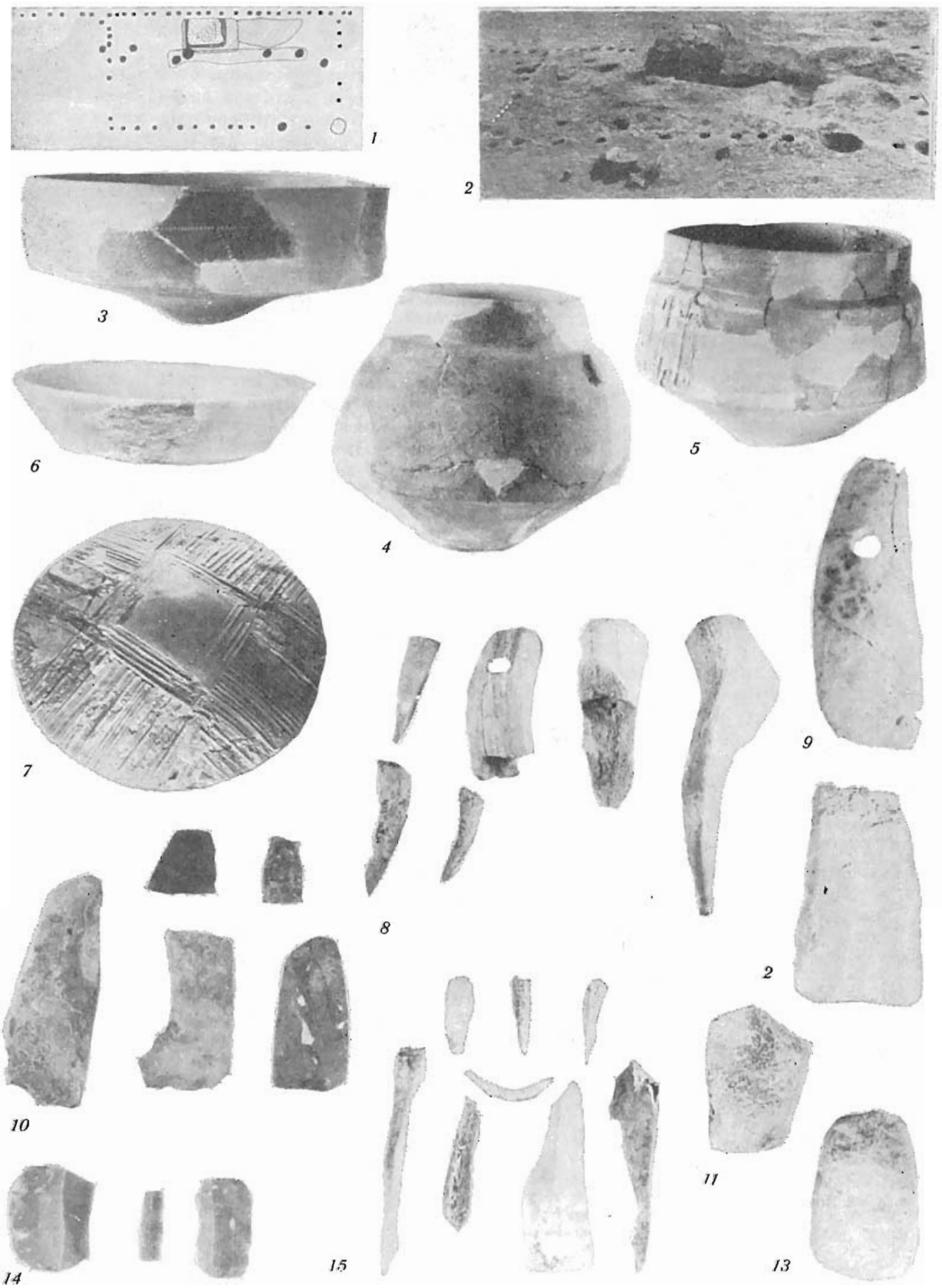

Обр. 19. Жилище 10 и предметите, намерени в него

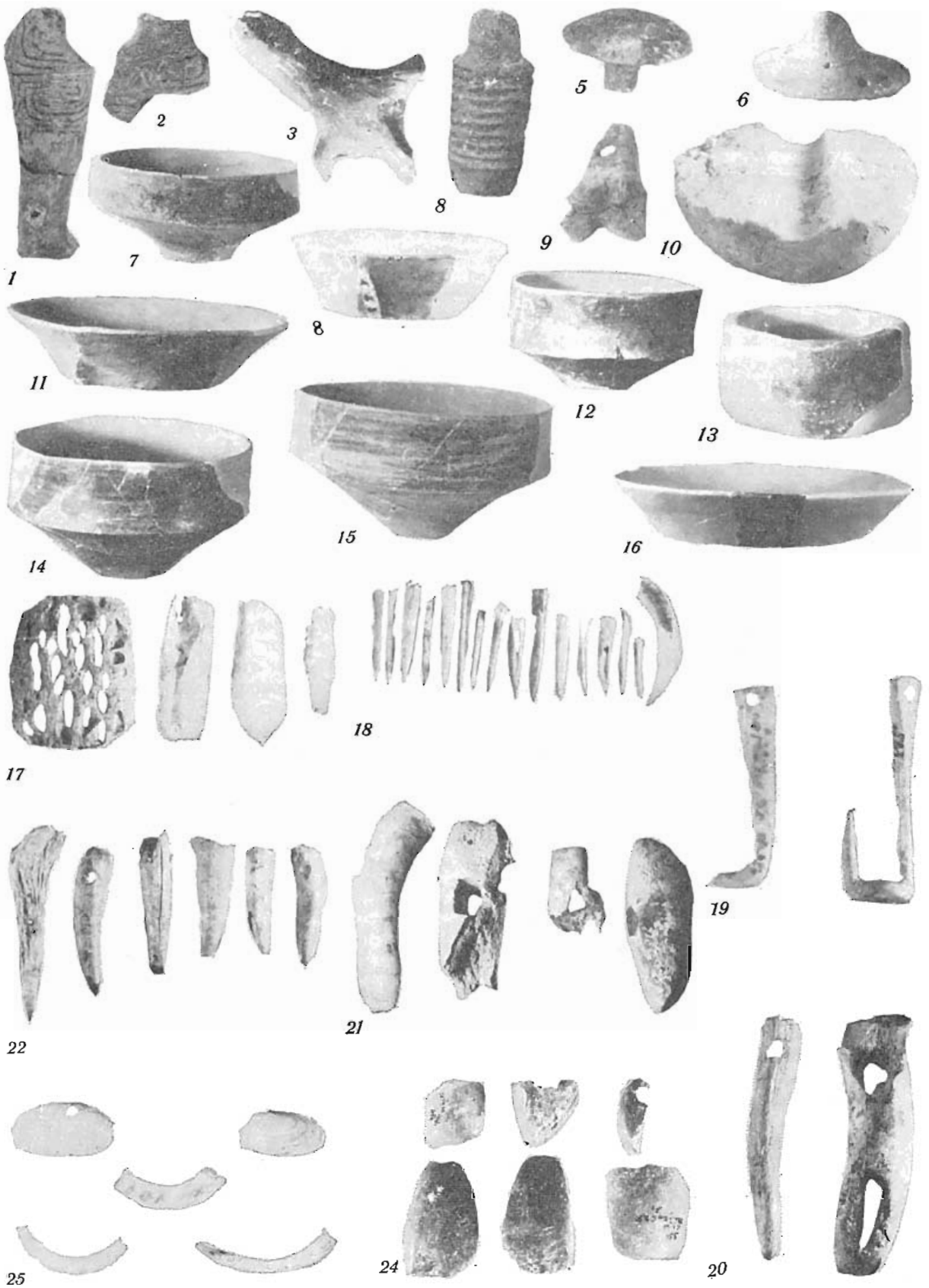

Обр. 20. Предмети, намерени в първи строителен хоризонт извън постройките

но и в самата покривна конструкция. В едната част на жилището (малката) обикновено са се намирали пещта и някои съдове и храни. Това е било „стопанското" помещение на постройките. В по-голямото помещение са живеели обитателите. Следи от издигнати над пода легла няма. За изолация на влагата и студа възможно е подовете да са били застилани с кожи от убити животни. Преградните стени обикновено са били изградени от по-тънки колове и освен предназначението, което са имали — да разделят постройката на две, те са подсилвали и покривната конструкция. Дали и тези стени са били украсявани, е трудно да се каже. В първия хоризонт не бяха открити постройки, които да се различават съществено по план от описаните по-горе.

Пещите се срещаха във всяко жилище от този хоризонт. Обикновено те са се намирали до една от дългите страни на жилището. Били са изграждани по следния начин: мястото, определено за пещта, било измазвано с дебел пласт глина, обилно примесена със слама. След това върху площадката са поставяли пръст и речни камъни, които са били трамбовани добре, и върху тях е била полагана гладката замазка. Когато тя се е повреждала, отново е бил насипван дебел пласт пръст, върху който полагали следващата замазка. От броя на замазките често съдим за продължителността на живота в дадено жилище. Стените на пещта са били измазвани също с глина и слама. При всяко ново измазване на основата на пещта са били измазвани и стените ѝ. Този начин на изграждане най-добре се виждаше при пещите в жилища 8 и 10.

Само в две постройки, 4 и 5, пещите са били построени направо върху пода без предварителна подготовка на мястото, а по-късните замазки са били направени направо върху повредените стари, без да е била насипвана пръст.

Интересно е, че около пещите не бяха намерени места за хромелни камъни, нито зърнохранилища, както е в Южна България — в Карановската могила,[3] в Азмашката могила до Стара Загора[4] и др. Съществува и разлика в начина на изграждане на пещите между тези от праисторическото селище до с. Винища и изобщо в североизточната част на България[5] и на пещите в Южна България, които били изградени направо върху пода на жилището и за подложка на основата им са били използувани керамични фрагменти.

Заслужава внимание пещта от жилище 3. Тя се състои от засводена част — същинска пещ — и място за изхвърляне на пепелта. Двете отделения са били включвани в една обща оградна стеничка. Отворът на пещта е бил обърнат на юг. Пещта е имала елипсовидна форма.

Подът на постройките е бил от добре трамбована глина, но понякога той е бил настилан с дървета или клони. Такава настилка е имало жилище 2. Почти в центъра му се откриха успоредни червени ленти с ширина около 4—5 см, които се редуваха с по-тънки, образувани от изгнилото дърво. При опожаряването замазката, част от която при използуването е попаднала между дървета, се е изпекла и добила червеникав цвят. Поради това останките от настилката намерихме като почти успоредно разположени различно оцветени ленти. Подове на жилища, настлани с гредоред, са известни от праисторическите селища в Карановската селищна могила,[6] Азмашката могила[7] и др., но там гредоредът се състои от овъглени дървета с неголяма дебелина, които плътно са покривали пода. Тези настилки значително се различават от нашата.

Като имаме пред вид, че съоръженията, които са открити в първия жилищен хоризонт, имат едно и също предназначение и че постройките не се различават съществено по размери, трябва да приемем, че те са били жилищни. Този извод се налага и от факта, че във всички постройки инвентарът е еднотипен и битовите предмети преобладават.

От по-старите разкопки, извършени в този район, са обнародвани твърде малко планове на жилища и съоръжения. Това, от една страна, затруднява изследвачите, а, от друга — повишава значението на откритите от нас постройки. Жилища с подобен план в Северна България засега са публикувани само от разкопките на селищната могила до Русе,[8] селището до с. Хотница, Тър-

---

[3] Г. Георгиев. Из живота на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — В: Археологически открития в България. С., Наука и изкуство, 1957, с. 45; G. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien(Südbulgarien). L'Europe à la fin de l'age de la pierre. Прага, 1961, с. 73, и сл.

[4] Г. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката могила през 1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 164.

[5] Р. Попов. Цит. съч.

[6] G. Georgiev. Kulturgruppen . . . Прага, 1961.

[7] Г. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката могила. . . с. 163, обр. 4, 5.

[8] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953. . . с. 42, обр. 1; Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 123 и сл.; Д. Костов. Предисторическата могила до Русе. — ГНМ, 1922—1925, с. 58.

новско,[9] Балбунар[10] и др.[11] В Южна и Западна България паралели намираме в жилищата на Азмашката могила до Стара Загора,[12] Карановската селищна могила,[13] могилите при с. Капитан Димитриево, Пазарджишко,[14] Ясатепе в Пловдив,[15] до с. Руен, Асеновградско,[16] с. Оходен, Врачанско,[17] и др.

Досега у нас не е публикуван план на цяло праисторическо селище и за това е трудно да се намери паралел на планировката на нашето селище. В някои обекти, като могилата до с. Караново, Азмашката могила и др.,[18] частично е установена плановата схема на селищата. В тях някои от жилищата се допират едно до друго с ъглите си.[19]

При по-внимателно разглеждане на плановете на отделните постройки от нашето селище прави впечатление, че някои от тях са свързани помежду си. Така например жилище 5 се свързва с 4 чрез обща стена, образуваща ниша, в която е поместена пещта на постройка 5. В самия южен край на съединяването на двете помещения по всяка вероятност е бил оставен проход, който ги е свързвал. Почти същото е положението и с постройки 6 и 7, които имат обща стена. В самия северен край, изглежда, е бил оставен проход за преминаване от едната част в другата. И в двата случая прави впечатление, че едното от съединените жилища е по-тясно (№ 5 и 7) и именно то е преградено с напречна стена, докато другите две (№ 4 и 6) са по-просторни. И в двете не бяха открити напречни преградни стени. Възниква въпросът: какво е наложило съединяването на тези постройки две по две? Какви са били връзките между обитателите им, за да си позволят те свободния достъп във всяко от помещенията? Във връзка с това трябва да отбележим, че всяка от постройките има домашна пещ и отделен вход. Инвентарът, открит във всяко от споменатите помещения, е почти еднотипен, така че е невъзможно да се правят каквито и да било предположения за различия в предназначението на постройките на базата на откритите в тях материали. Най-правдоподобно е предположението, че те са били обитавани от членовете на едно семейство, което се е разраснало и се е нуждаело от нови помещения. Само така може да се обясни присъствието на пещи във всяко жилище. Засега е невъзможно да се установи и това, дали свързаните помещения са били строени едновременно или едно след друго, което е най-логично.

След като установихме топографията на нашето първо селище, стана ясно, че не е имало централна обществена сграда. Площад или място за общи събирания също не можа да се установи. Изглежда, че в случай на нужда обитателите са се събирали в пространството между двете пресичащи се улици и в самите тях.

Селището е било укрепено откъм уязвимата страна. В някои праисторически селища у нас бяха намерени само части от укрепителни съоръжения,[20] но следи от цяла оградна стена, както е в селището във Винища, досега не са публикувани. Представа за фортификационните съоръжения от този вид ни дава оградата на първия жилищен хоризонт в разглежданата могила. Тя е опасвала селището в най-достъпните му части от юг, изток и североизток.

---

[9] Н. Ангелов. Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско. — Археология, III, 1961, кн. 2, с. 35.

[10] В. Миков. Селищната могила при с. Балбунар. — ИАИ, IV, 1926—1927, с. 276.

[11] Р. Попов. Предисторическата Денева могила при Салманово. — ИАД, IV, 1914, с. 214 и сл., Р. Попов. Коджадерменската могила... с. 74—79; А. Маргос. Нови находки от наколното селище при с. Страшимирово, Варненско. — Археология, VII, 1965, кн. 1, с. 64; В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. — РП, I, 1948, с. 28, и сл.

[12] Г. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката могила...; Многослойное поселение Азмашка могила близ Старой Загоры. — КСИА, № 106, с. 6; G. Georgiev. The Azmak mound in Southern Bulgaria. — Antiquity XXXIX. 1965; Г. Георгиев. Азмашката селищна могила край Стара Загора. — Археология, IV, 1962, кн. 1, с. 60 и обр. 2.

[13] G. Georgiev. Kulturgruppen... Вж. табл. за култура Караново V—VI.

[14] П. Детев. Селищната могила Банята при Капитан Димитриево. — ГНАМПл, II, 1950, с. 20.

[15] П. Детев. Селищната могила Ясатепе в Пловдив. — ГНАМПл, I, 1948, с. 4 и обр. 9.

[16] П. Детев и Р. Бачкова-Морева. Разкопки на праисторическото селище при с. Руен. Пловдивски окръг. — Археология, IX, 1969, кн. 1, обр. 2.

[17] Б. Николов. Праисторическото селище при с. Оходен, Врачански окръг. — Археология, X, 1968, кн. 1, с. 66 и обр. 3, 4.

[18] Г. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила..., с. 160 и сл. Из живота и културата... с. 44—46; В. Миков. Селищната могила до с. Завет, Бургаско. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 170; Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г., с. 122, обр. 89.

[19] Необнародвани материали от Азмашката селищна могила.

[20] Г. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила... с. 160; В. Миков. Селищната могила до с. Завет... с. 270, обр. 2; Селищната могила при с. Балбунар... с. 252; Селищната могила до с. Караново. — ИБГД, V, 1957, с. 157—173; П. Детев. Материали за праисторията на Пловдив. — ГНАМПл, III, 1959, с. 43, табл. 3, скица V; Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г., с. 121, обр. 88, с. 122, обр. 88; Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г. — ИАИ XXI, 1957, обр. 15, 16; П. Детев и Р. Бачкова-Морева. Разкопки на праисторическото селище при с. Руен, с. 48—49, обр. 2; Необнародвани материали от Дипсизката могила до Нова Загора.

На север, където могилата се намира на голяма височина и склоновете ѝ са стръмни, селището е било естествено защитено, а на запад реката е представлявала трудно преодолима естествена преграда и затова не е имало нужда от допълнително укрепване.

В южната част на селището оградата се е състояла от два реда успоредно разположени колове, между които по всяка вероятност е бил изплетен плет, наподобяващ този от стените на жилищата. Разстоянието между дупките беше 0,20—0,30 м, а между двете успоредни редици — средно 0,50 м. Пространството между двата успоредни реда плет е било запълнено с пръст и ситен чакъл (при разкопките тази пръст беше намерена около дупките от коловете). По този начин оградата е представлявала солидна преграда към външния свят и е била добра защита на селището в случай на нападение. Тази стена е обграждала в полукръг южната половина на могилата. В източната и североизточната страна, където могилата е била по-трудно достъпна, укрепителното съоръжение е било значително по-слабо. Тук оградата е била направена само от един ред колове, които в източната ѝ част са били наредени много близко един до друг, а на север са се разреждали. В източната част се е намирал входът на селището. Направо от него е тръгвала улица с посока изток—запад.

В съседните ни страни също при разкопки са установени части от укрепителни съоръжения,[21] но никъде няма разкрито напълно отбранително съоръжение, както е във Винища. За първи път тук даваме цялостно плановата схема на едно праисторическо селище заедно с укрепителните съоръжения. Паралели у нас засега не могат да се намерят, тъй като изцяло публикуван обект от тази епоха няма. Отделни жилища и малки групи от такива са обнародвани както от България, така и от близките страни.[22]

След разрушаването на първото селище животът тук е прекъснал за известно време. Това прекъсване се долавя най-вече в керамиката.

Новите заселници са изравнили терена, преди да се заселят. Върху останките от жилищата на старите обитатели е било насипано голямо количество жълта глинеста пръст, в която при разкопките не намерихме никакви културни останки. По всичко личи, че тя е била нанесена и трамбована на един път. Характерно е също и това, че в южната и западната част дебелината на жълтия стерилен пласт достигаше от 0,80 до 1,00 м, а в центъра изтъняваше. В северната част имаше стерилен пласт само в периферията, където денивелацията е изисквала да се повиши малко нивото. В самия център на селището този пласт достигаше до 5—7 см, а на места се губеше. Неедноквата дебелина на жълтия глинест пласт към центъра на селището ни навежда на мисълта, че е имало подравняване на терена и подготвянето му за строеж на ново селище. Споменахме, че селището е било изоставено за известно време. За това съдим от обстоятелството, че керамиката и формите на някои оръдия на труда рязко се променят. Известно е, че между подовете на жилищата от едното селище и попадалите при разрушаването на жилищата от по-долния хоризонт стенни мазилки има пласт, който е наситен с находки и материали, но жилища в него не се очертават, както и в нашето селище. Въпросът, който си поставяме в такива случаи, е как и къде е протичал животът през времето, когато едното селище е било разрушено, а новото все още не е било построено. Логично е да допуснем, че в този междинен период, през който хората са били заети с набавянето на необходимите за строеж материали и със самото издигане на постройките, техните временни жилища са се намирали извън определеното за постоянно селище място. Трудно е да се каже какви са били тези жилища. Вероятно е те да са били само леки временни навеси, под които хората са намирали за момента защита от природните стихии. Затова не намираме никакви трайни следи от тези обиталища. Това, разбира се, са само предположения. Разкопките в нашето селище ни дават възможност да допуснем едно второ обяснение на интересуващия ни въпрос. Веднага след разрушаването на първия жилищен хоризонт и изравняването на терена с жълта глинеста пръст, която е била трамбована, е започнал строежът на следващия жилищен хоризонт — изграждането на новото селище. Този процес е бил продължителен и затова строителите по всяка вероятност, поне в нашето селище, са живеели на мястото, определено за застрояване. За това гово-

---

[21] S. Morintz. Tipuri de Aşezari şi sisteme de Fortificaţie şi de imprejuire in cultura Gumelniţa. — SCIV, XIII, 2, 1962; Oaserare Boian fortificata. — SCIV, XVI, 2, 1963; A. Florescu. Observaţii de fortificate in aszazile Cucuteniene din Moldava. — Arheologia Molgaviei, IV, 1966; F. Marinescu. Asezari fortificate neolitice din Romania. Studii şi comunicari, 14, 1969; Т. Пассек. Разкопки трипольских поселении на среднем Днепре. — КСИА, 51; C. Hawkes. The prehistoric fortifications; J. Neustupny. Fortifications appartenant à la civisation Danubienne néolithique. — Archiv Orientalni, XVII, 1950.

[22] D. Berciu. Contributii la problemele. . . — Cercetari şi descoperiri in Regiuna Bucuresti, EARPR. 1956; Б. Сталио. Насеље и стан неолитского периода. — В: Неолит централног Балкана, Београд, 1968, с. 77 и сл.; А. Тодоровић-Цермановић. Баница насеље Винчанске културе, 1961, Београд, с. 9—26; С. Н. Бибиков. Раннетриполское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. — МИА СССР, 38, М., 1953, с. 20—77; G. Childe. Neolitic Houstipes in temperate Europe. Proceedings of the Prehistoric Society, 1949, The Danube in Prehistory, Оксфорд, 1929.

рят не само известното количество цели и строшени глинени съдове и намерените предмети, но и двете пещи. Много е възможно около пещите да са се събирали нощем строителите на новото селище. Жилища около тях не бяха открити, а теренът беше от рохкава пръст, в която се намериха освен малкото части от глинени съдове и голямо количество кости от едри животни. Пещите имаха диаметър 0,95 и 1,20 м. Едната от тях имаше няколко подови нива, направени или направо едно върху друго, или върху насип от трамбована пръст. Замазката е била много лошо изпичана и втвърдена от едно или две горения. Не е изключено тези съоръжения да са представлявали открити огнища. Това предположение може да се приеме, като се има пред вид, че около тях не беше намерена мазилка от свод или стеничкн, както при останалите пещи. По всичко личи, че те са били временни съоръжения, използувани до построяването на солидни постоянни жилища, още повече, че те се намериха в северната половина на селището, където не е имало нужда от подравняване на терена.

След като теренът е бил изравнен и подготвен по описания по-горе начин, било е застроено следващото, второто селище.

ВТОРИ ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Жилище 11. Дължина на югозападната стена 5,25 м, на източната 10 м, на северната 5,50 м, на западната 8,20. Средна ширина на жилището 5,00 м. Входът е бил на източната стена и бил широк 1,25 м. В това жилище вътрешна преградна стена не беше открита, но може би като допълнителни подпори на покрива са били използувани по-големи колове, закрепяни в двете големи ями, разчистени в северната част на жилището. В южната му част имаше голяма яма, направена по време на разрушаването на жилището. По-трайни съоръжения тук нямаше.

В тази постройка бе открит богат инвентар: 20 глинени съда, 4 глинени похлупака, подставка за съдове, глинен модел на жилище, глинен гъбовиден предмет за правене на съдове, конус от бяла материя, 2 каменни тесли, каменна брадва, тилна част от пробита брадва-чук, 2 костени стрели, кремъчно острие, част от гривна, направена от черупка на мида спондилус, 3 рогови мотики, рогова дръжка със следи от започнато пробиване (обр. 23 и 24).

Жилище 12. Три помещения. Дължина на южната стена 7,25 м, на източната 9,50 м, на северната 7,50 м, на западната 9,00 м. Средната ширина на постройката бе 7,25 м. Размери на южното помещение: южна стена 7,25 м, източна 3,25 м, северна 7,25 м, западна 3 м. Размери на средното помещение: южна стена 7,25 м, източна 3,25 м, северна 7,25 м, западна 3,50 м. Размери на северното помещение: южна стена 7,25 м, източна 3,50 м, северна 7,50 м, западна 2,50 м. Входът е на източната стена. Ширината му бе 1,50 м. Вътрешността беше разделена на три части от два успоредни реда колове. В североизточния ъгъл на жилището се намери разрушена площадка, почти правоъгълна, заградена от три страни (запад, север и изток) с висока глинена стеничка, която завършваше със заоблен перваз. При разчистването на останките от пожара беше установено, че е запазена само източната стеничка. Западната е била разрушена, но се намери съборена на място. Северната е била унищожена още по времето на пожара. Подът на съоръженията представлява добре трамбована пръст. Върху него е горял дълго време огън. Невъзможно е това съоръжение да е било използувано за огнище поради това, че цялата му южна страна е открита и лесно може да стане пожар. Размерите на съоръженията са: дължина 1,25 м, ширина 1 м, височина на стеничките 0,50 м.

Тук беше намерен следният инвентар: 33 глинени съда, 2 глинени похлупака, глинена фигурка на жена, глинена култова лампичка, 3 глинени конусовидни тежести за стан, каменно точило за костени стрели, каменен хаван, 2 каменни бойни топки, 3 каменни тесли, 10 кремъчни ножа, костена игла за коса (обр. 25 и 26).

Жилище 13. От тази постройка успяхме да разчистим само северната част, както и една от преградните стени. Източната стена бе запазена на дължина 3,25 м, а северната — на 7,25 м. Дължина на запазената част от западната стена 5,25 м. Средна ширина на постройката 7,50 м. Размери на запазената част от южното помещение: източна стена 1,80 м, северна 6,75 м, западна 4 м. В южната си част жилището, изглежда, е било разрушено по време на Първата българска държава, когато около църквата е възникнал некрополът.

Подът на това жилище беше нарушен от четири ями. Три от тях били изкопани още по време на разрушаването му. Ямата, която се намираше в източната част и имаше почти правилна правоъгълна форма, е била изкопана от иманяри.

В жилището бяха намерени 4 глинени съда, 2 глинени похлупака, глинен калъп за правене на керамични съдове, 3 глинени лъжици, глава от глинена човешка фигурка,

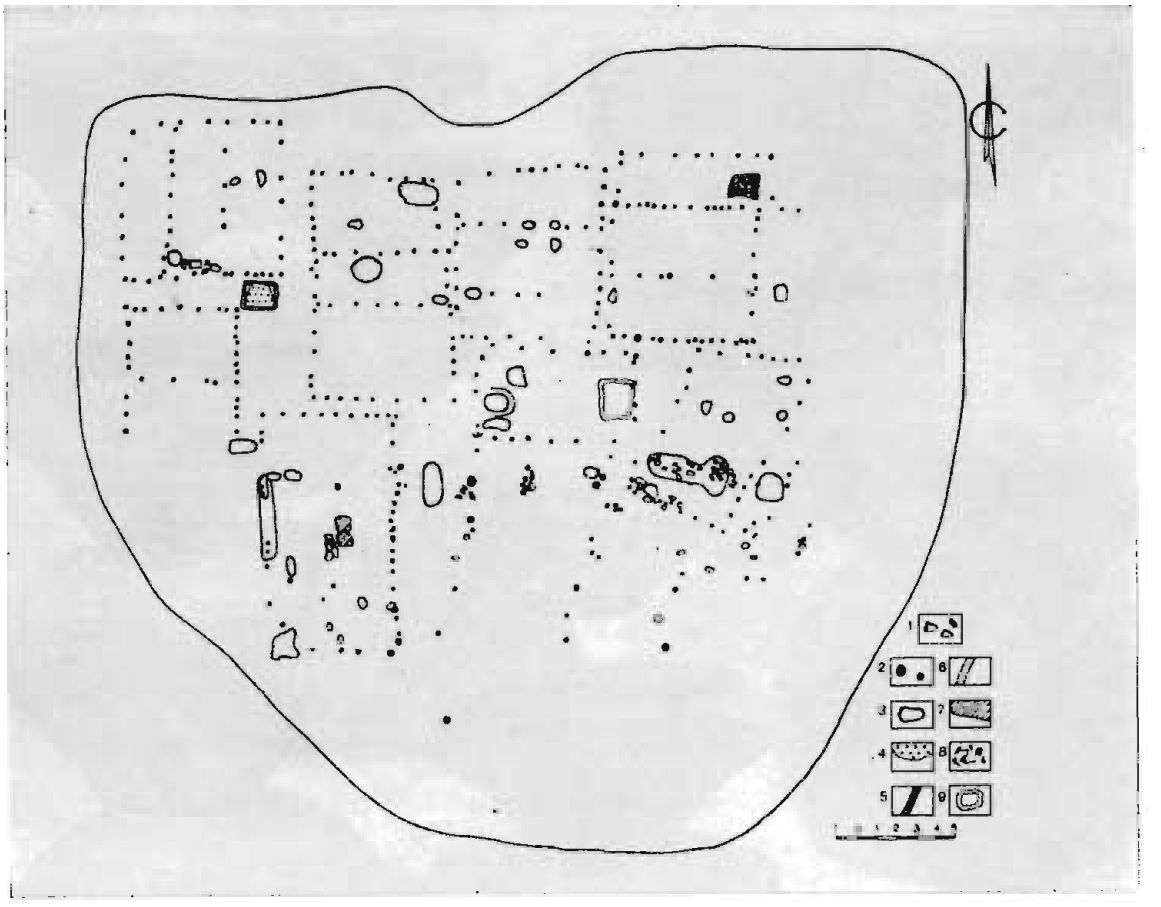

Обр. 21. Общ план на застрояване на втори строителен хоризонт

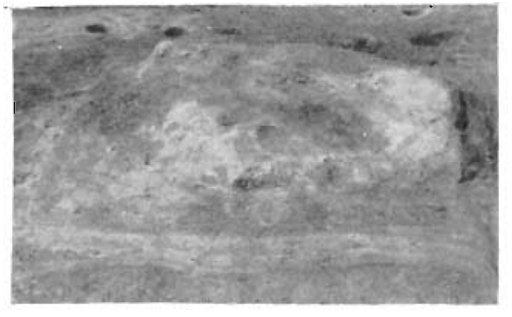

Обр. 22. Култово съоръжение от втори строителен хоризонт

2 глинени предмета за закрепване на гъбовидно приспособление за направа на керамични съдове, 3 рогови оръдия на труда, костена гладилка, направена от ашик, костено длето, костено шило, костена стрела, част от гривна, направена от черупка от мида спондилус, каменна брадва, каменна тесла, каменно точило, каменна бойна топка, 4 кремъчни ножа (обр. 27).

Жилище 14. Три помещения. Дължина на южната стена 6,50 м, на източната 8,75 м, на северната 7,50 м, на западната 7,75 м. Средна ширина на жилището 7,25 м. И тук се установиха две редици от колове, пресичащи напречно жилището. Размери на южното помещение: южна стена 6,50 м, източна 1,75 м, северна 7,25 м, западна 2,50 м. Размери на средното помещение: южна стена 7,25 м, източна 3 м, северна 7,50 м, западна 3,50 м, Размери на северното помещение: южна стена 7,50 м, източна 4 м, северна 7,50 м, западна 2,25 м. Входът се е намирал на южната стена. Бил е широк 0,75 м. Тук-там подът беше нарушен от малки ями и вдлъбнатинки.

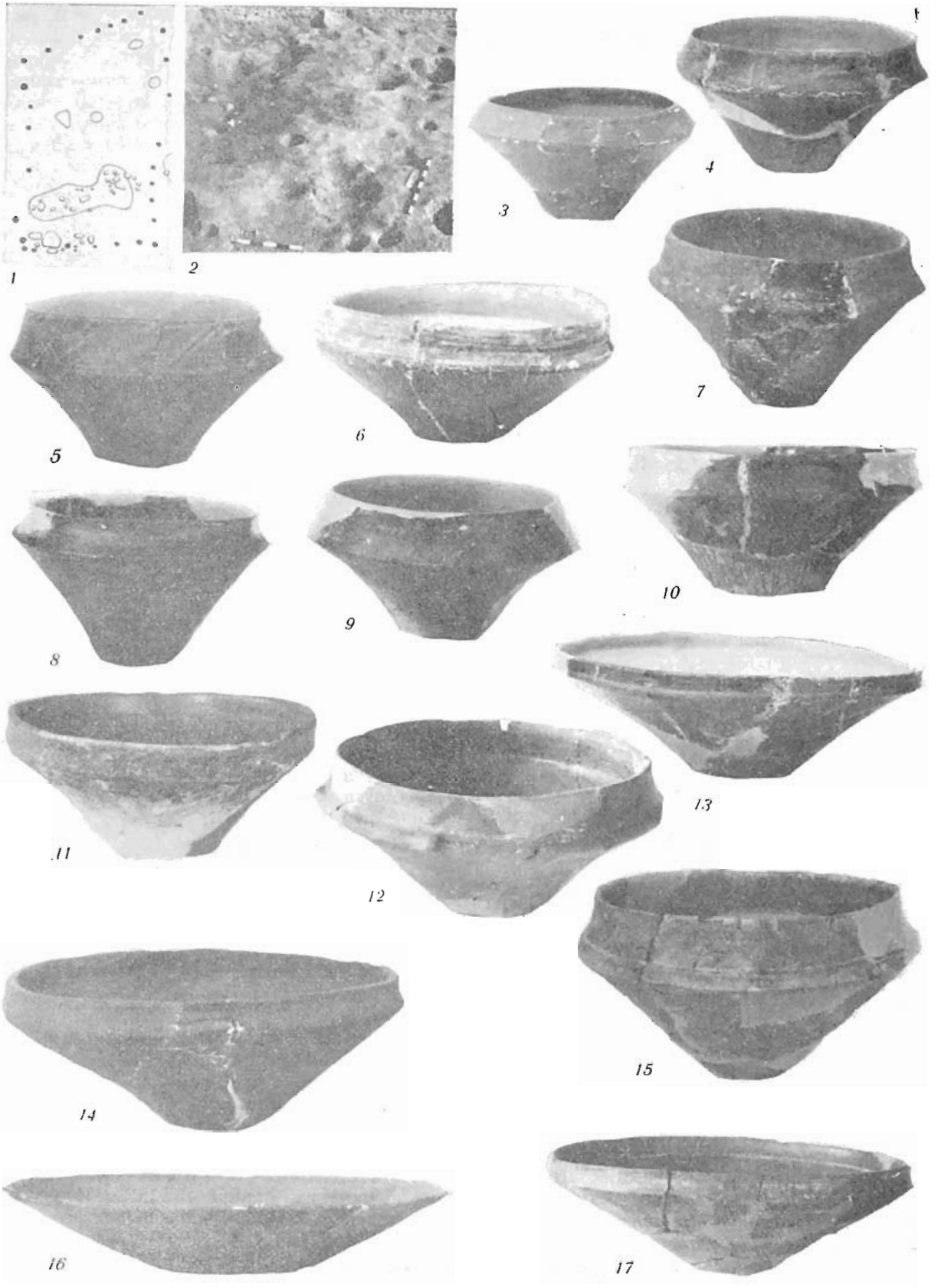

Обр. 23. Жилище 11 и предмети, намерени в него

Обр. 24. Предмети, намерени в жилище 11

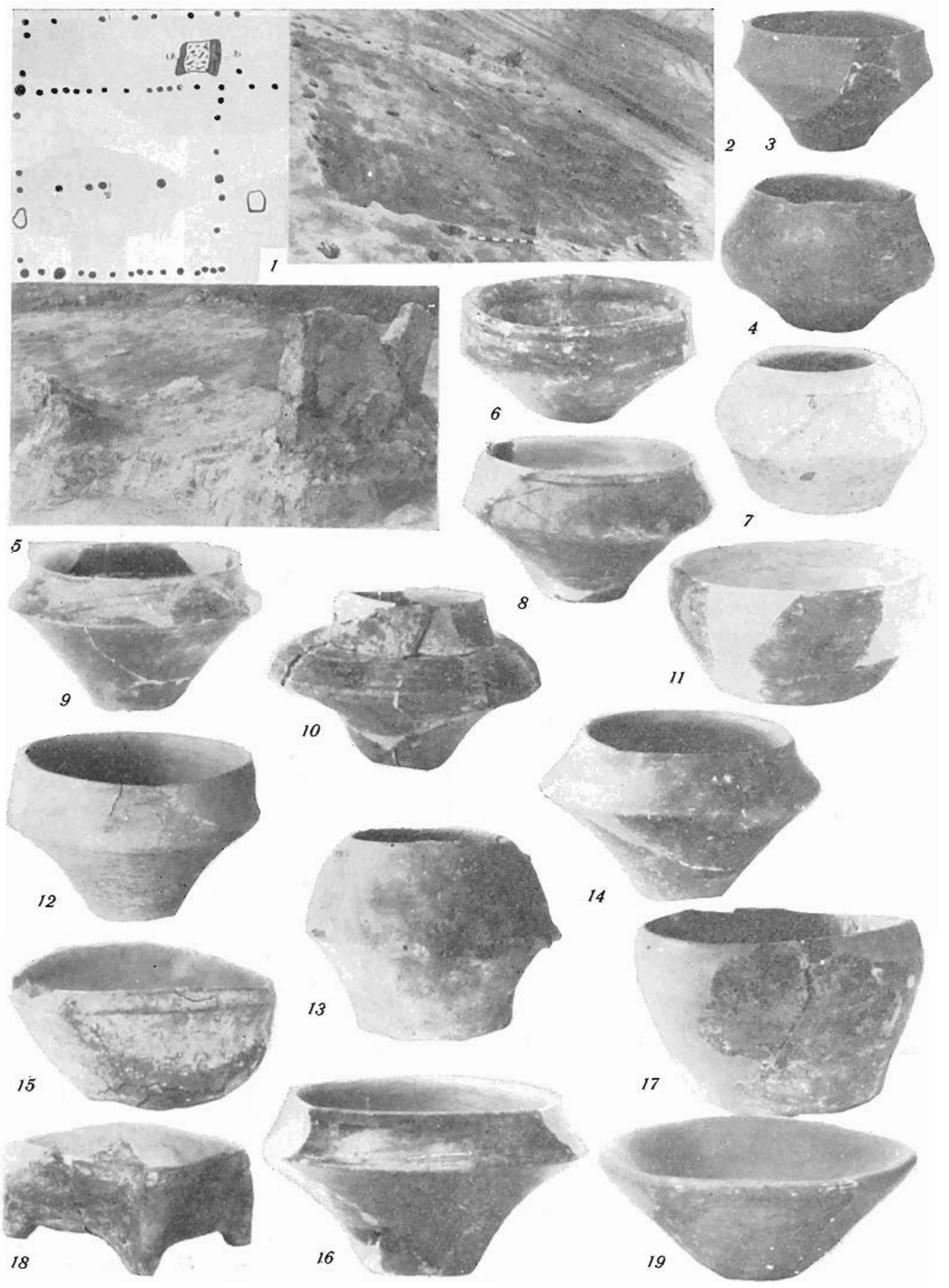

Обр. 25. Жилище 12 и предмети, намерени в него

Обр. 26. Предмети, намерени в жилище 12

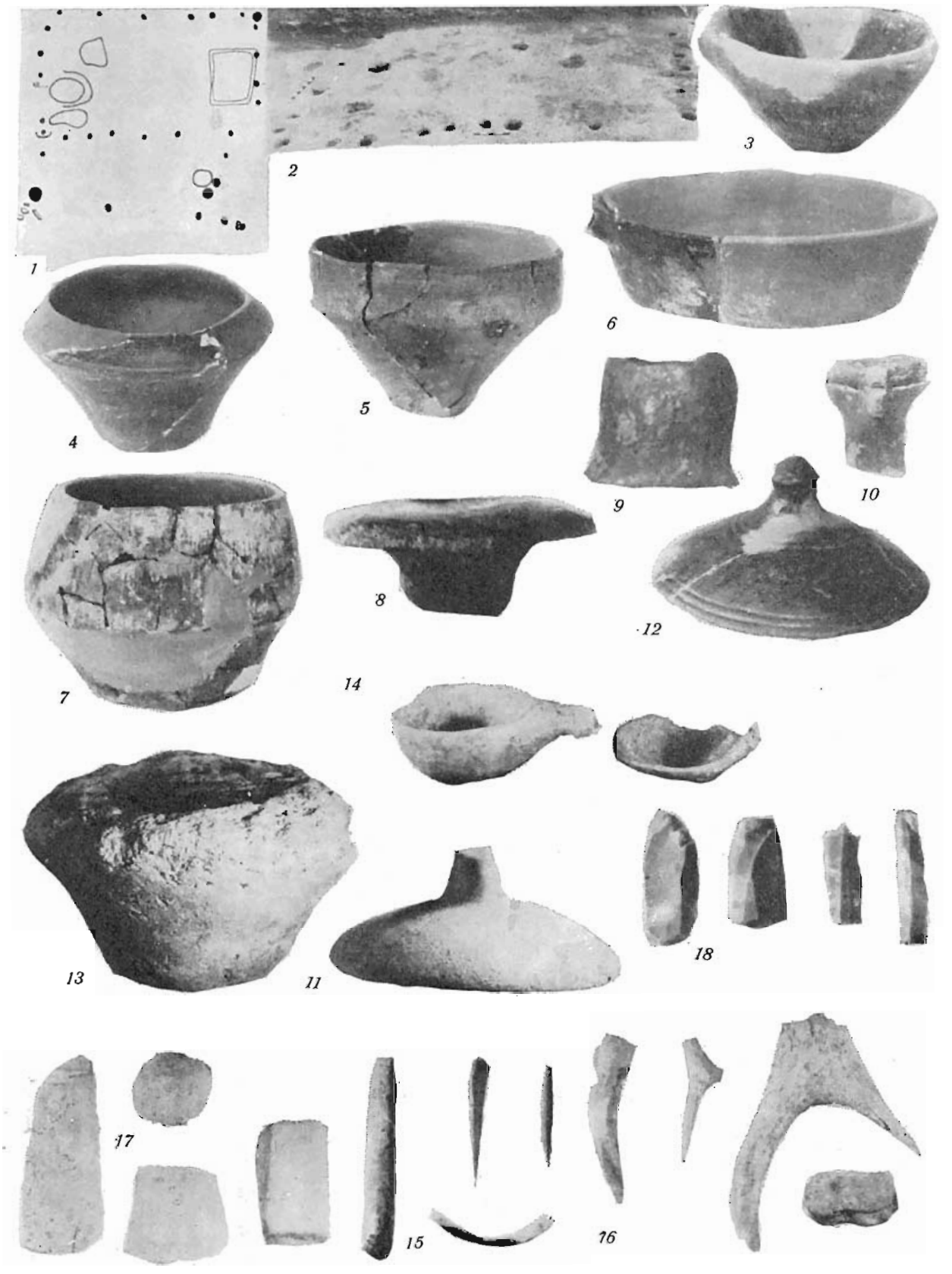

Обр. 27. Жилище 13 и предметите, намерени в него

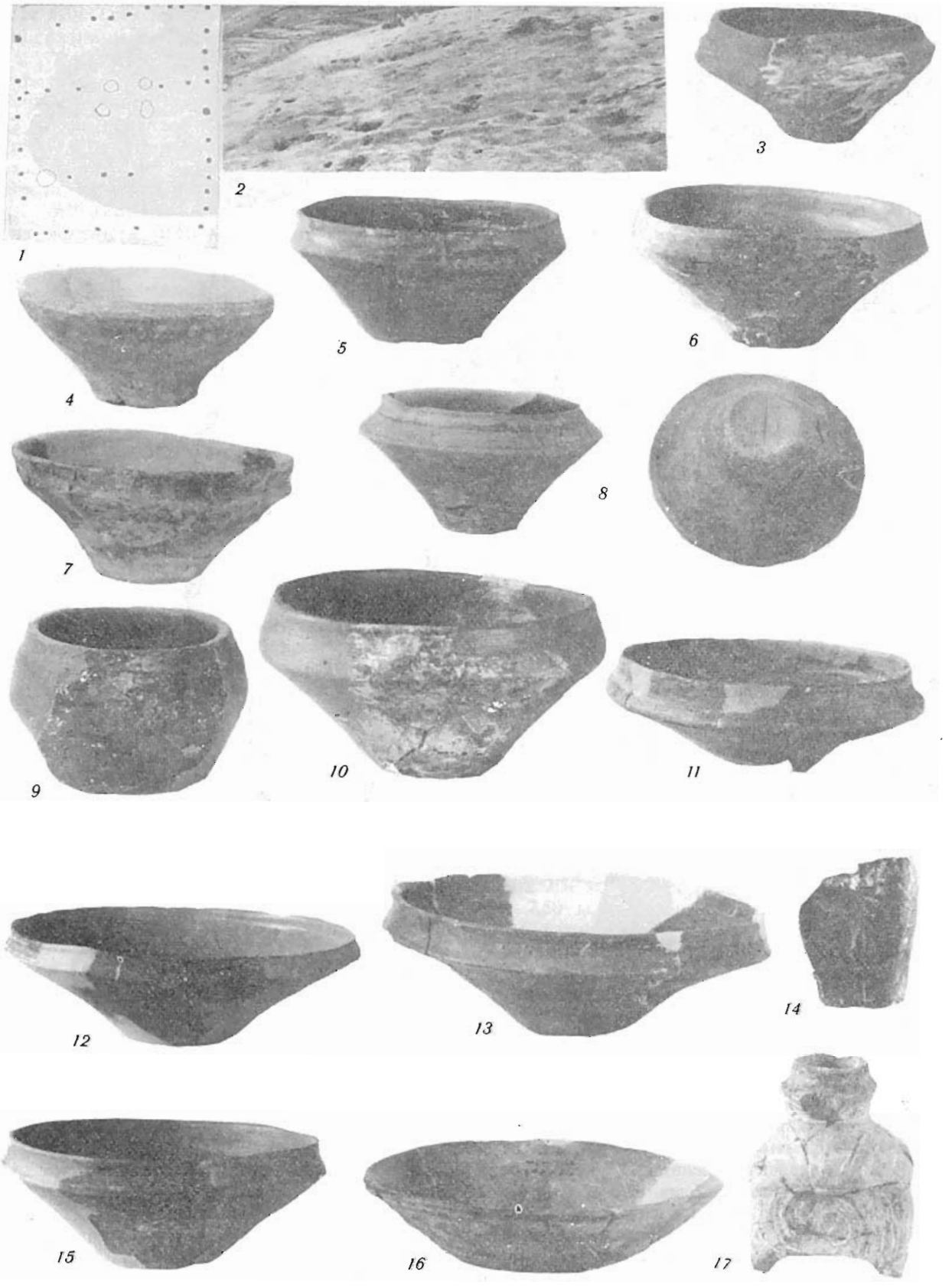

Обр. 28. Жилище 14 и предмети, намерени в него

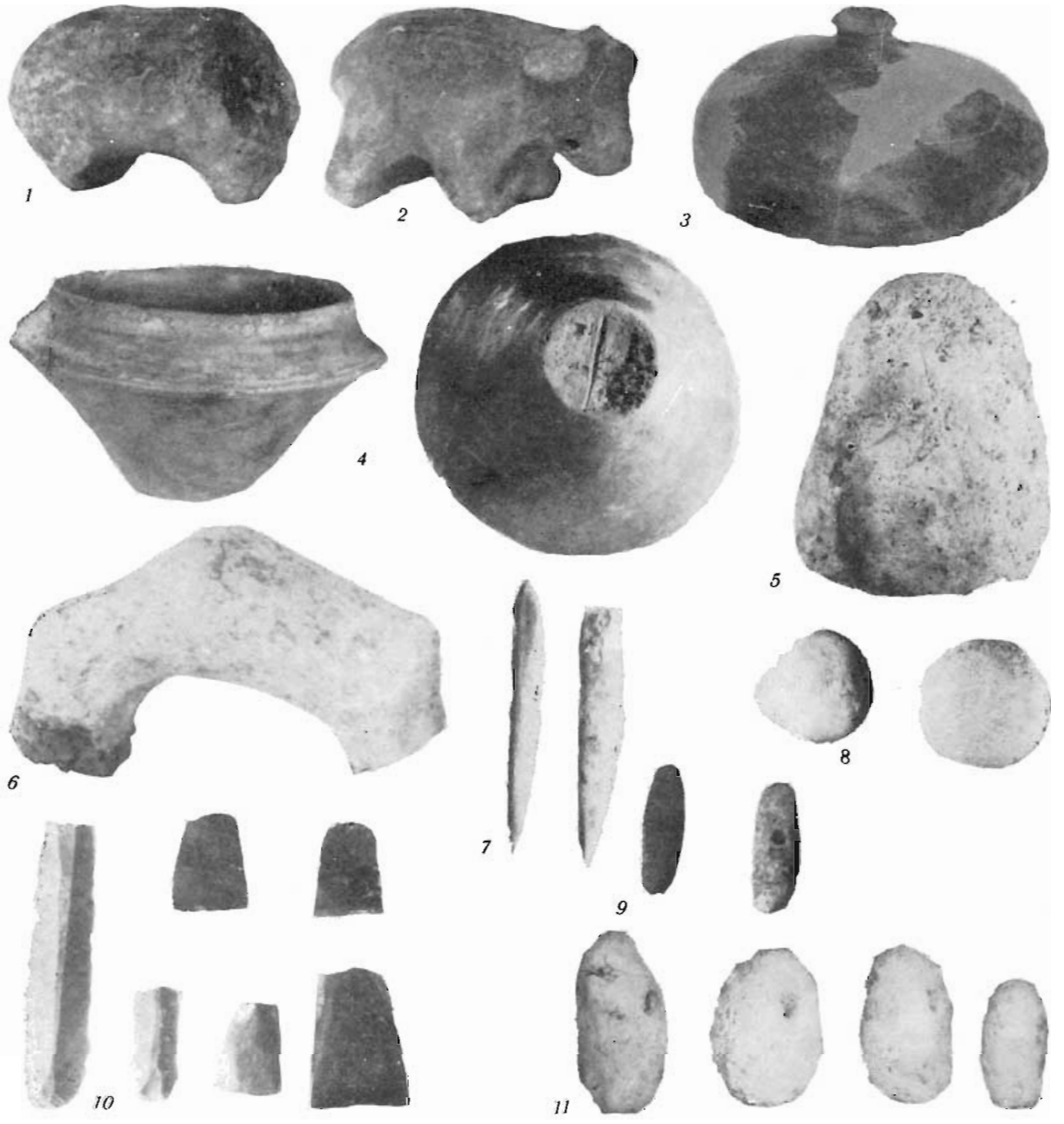

Обр. 29. Предмети, намерени в жилище 14

Инвентарът, намерен в жилището, е следният: 15 глинени съда, 2 от които имат знаци на дъното, глинен похлупак, долна част от глинена човешка фигурка, глинен зооморфен съд, 2 глинени животински фигурки, конус от бяла материя, 4 глинени конусовидни тежести за стан, модел на жилище, който е служил за дръжка на похлупак, 2 продълговати костени маниста с дупки в средата, 2 каменни бойни топки, 3 каменни тесли, 2 кремъчни ножа, 2 костени шила, конус бяла материя, 4 тежести за стан (обр. 28 и 29).

Жилище 15. Три помещения. Дължина на южната стена 7,00 м, на източната 11 м, на северната 6,25 м, на западната 12 м. Средна ширина на постройката 7 м. Размери на южното помещение: южна стена 7 м, източна 4,50 м, северна 7 м, западна 5,75 м. Размери на средното помещение: южна стена 7 м, източна 3 м, северна 7 м, западна стена 2,25 м. Размери на северното помещение: южна стена 6,25 м, източна 3,50 м, северна 6,25 м, западна 4 м. Входът се е намирал на южната стена. Бил е широк 1,25 м. Подът е бил разрушен от

две ями. Това жилище беше най-дългото във втория хоризонт. То заемаше почти цялата северна половина на могилата.

Тук беше намерен следният инвентар: 9 глинени съда, 3 глинени похлупака, 2 гъбовидни предмета за производство на керамични съдове, 3 глинени предмета за закрепване на гъбовидните приспособления за направа на керамични съдове, част от глинена фигурка на жена, 2 костени шила, 2 костени стрели, 2 кремъчни ножа, 2 части от гривни, направени от черупка на мида спондилус, каменен кръгъл предмет, 3 каменни точила, каменна конусовидна чукалка, каменен калъп за направа на глинени съдове, 3 каменни бойни топки, 5 каменни тесли, тилна част от пробита брадва-чук (обр. 30 и 31).

Жилище 16. Дължина на южната стена 4 м, на източната 12 м, на северната 6,50 м, на западната 10,50 м. Средна ширина на жилището 6,25 м. Входът е бил на южната стена и бил широк 1,50 м. Преградни стени не бяха установени. И тук подът беше нарушен от няколко ями, изкопани по време на разрушаването. Постройката се намираше в самия западен край на могилата, където снижаването на терена беше най-голямо. За да бъде по-здрава западната ѝ стена, коловете, които са образували скелето ѝ, са били забити в изкопана предварително траншея. Почти в центъра на тази постройка бе открито второто за този хоризонт съоръжение. То имаше почти правилна правоъгълна форма. Направено бе от глина, обилно примесена със слама, върху площадка, измазана със същите материали. Височината на съоръжението в западната страна е била 0,48 м, на изток 0,19 м, дължина 1,50 м. и ширина 0,75 м. Повърхността му не беше добре огладена. Южната му половина правеше малък отстъп навън, а в четирите си ъгъла имаше по един малък стълбовиден израстък. Аналогии на това съоръжение в известната ни досега литература не намираме. Страните му са били измазвани отвън с по-чиста глина.

Намереният инвентар в това жилище не се различаваше особено от този в останалите постройки. Той се състоеше от 32 глинени съда, 3 глинени похлупака (дръжката на единия от тях представлява модел за жилище), глинена лъжица, глинена конвексна повърхност за направа на керамични съдове, глинен предмет, глинена подставка за съдове, 2 кръгли глинени тежести за рибарски мрежи, 5 рогови сохи, рогова гладилка, костено длето, манисто от черупка на речна мида, 2 костени шила, каменен калъп, каменен полукръгъл предмет за правене на съдове с вдлъбнати дъна, 6 каменни бойни топки, 2 каменни тесли, 2 части от пробити брадви-чукове, 3 кремъчни ножа (обр. 32—34).

Жилище 17. От него беше разкрита само северната му част. Южната е била разрушена от покъсните строежи. Дължина на източната стена 6,25 м, на северната 5,50 м, на западната 6,25, средна ширина 5,50 м. Размери на запазената част на южното помещение: източна стена 2,50 м, северна 5,50 м, западна 3 м. Размери на северното помещение: южна стена 5,50 м, източна 3,75 м, северна 5,50 м, западна 3,25 м. Входът се е намирал на източната стена и бил широк 1,00 м.

Инвентарът беше малоброен. Той се състоеше от 2 глинени съда, рогова мотика, 4 каменни тесли, 3 каменни брадви, част от глинен модел на пробита брадва-чук, част от пробита брадва-чук, 3 кремъчни ножа, 2 каменни бойни топки (обр. 35).

Жилище 18. Три помещения. Дължина на южната стена 8 м, на източната 7,50 м, на северната 7,50 м, на западната 7,50 м. Средна ширина 7,50 м. Размери на източното помещение: южна стена 2,75 м, източна 7,50 м, северна 2,50 м, западна 7,50 м. Размери на средното помещение: южна стена 3,25 м, източна 7,50 м, северна 2,50 м, западна 7,50 м. Размери на западното помещение: южна стена 2 м, източна 7,50 м, северна 2,50 м, западна 7,50 м. Най-вероятно входът му да е бил на източната стена и да е имал широчина 1,25 м. И това жилище се е състояло от три помещения. При южната му стена подът е бил разрушен от две големи ями. Тук не бяха разкрити трайни съоръжения.

Инвентарът се състоеше от 15 глинени съда, 2 глинени статуетки на жени, глинена фигурка на говедо, каменен хаван, костено шило, костено длето, част от гривна, направена от черупка на мида спондилус, 5 кремъчни ножа (обр. 36 и 37).

Жилище 19. Точните граници на това жилище не бяха установени. На това място се намериха: 9 глинени съда, 3 глинени похлупака, глава от глинена мъжка фигура, конус от бяла материя, 3 костени кукички за риболов (обр.38).

Жилище 20. Открие се също само мястото му. Върху останките от опожарената покривна конструкция баха намерени настлани една до друга плоски каменни плочи. Те, изглежда, са притискали покрива и при пожара са паднали заедно с него. Тук бяха намерени 2 глинени съда, глава от глинена човешка фигурка и глинена антропоморфна дръжка на лъжица (обр. 39).

Вторият жилищен хоризонт е най-солидно граден и богат на материали. Изглежда, че той е имал най-продължителен живот. И тук формата на жилищата е четириъгълна. Те са имали приблизителна дължина 7—10 м и ширина 4—7 м. Жилищата са били значително по-големи по размери от тези на първия строителен хоризонт, а жилище 15 беше най-голямото по

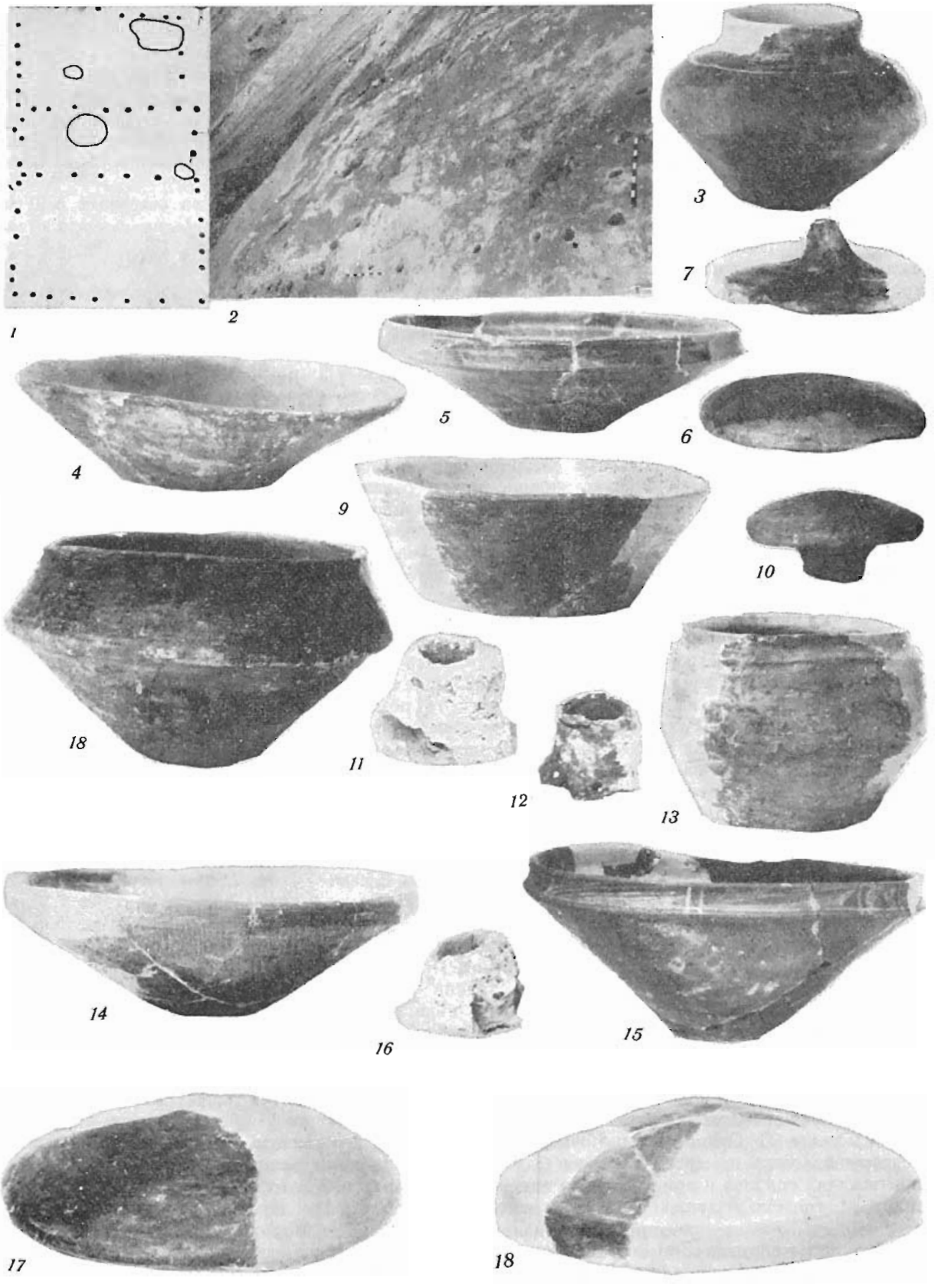

Обр. 30. Жилище 15 и предмети, намерени в него

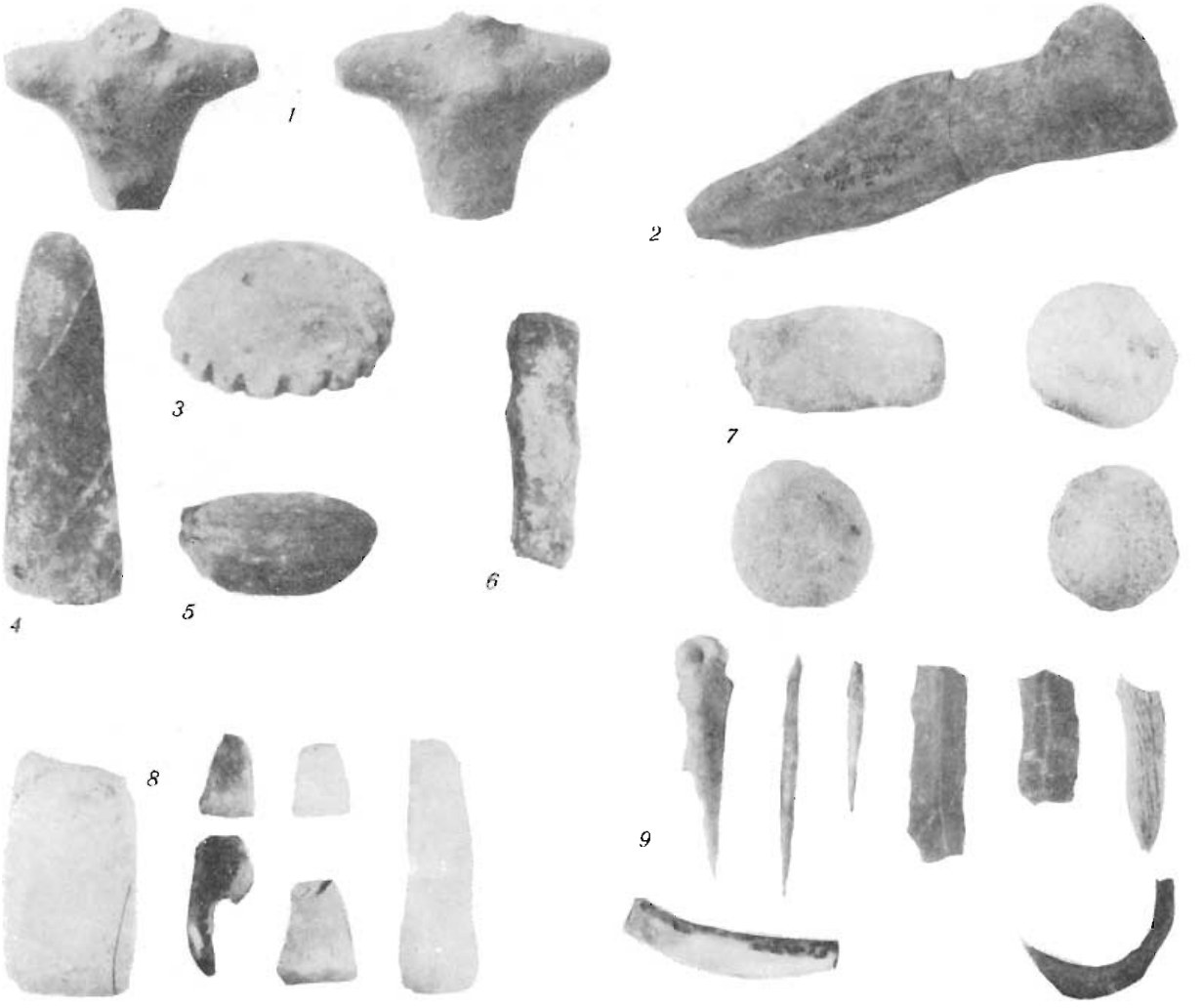

Обр. 31. Предмети, намерени в жилище 15

размери в селището. Жилищата са имали и същата конструкция. В градежа им са били употребени дебели колове, между които бил изплетен плет. Те са били измазани, както жилищата в първия хоризонт, и покрити по същия начин. Как са изглеждали някои от жилищата в този хоризонт, можем да съдим по намерените глинени модели и по дръжките от похлупаци, които имат същата форма.

По план жилищата от втория хоризонт малко се различават от тези в първия. Дългите страни на правоъгълника тук са малко скъсени, а вътрешността на жилището най-често е разделена от две успоредни редици от колове, чието предназначение е било да поддържат покрив с по-особена конструкция. Много е вероятно билото му да е било хоризонтално и от двете страни да са се спушали скатовете на покрива. Това се потвърждава също от един модел на жилище, който е служел за дръжка на похлупак.

Много важна особеност на всички жилища от този хоризонт е липсата на пещи. В най-долния хоризонт видяхме, че във всяко жилище имаше пещ. Във второто селище в нито една от постройките не беше открито такова съоръжение. Обаче в две от тях в югозападния (жилище 16) и в североизточния край на селището (жилище 12) бяха разчистени две съоръжения, различни по форма, но по всяка вероятност с едно и също предназначение.

В западната част на могилата между жилища 15, 17 и 18 се очерта почти правилен четириъгълник (обр. 22). Страните му бяха образувани от жълта трамбована глина и имаха дебелина 0,10 м. Дължините на стените бяха: южна 1,50, източна 1,25 м, северна 1,50 м, западна 1,30 м. В този четириъгълник беше намерена част от култова лампичка с грамадни размери, направена от глина, обилно примесена със слама. Тук имаше силни следи от обгаряния, което ни дава основание да допуснем, че въпросният четириъгълник е представлявал някакво олтароподобно съоръжение (обр. 22).

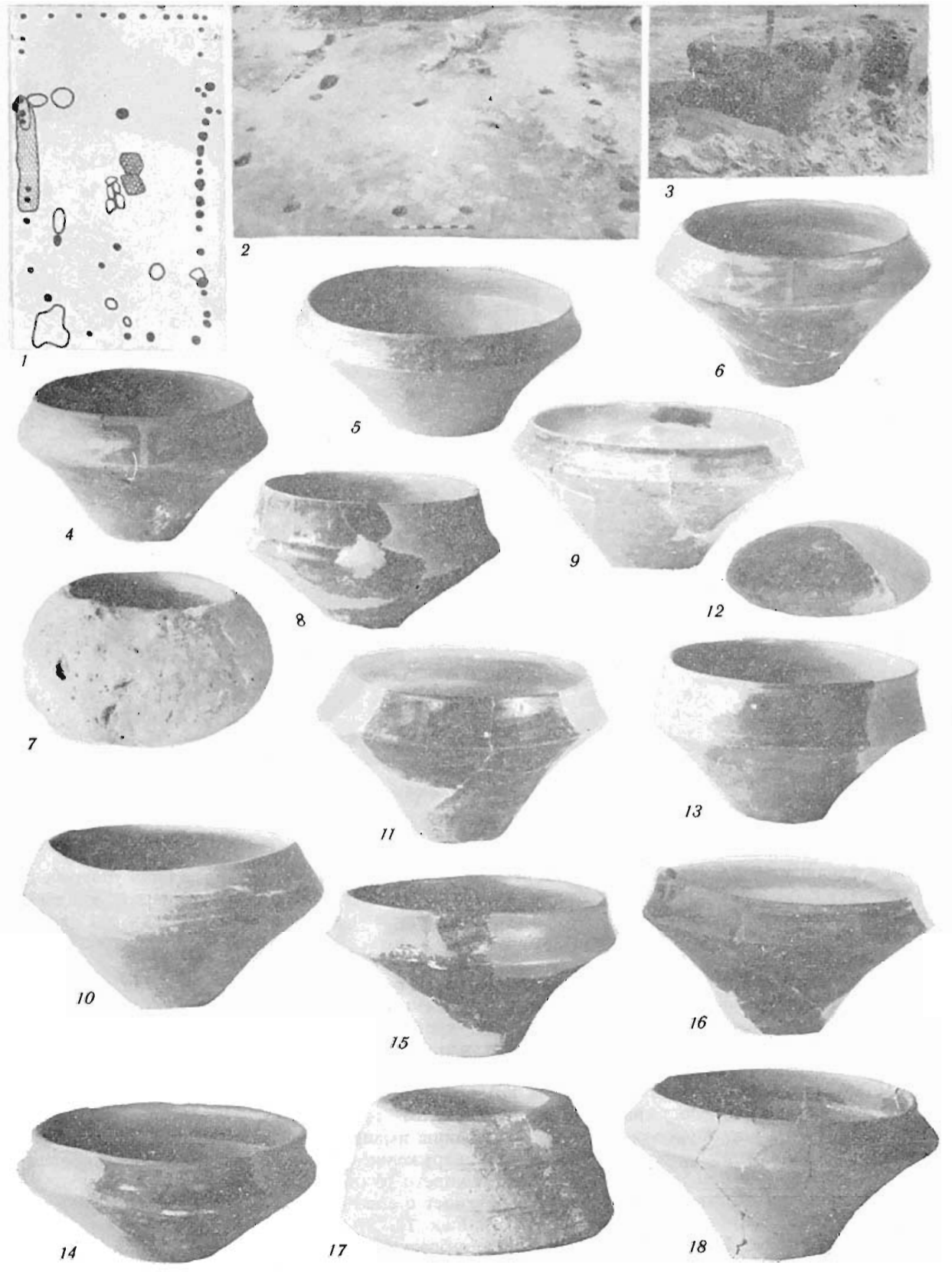

Обр. 32. Жилище 16 и предмети, намерени в него

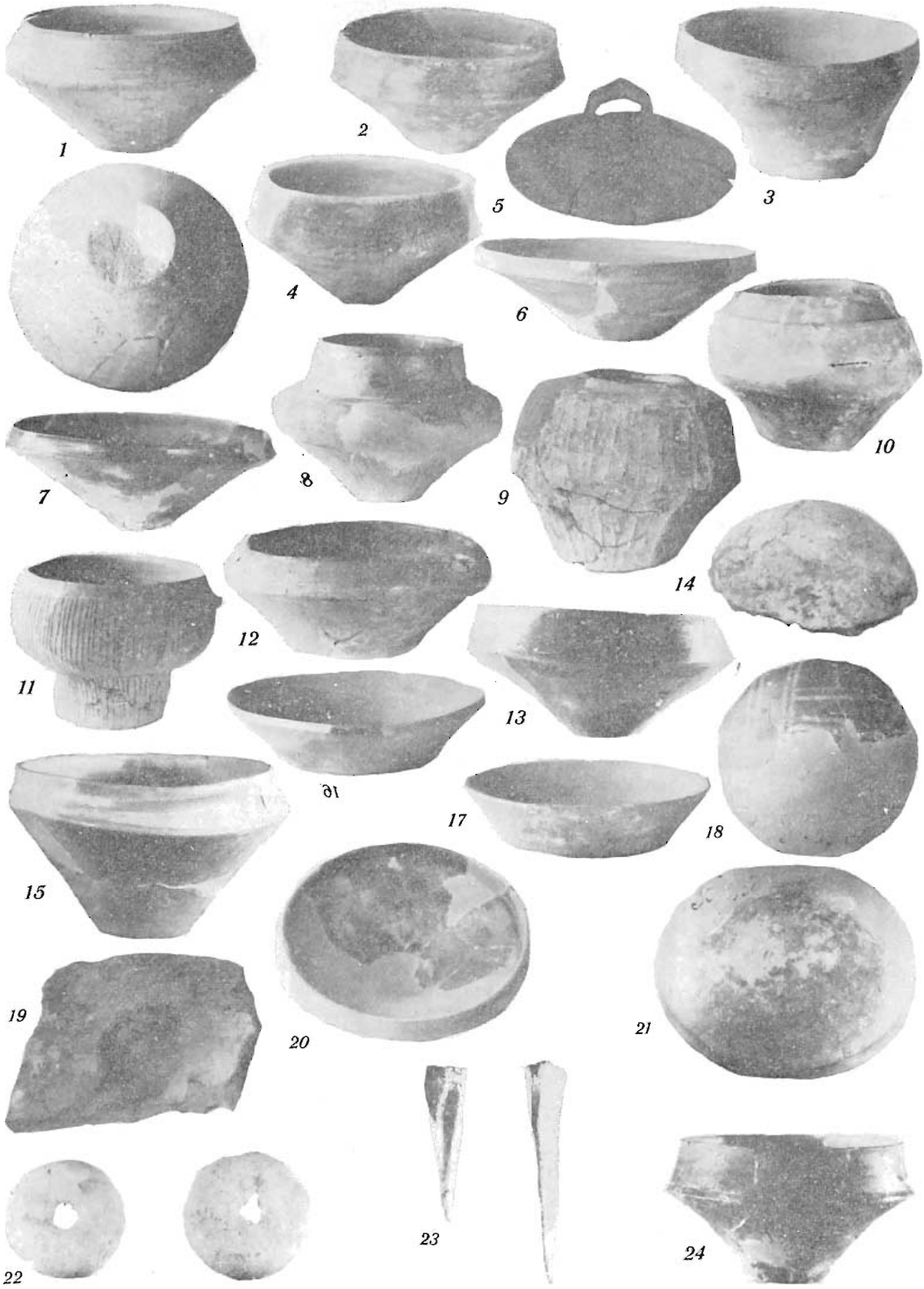

Обр. 33. Предмети, намерени в жилище 16

Обр. 34. Предмети, намерени в жилище 16

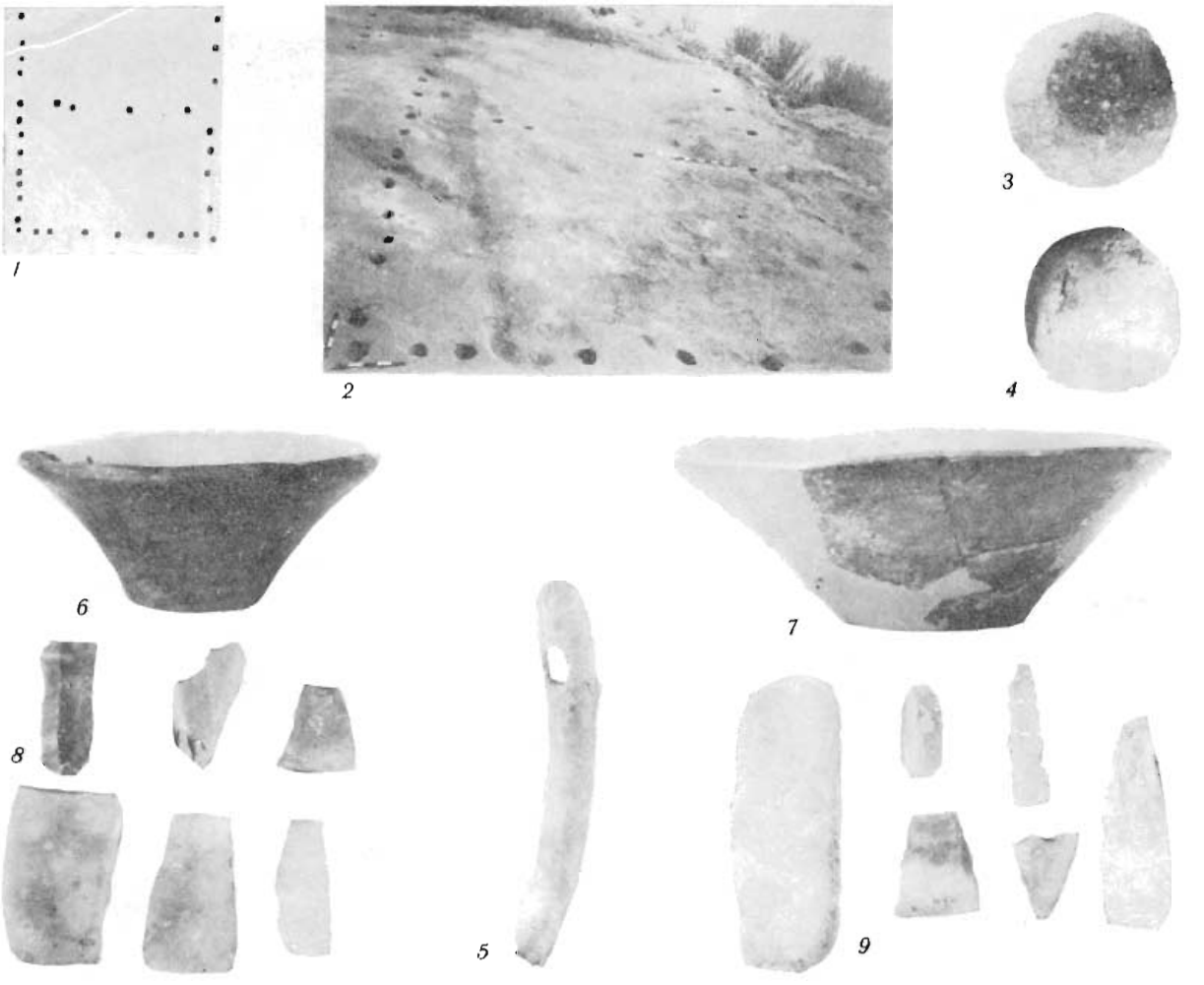

Обр. 35. Жилище 17 и предметите, намерени в него

Жилища 12, 14 и 15, разположени в най-високата част на селището, са били свързани помежду си чрез входове, разположени в общите стени. Обитателите на тези жилища са имали най-богат инвентар — оръдия на труда, съдове, човешки и животински фигурки.

Като се има пред вид инвентарът, намерен в отделните постройки, а също и техният план и устройство, може да се твърди със сигурност, че всичките те са били жилищни. Не правят изключение и двете постройки, в които бяха намерени олтароподобните съоръжения. И при тяхното разчистване бяха открити същите предмети като тези от другите жилища. Явно тези постройки са служили за жилища като всички останали, но само в определени случаи в тях са се извършвали обреди, свързани с култа, засягащ всички обитатели.

За разлика от по-старото селище тук планът за застрояване е бил по-особен. Улици, особеност, характерна за по-долния хоризонт, тук не бяха констатирани, ако не се смята тесният, но правилен проход между жилища 15, 16, 17 и 18. Жилищата са следвали наклона на терена и са били градени нагъсто, за да се пести място. Преминаването е ставало по неравномерните проходи между отделните постройки. Следи от крепостна ограда не бяха открити.

Цялостно разкопано селище с подобен план на застрояване у нас не е обнародвано. Аналогии не намираме и в съседните страни.

ТРЕТИ ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

Третият жилищен хоризонт (обр. 45) беше установен само върху северната част на могилата. В южната част е бил изцяло разрушен от средновековен некропол. Централната част на селището е била унищожена от солидната каменна подложка на църквата, която е раз-

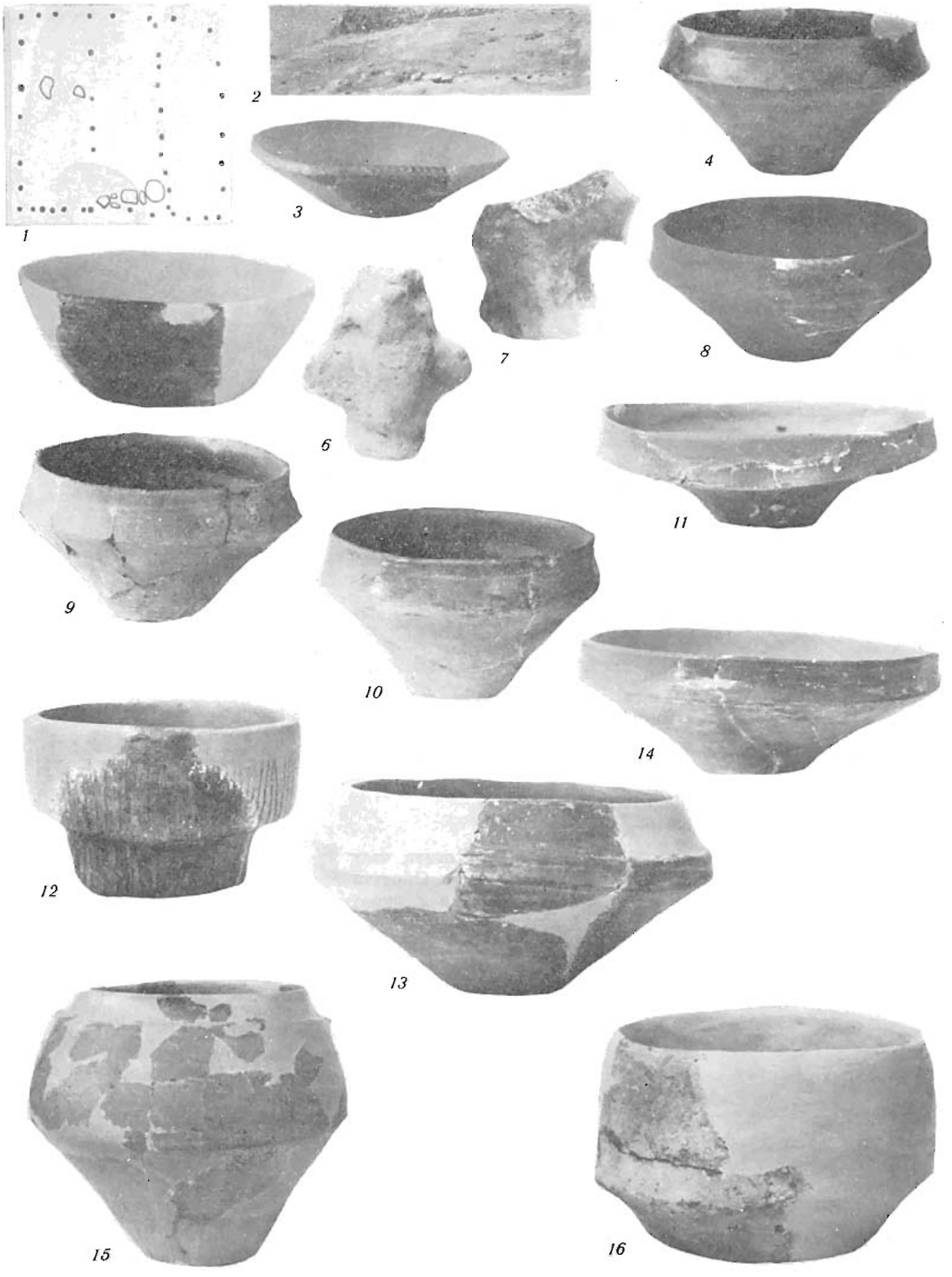

Обр. 36. Жилище 18 и предмети, намерени в него

Обр. 37. Предмети, намерени в жилище 18

рушила някои постройки напълно, а други отчасти (21, 22, 24 и 26). В този хоризонт беше невъзможно да се установи как е вървяло застрояването на селището. Голямата яма, която е показана на плана, е явно резултат от иманярски изкоп, направен в източната част на църквата. Площта, заемана от това селище, е значително по-малка от тази на останалите две, но то е било също така гъсто застроено, както тях.

Жилище 21. Две помещения. От него успяхме да разчистим само малка част от североизточния ъгъл. Южната му страна беше разрушена от средновековните гробове, а западната — от подложката на църквата. Установи се мястото на пещта. Размери на запазените части: дължина на източната стена 4,25 м, на северната 4 м. Размери на източното помещение: източна стена 4,25 м, северна стена 3,25 м, западна 3 м. Входът е бил на източната стена и имал ширина 2 м. В западната част на постройката след преградната стена се е намирала пещта. Тя беше много разрушена. Само тук-там се бяха запазили следи от замазката на основата ѝ. До самата пещ за първи път в този хоризонт беше намерен хромелен камък, а върху него четири глинени предмета, които имитираха животински рога не само по форма, но дори и по вътрешната им структура. Размерите на запазената част на пещта бяха приблизително 1,00×1,25 м. Подът на тази част от жилището е бил разбит от две ями, изкопани по всяка вероятност след разрушаване на постройките. Тук беше намерен следният инвентар: глинен съд, глинена подставка за съдове, каменна брадва, тилна част от пробита брадвачук, три части от глинена имитация на животински рога, 2 костени шила, костена игла, 2 кремъчни ножа, част от гривна, направена от черупка на мида спондилус (обр. 46).

Жилище 22. Югозападният ъгъл на жилището беше унищожен от средновековните строежи. Дължина на запазената част от южната стена 4 м, на източната 5,25 м. Дължина на северната стена 6,50 м, на запазената част от западната стена 3,00 м. Средната ширина на жилището бе 5,00 м.

В северозападния ъгъл на постройката бе разчистена много лошо запазена основа на пещ. Размерите са били приблизително 1,25×1,00 м. Подът на жилището бе добре трамбован и нямаше по-късни нарушения.

Намериха се 2 глинени съда и част от хромелен камък (обр. 47).

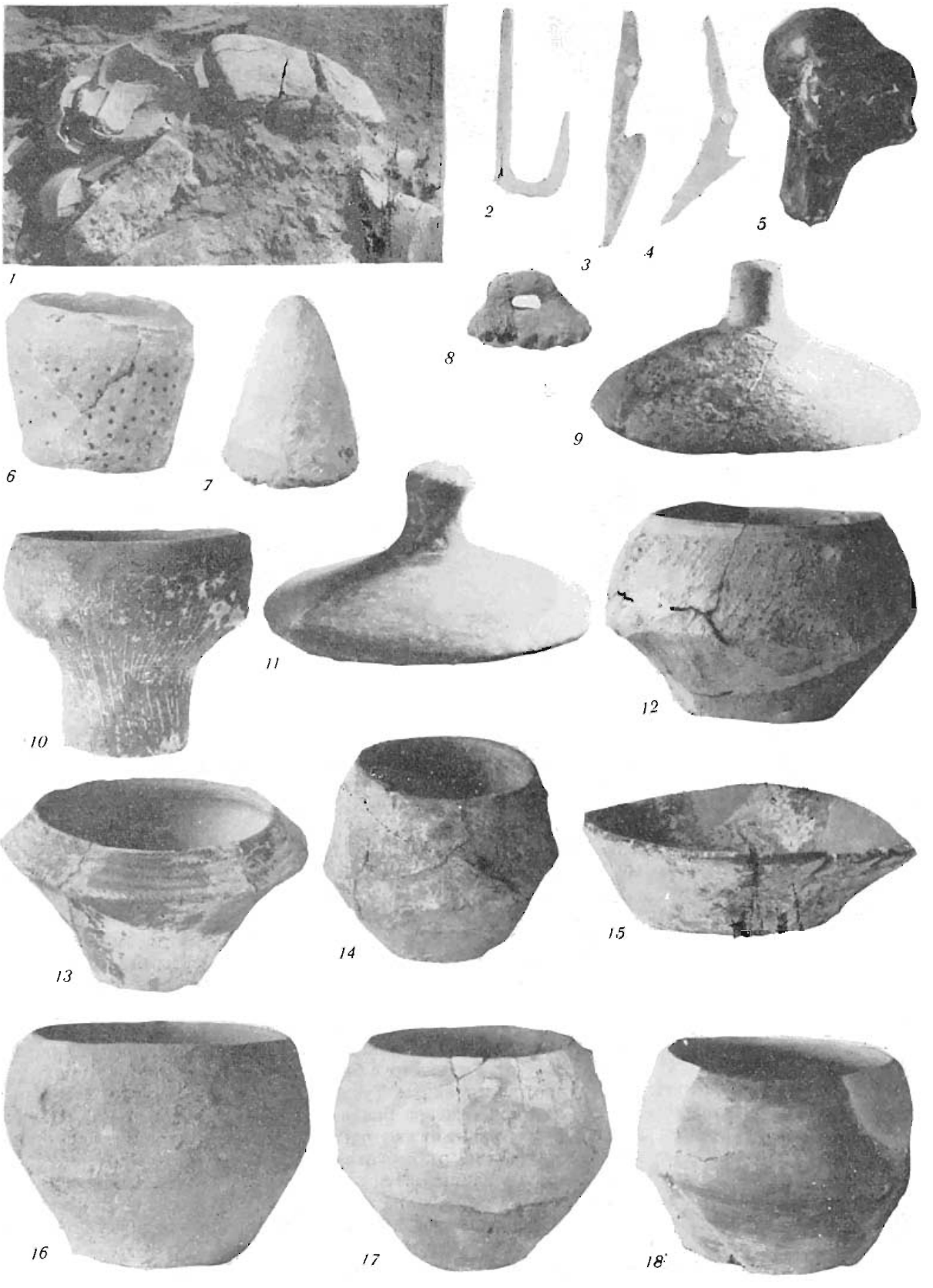

Обр. 38. Район на жилище 19 и предметите, намерени в него

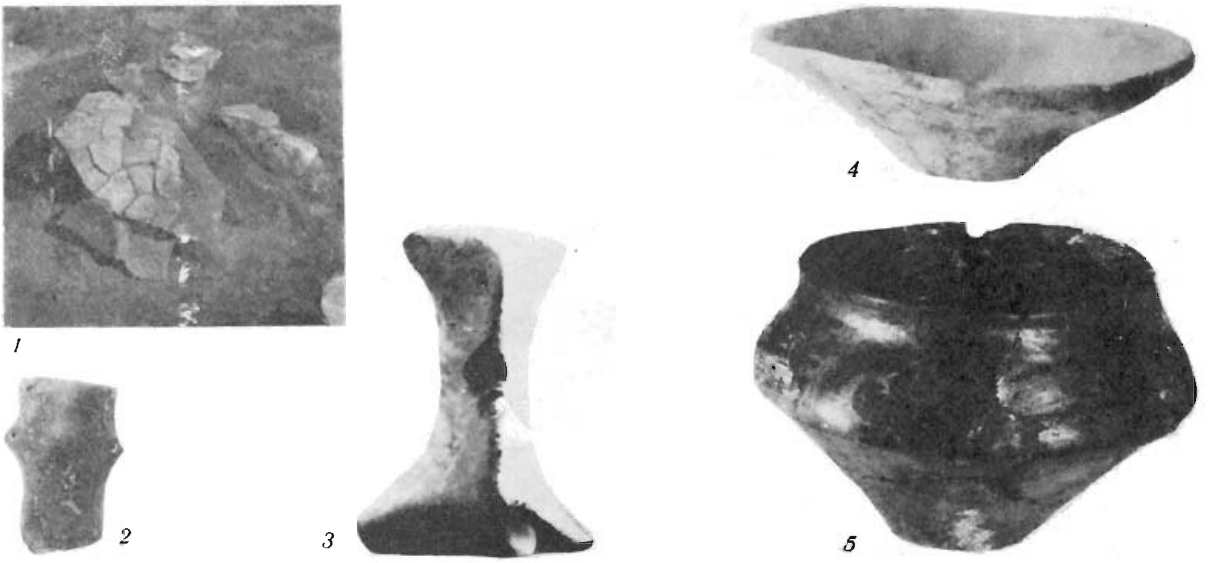

Обр. 39. Район на жилище 20 и предметите, намерени в него

Жилище 23. Две помещения. Размерите на запазените части са: дължина на южната стена 8,00 м, на запазената част от северната стена 4,00 м, дължина на западната стена 4,50 м. Средна ширина на жилището 4,50 м, дължина на преградната стена 3,50 м. Размери на западното помещение: южна стена 4 м, източна 4,75 м, северна 4,25 м, западна 4,50 м. Пещта се намираше в по-малкото помещение на около 0,50 м от южната стена и на 2,00 м от западната. И тя беше силно повредена. Размерите ѝ бяха около 1,25×1,00 м. Запазената част от замазката бе с размери 1,00×0,38 м. Подът на тази постройка беше нарушен от ями.

Тук се намериха следните предмети: 10 глинени съда, глинен похлупак, глинен гъбовиден предмет за направа на керамични съдове, 3 керамични ножа, кремъчно острие, 2 костени шила, каменно точило (обр. 48).

Жилище 24. Две помещения. Очертанията на северната част на постройката не бяха установени. Размери на южното помещение: дължина на южната стена 4,75 м, на източната 6,25 м, на западната 6 м, на преградната 2,75 м. Средна ширина на жилището 5 м. Входът е бил на западната стена и е извеждал на улицата с посока север — юг. Ширината му е била 2,25 м. Пещ в тази постройка не беше открита. В северната ѝ част зад преградната стена беше установена площадка с доста разрушена замазка от глина с обилен примес от слама, която беше направена направо върху пода. Размерите ѝ бяха 1,75 × 1,50 м. Върху замазката бяха намерени две миниатюрни култови масички, едната от които е украсена с пет врязани кръгчета. Тя има точни паралели с подобна масичка от Коджадермен.[23] Този факт ни навежда на мисълта, че тази площадка е свързана с култа. Подът на постройката в южната част е бил разрушен от няколко големи ями, изкопани още по време на разрушаването на селището. В третия строителен хоризонт в постройка 24 беше установен най-богат инвентар. Той се състоеше от 9 глинени съда, 2 глинени похлупака, глинено похлупаче от зооморфен съд, 2 глинени миниатюрни култови масички, 2 рогови мотики, рогова соха, рогова дръжка, 2 костени кукички за риболов, 2 костени стрели, кремъчен нож, 2 каменни тесли, хромелен камък (обр. 49 и 50).

Жилище 25. Две помещения. Дължина на южната стена 5,25 м, на източната 7,50 м, на северната 5,00 м, на западната 8,25 м. Средна ширина на жилището 5 м. Размери на южното помещение: южна стена 5,25 м, източна 4 м, северна 5 м, западна 4 м. Размери на северното помещение: южна стена 5 м, източна 3,50 м, северна 5 м, западна 4,25 м. Изглежда, входът на жилището е бил на източната му стена и е извеждал на улицата с посока север—юг. В северната част зад преградната стена се откри пещ с размери приблизително 1,50×1,25 м. Тя беше силно разрушена. Подложката за основа на пещта се състоеше от добре трамбована пръст, примесена с дребни речни камъчета. В тази постройка се намериха следните предмети: глинен похлупак, глинен предмет, служил вероятно за закрепване на грънчарски гъби, 2 рогови мотики, костено длето, костена игла, 2 костени върха за копие, костена стрела,

[23] Материалите се пазят в Окръжния народен музей в Шумен.

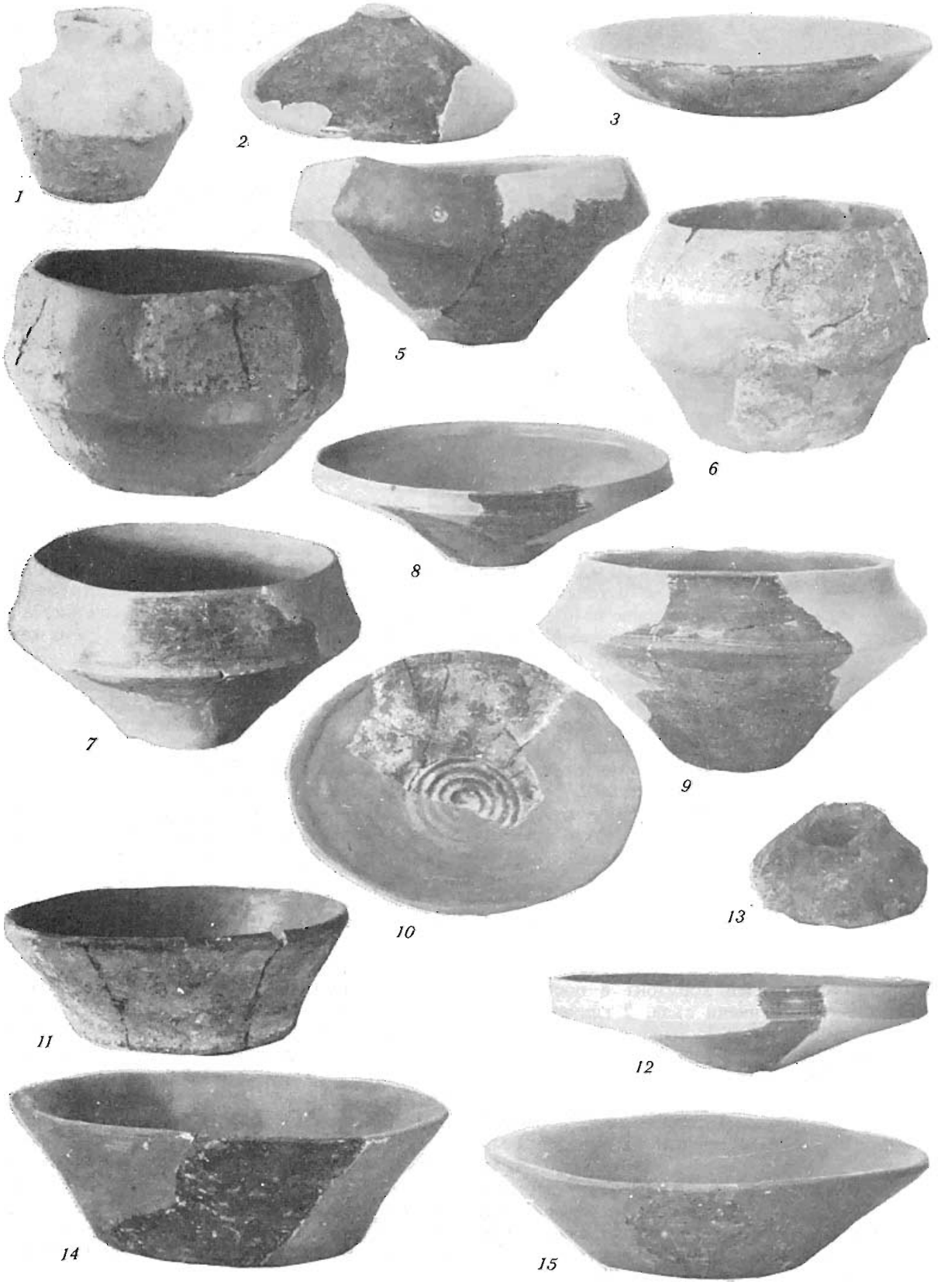

Обр. 40. Предмети, намерени във втори строителен хоризонт извън постройките

Обр. 41. Предмети, намерени във втори строителен хоризонт извън постройките

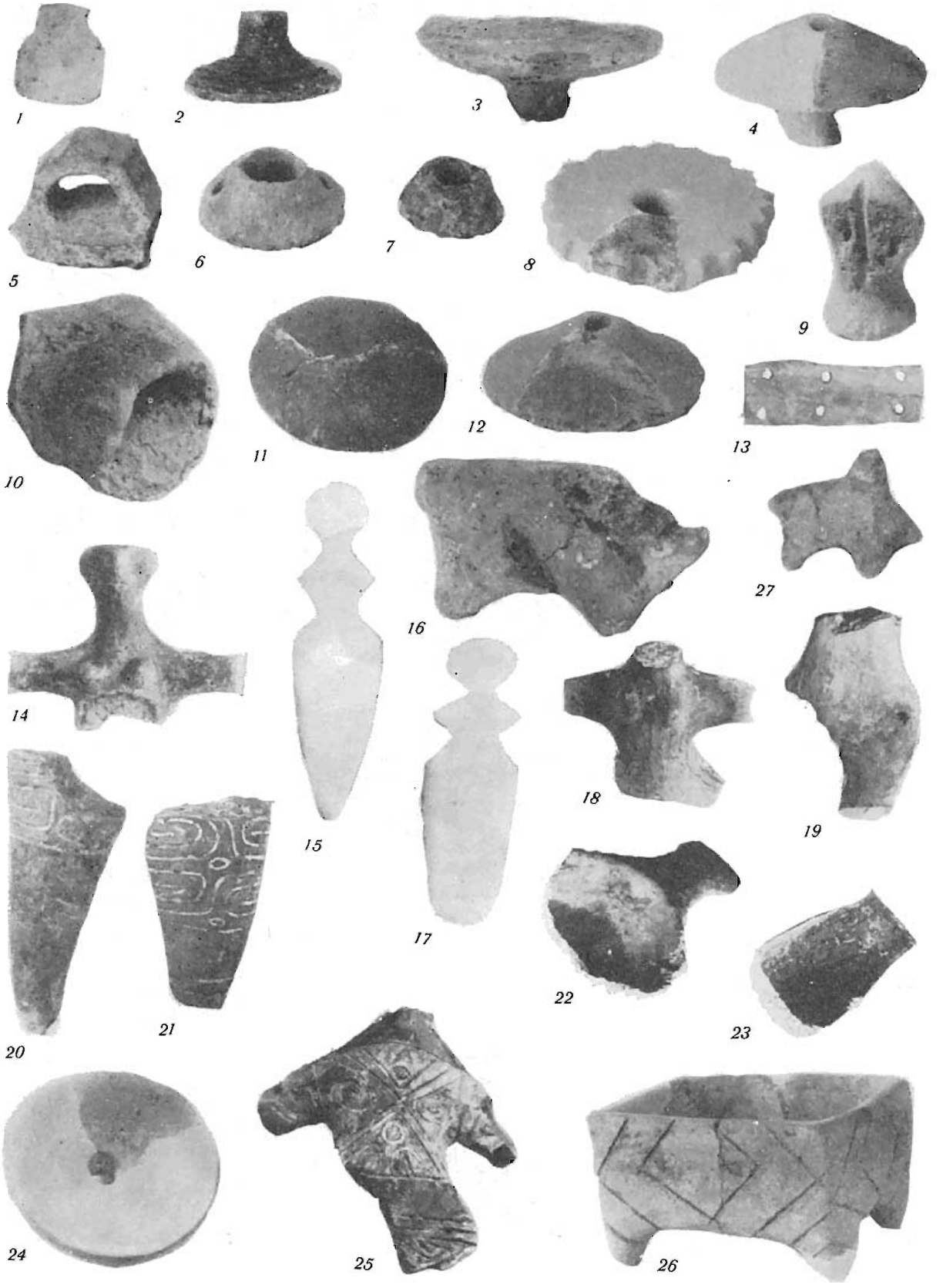

Обр. 42. Предмети, намерени във втори строителен хоризонт извън постройките

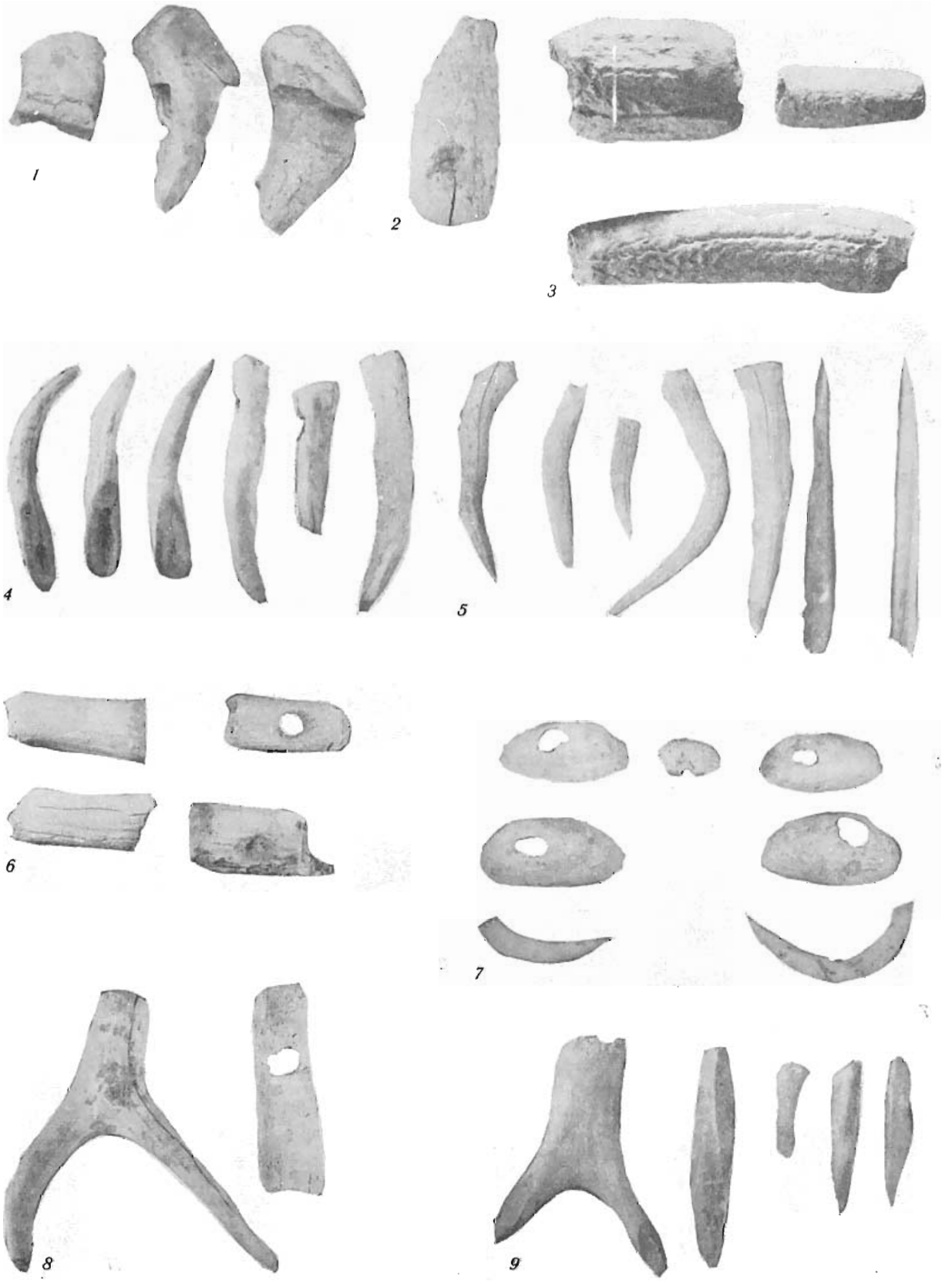

Обр. 43. Предмети, намерени във втори строителен хоризонт извън постройките

Обр. 44. Предмети от втори строителен хоризонт извън постройките

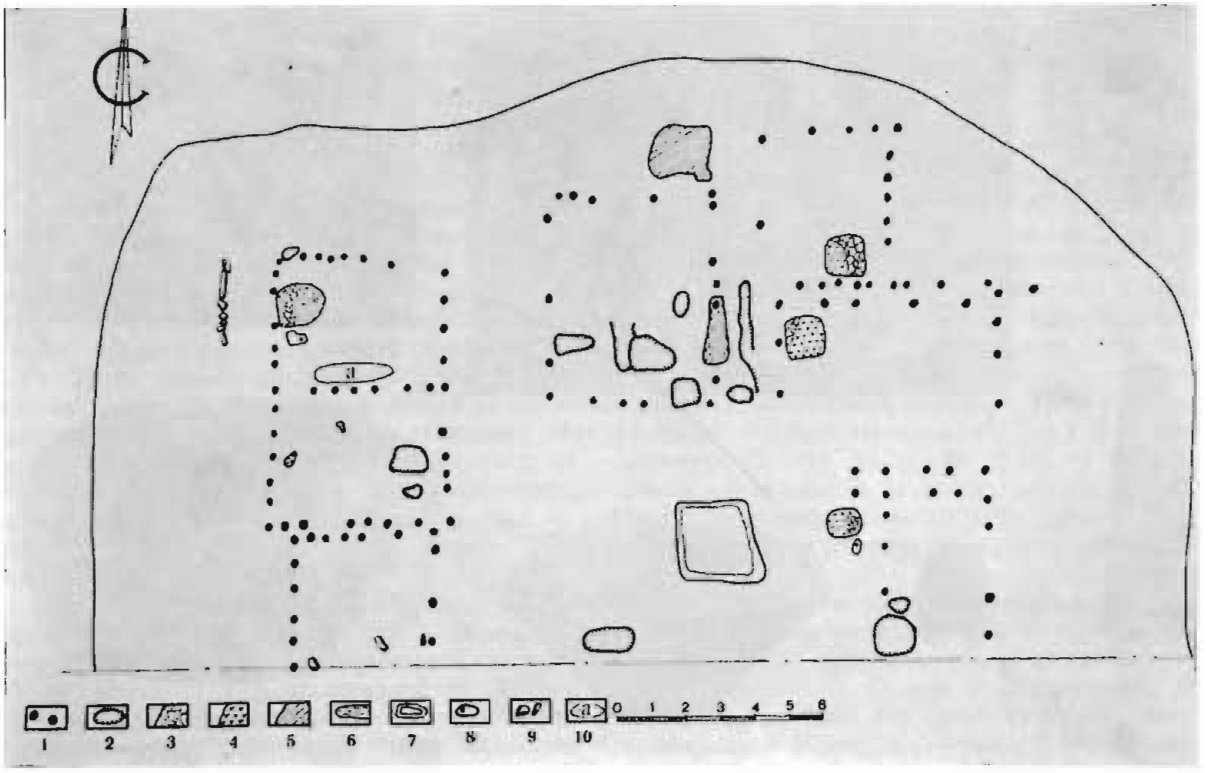

Обр. 45. Общ план на застрояване на трети жилищен хоризонт (северна половина)

каменно точило, каменна тесла, част от пробита брадва-чук, част от каменна брадва, 4 каменни бойни топки, хромел, 8 кремъчни ножа (обр. 51).

Жилище 26. От него беше установена само една малка част с размери: дължина на източната стена 3,60 м, на северната 4,00 м, на западната 3,60 м, средна ширина на постройката 4,00 м.

Тук бяха намерени следните предмети: 2 глинени съда, рогова соха, 2 рогови мотики, костено шило, манисто от черупка на морска мида, каменна тесла, каменно точило, 11 кремъчни ножа (обр. 52).

Жилищата от този хоризонт са били построени по същия начин, както жилищата в разгледаните по-горе. Във всички жилища от този хоризонт преградата е отделяла пещта и стопанското помещение от отделението, в което са живеели обитателите му. Това е традиция, която се е запазила твърде дълго време. Всяка постройка е имала и пещ. Пещите са били изградени направо върху пода на жилището, като за подложка на основата е служела добре трамбована пръст, примесена с камъчета. Повече от една замазка на основите на пещите не беше установена. Явно това селище е имало по-кратък живот. Като имаме пред вид аналогиите от други праисторически селища, можем да предположим, че и при нашите пещи сводът е бил нисък, а отворът на пещта се е намирал на слабо наведената страна.[24] Тук за първи път в две от постройките бяха намерени хромелни камъни. Единият в постройка 21 беше намерен до самата пещ, а другият в постройка 25 — далеч от нея, към центъра ѝ.

И в това селище жилищата са били подредени така, че най-рационално да бъде използувана площта на селището. Те са били построени едно до друго с дългите си страни. Всяка постройка се е намирала на около 25—50 см от съседната. Не се намери жилище, долепено с едната страна до съседното. Как е било застроено изцяло селището, е трудно да се каже, тъй като самият център е разрушен от подложката на средновековната църква.

Откъм север с посока север — юг се очерта улица, широка около 1,35 м. Тя е водила към центъра на селището.

Оградна стена и в това селище не бе открита.

[24] Г. Георгиев. Азмашката могила. — ИАИ, XXVI, 1963; Из живота и бита... и др.

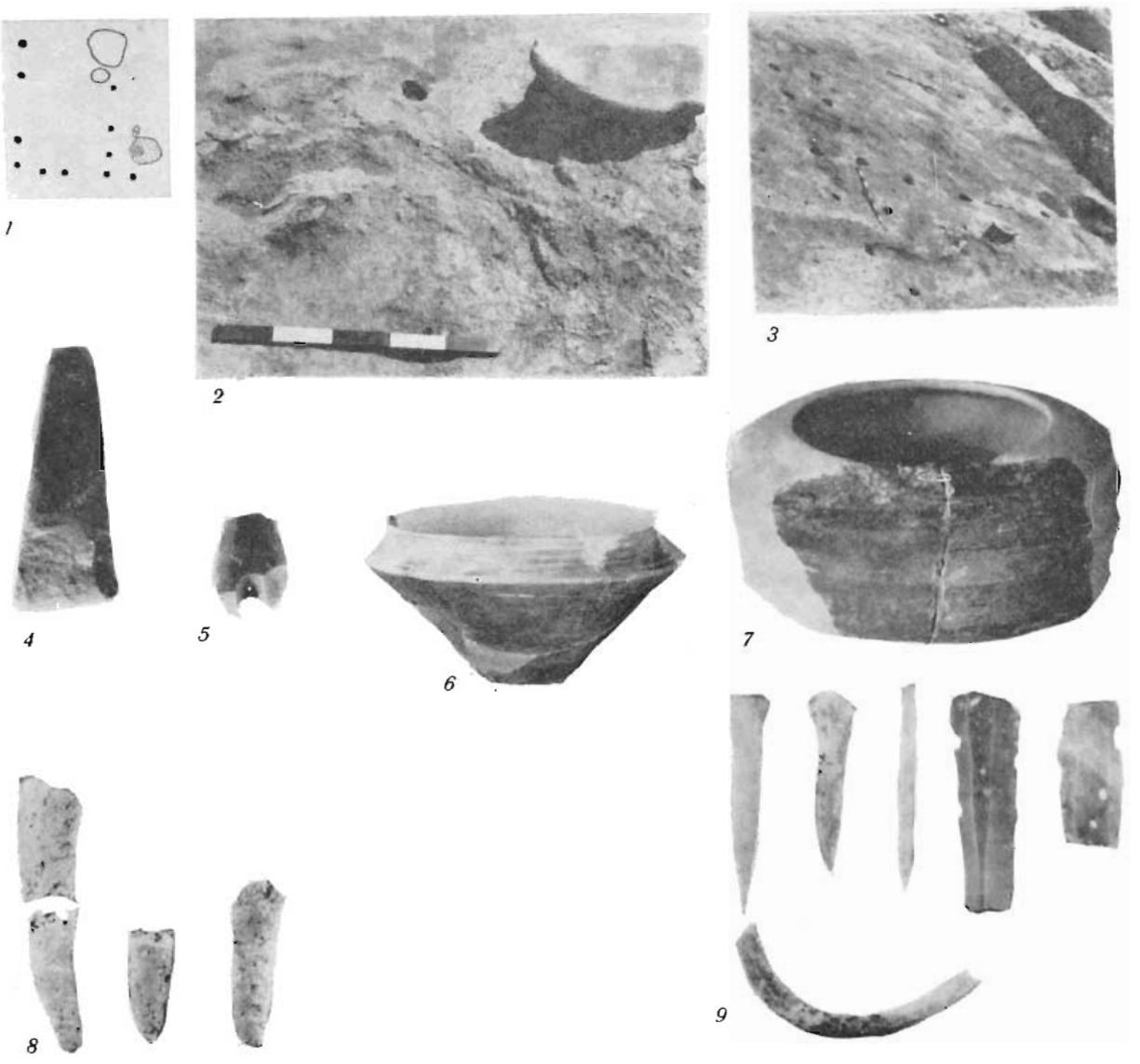

Обр. 46. Жилище 21 и предмети, намерени в него

ЧЕТВЪРТИ И ПЕТИ ЖИЛИЩЕН ХОРИЗОНТ

На различни дълбочини тук бяха установени части от основи само на две жилища. На дълбочина 1,30 м беше открита източната част на постройка 27 в кв. Д 2 (обр. 56). Западната ѝ страна е била изцяло повредена от средновековния некропол. Размерите на запазените ѝ части бяха: дължина на източната стена 3,80 м, на северната 1,50 м. Никакви съоръжения нямаше. Почти на същата дълбочина, но в западната страна на могилата в кв. Д 1 беше установена не само част от постройка 28, но и пещта. Дължината на запазената стена беше 3,00 м, на северната — 2,90 м. Пещта, 0,80 × 1,26 м, беше силно повредена. Имала е правоъгълна форма и е била изградена направо върху пода на жилището. Подложката е била направена от пръст и не много едри плоски камъчета (обр. 56, *1*, *2*).

Можем да допуснем, че тези две части от жилища са се отнасяли към четвъртия жилищен хоризонт, от който до нас за съжаление са достигнали само тези малки останки.

От петия жилищен хоризонт не бяха установени запазени жилища, които да ни дадат и най-малка представа за вида на постройките и съоръженията в тях. За съществуването на този хоризонт съдим единствено по запазените части от хоризонта, очертани в профила. С положителност можем да отнесем тези два последни селищни хоризонта към края на втората половина

на каменно-медната епоха само въз основа на керамиката, която беше намерена между гробните ями. Поради посочените причини следи от укрепително съоръжение в този жилищен хоризонт не бяха установени.

След направения преглед на жилищата в различните жилищни хоризонти и намерените в тях съдове и предмети, както и от следващото в текста описание на гробовете и намерения в тях инвентар можем да заключим, че най-старото (първото) селище е било заселено в края на първата половина на енеолита. Характерни за това селище са дълбоките големи съдове, чиято долна част има форма на ниско пресечен обърнат конус, а горната — цилиндрична, завършваща със силен отстъп навътре. Устието е право и ниско и целите съдове отвън са покрити с геометричен орнамент, рисуван с графит, който се съчетава с широко врязани и инкрустирани с бяла материя правоъгълници, разположени в двата срещуположни края на съда (обр. 10, *5*, *6*). Друга характерна форма съдове са тези, поставени на високи кухи крачета, а самите те имат големи размери. Отвън целите са покрити с богат геометричен орнамент — врязвани широки ленти, образуващи различни съчетания. Инкрустирани са с бяла материя (обр. 10, *4* и *12*, *4*). Разпространена форма гърнета са от типа на показаните на обр. 10, *8*; 16, *2*; 17, *18* и 19,*3*. Малките и по-фини паници се характеризират с ниска долна част и силно издължена, почти цилиндрична горна. Украсени са или само с графитен, или само с врязан едър орнамент, в който е била инкрустирана бяла материя. Тези форми и орнаменти се срещат в ранния енеолит в Североизточна България.

Каменните сечива са със слабо издута горна повърхност. Напречното им сечение понякога има форма, близка до елипсовидната. Описаната по-горе керамика на първия строителен хоризонт намира съвършено точни паралели в материалите от долните хоризонти на селищната могила в местността Коджадермен до Шумен и могилите до с. Султан и Салманово. В Румъния тази керамика най-масово е застъпена в селището Радувану. По време тя е синхронна на керамиката от културната група Караново V — Марица в Южна България. По типа на намерените керамични съдове към времето, в което е съществувал първият строителен хоризонт, трябва да отнесем и гробове 1 и 33.

Всички характерни белези предимно на керамиката, а донякъде и на каменните оръдия на труда ни позволяват да отнесем времето на заселването на първото селище от могилата до с. Виница към края на първата половина на енеолита. Според радиовъглеродните изследвания средната дата на този период е 3800 г. пр. н. е.

След известно прекъсване на живота на това място (засвидетелствувано от пласта жълта, съвършено лишена от находки пръст) вече през втората половина на каменно-медната епоха всички срещнати в този хоризонт керамични типове (обр. 26, *18*; 26, *10*; 26, *7*; 25, *8*; 25, *4*;

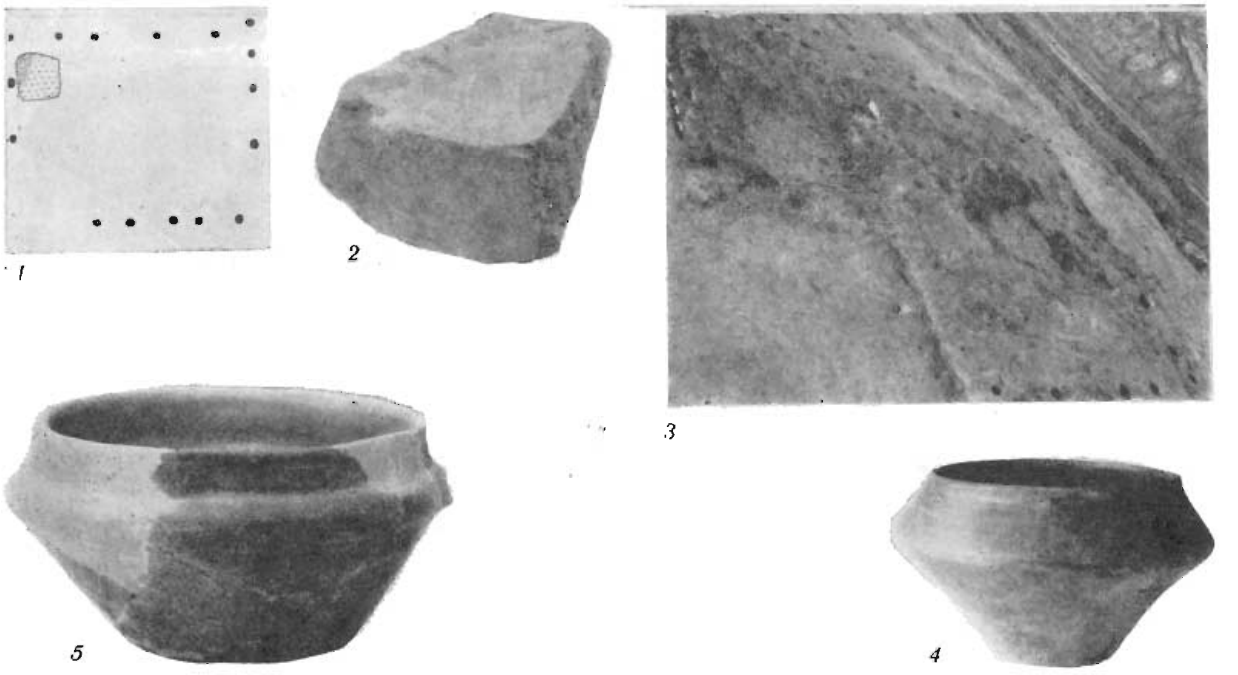

Обр. 47. Жилище 22 и предмети, намерени в него

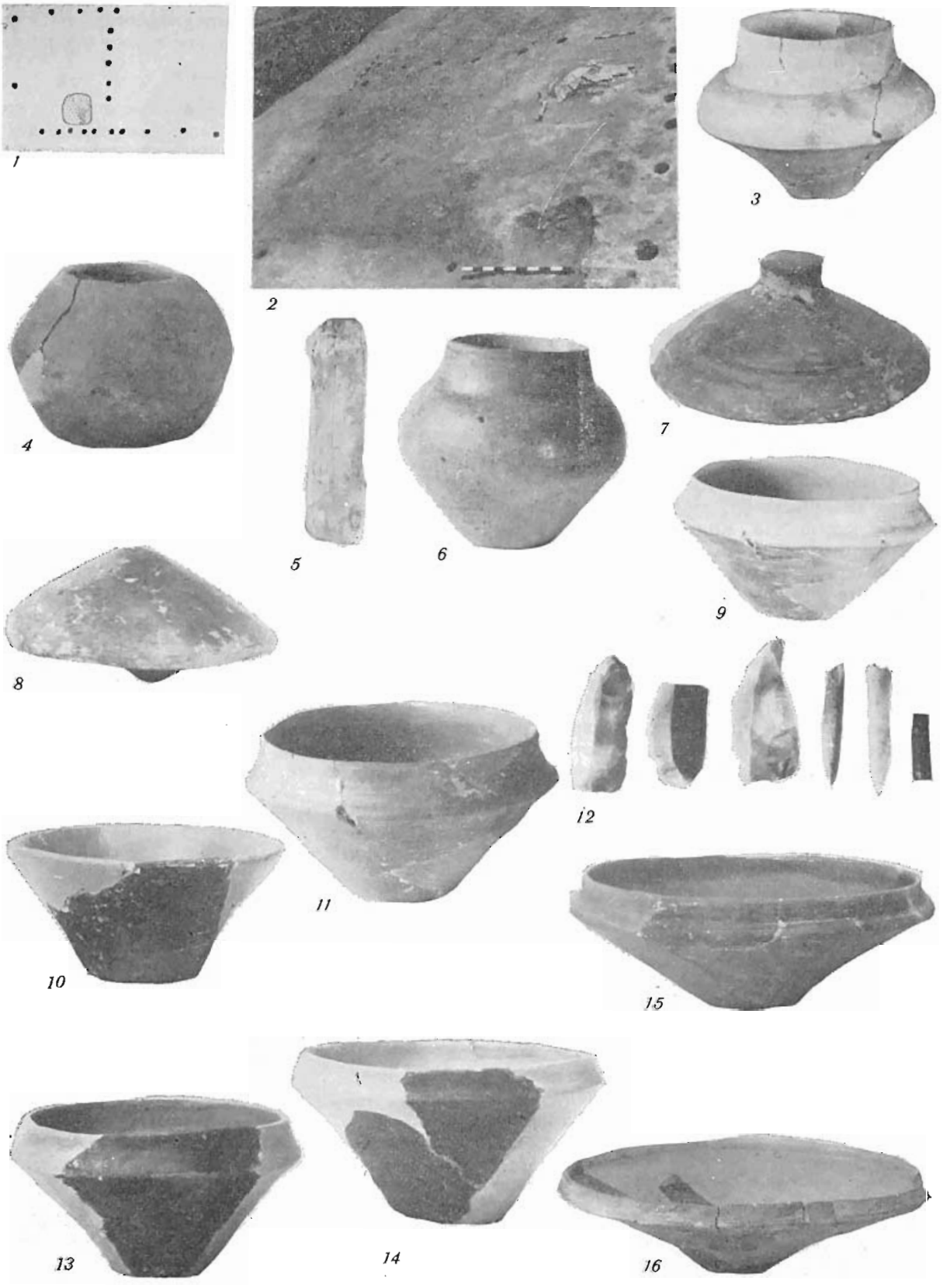

Обр. 48. Жилище 23 и предмети, намерени в него

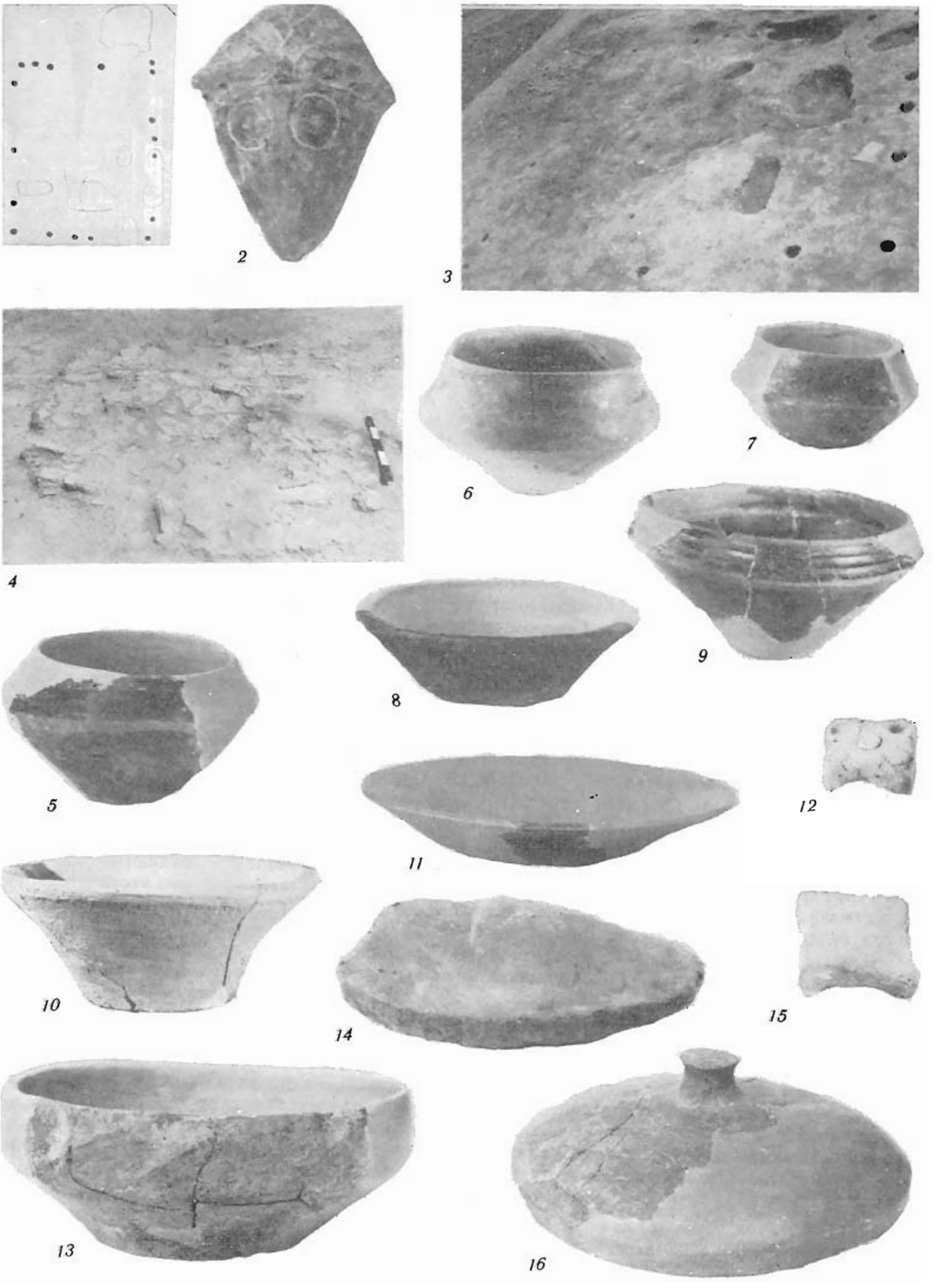

Обр. 49. Жилище 24 и предмети, намерени в него

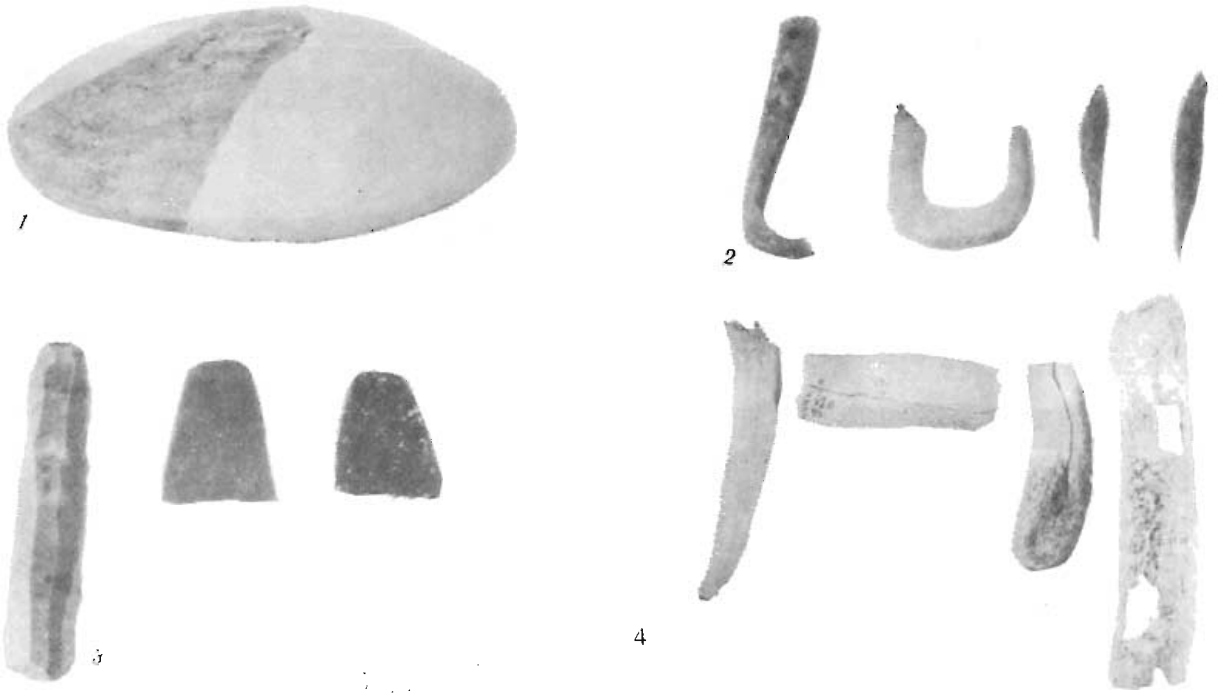

Обр. 50. Предмети, намерени в жилище 24

25, *7*; 27, *7*; 30, *15*), видове оръдия на труда (обр. 27, *16*, *50*, *4*; 29, *10*; 34, *2*; 35, *9*; 37, *6*; 44, *8* и др.) и други битови предмети и накити имат точни паралели във всички проучени енеолитни селища от посочения период в Североизточна и Югоизточна България. И в нашето селце характерната форма съдове са широките паници с по-големи или по-малки размери, чиито долни части имат форма на обърнат висок пресечен конус, а горните части са ниски — цилиндрични с профилиран навън или навътре ръб на устието. Украсявани са предимно с графитни орнаменти в горните си части. Често са били рисувани и вътрешните им страни. Както навсякъде другаде, така и в нашето селище в четирите жилищни хоризонта, които се отнасят към втората половина на енеолита, често срещана форма са съдовете със заоблени плещи и силно стеснени по-високи или по-ниски устия (обр. 30, *3*; 48, *3*). При тях украсата е предимно врязана, понякога съчетана с рисуван графитен орнамент. Силно разпространени са широките паници с плоски дъна и кòсо поставени стени (обр. 26, *13*; 27, *4*; 40, *11*). Средната дата, получена за този период по метода на радиовъглеродното разпадане, е 3600 г. пр. н. е.

Всичко това ни дава основание да отнесем първото заселване на селището към 3800 г., като след кратко прекъсване на живота тук отново са се появили заселници през втората половина на каменно-медната епоха — период, датиращ около 3600 г. пр. н. е. През бронзовата епоха селищната могила до с. Виница не е била обитавана.

Тук се поставя въпросът, защо селището е образувано от отделни, почти еднакви жилища, всяко от които е имало обикновено еднотипно трайни съоръжения, най-често пещи. Единственият отговор на този въпрос е, че всяка постройка е била обитавана от група хора, които са образували най-малката обществена единица — семейството. Още в своя труд „Произходът на семейството, частната собственост и държавата" Енгелс е установил, че първите най-лесно разтрогваеми връзки между индивиди с различен пол, т. е. първите зародиши на двоичното семейство, са се появили в периода на появата на керамиката.[25]

През дългия период, в който се е усъвършенствувала керамиката и техниката на производството,[26] са се развивали и усъвършенствували и семейните взаимоотношения. Трябва да допуснем, че още в периода на културата Кремиковци — Карановo I у нас, Старчево в Югославия,[27] Криш в Румъния[28] и Кьорьош в Унгария[29] двоичното семейство вече отдавна е било обосо-

[25] Ф. Енгелс. Произход на семейството, частната собственост и държавата, 1949, с. 19, 59; Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г.

[26] Вж. раздела за техника на керамичното производство; А. Радунчева. Доисторическое искусство в Болгарии (5-ое—2-ое тысячелетие до н. э.), София-прес, 1972.

[27] M. Grabic. Starcevo. — B. Ksiega pamistkova Demetrjkiewaeza, Poznan. с. 1 и сл.

[28] D. Berciu. Contribuţii. . . с. 21, и сл.

[29] I. Kutzian. The Körös culture, Diss. Pann, S. II, 23, Будапеща, 1944.

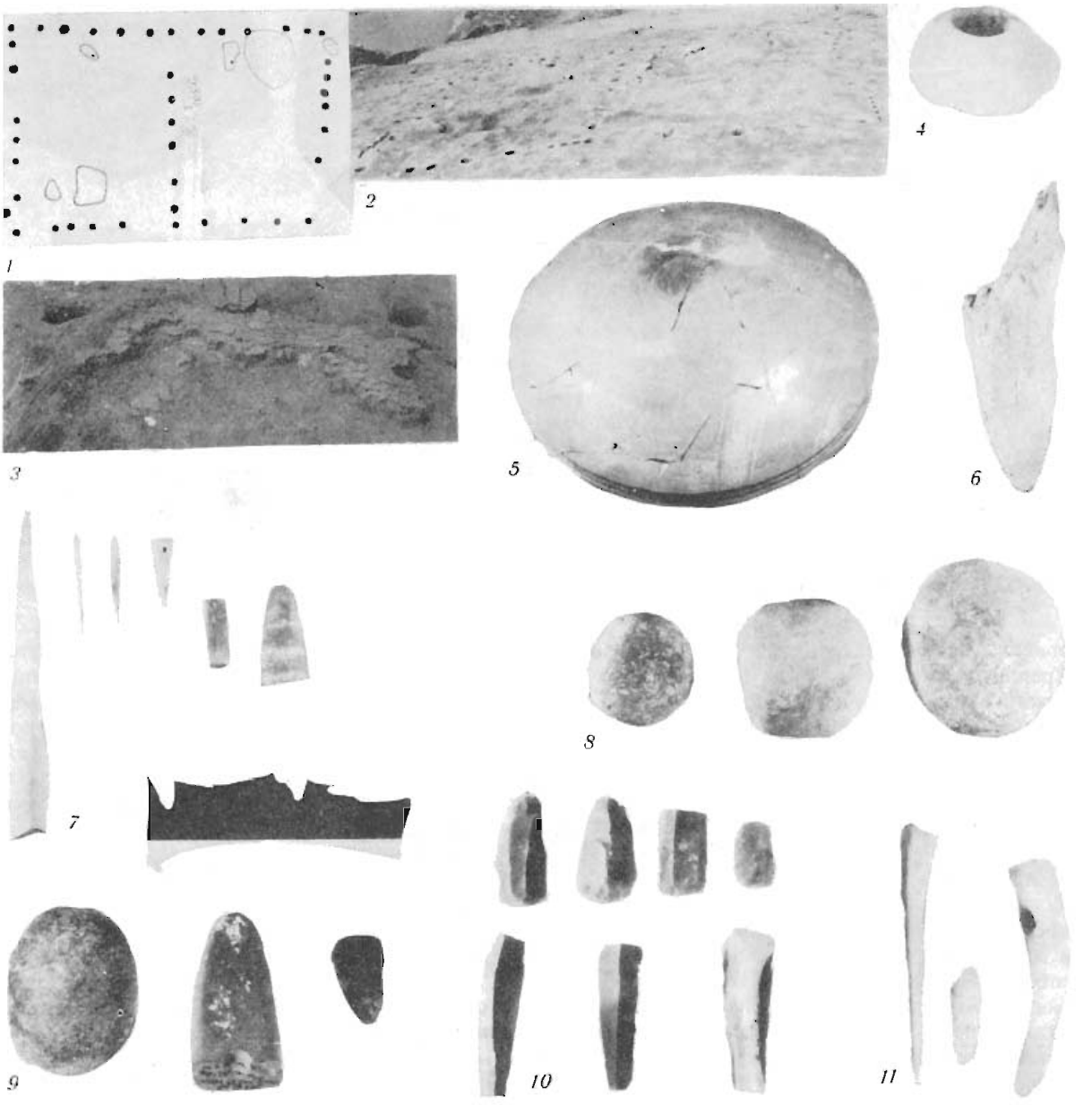

Обр. 51. Жилище 25 и предмети, намерени в него

бено. Това се потвърждава и от обстоятелството, че най-долните хоризонти на самата Карановска селищна могила са разделени на отделни жилища, всяко от които е снабдено с пещ и стопански инвентар.[30] Трябва да отбележим факта, че и в откритото селище от предкерамичния неолит в Югославия цялата площ е разделена на отделни сравнително малки жилища, снабдени със своеобразни огнища,[31] което говори за съществуването на двоично семейство дори в тази фаза на докерамичните епохи. След всичко, което казахме дотук за семейните отношения през по-ранните епохи, въпросът, какви са семейните отношения през енеолита (периода, към който се отнася нашето селище), става съвсем излишен, тъй като е ясно, че през този по-развит период семейните отношения ще са още по-сложно оформени, т. е. двойчното семейство ще да е достигнало своето пълно развитие.

Вторият сериозен аргумент, който подкрепя нашето схващане, е, че почти всички открити постройки от новокаменната и каменно-медната епоха у нас са със сравнително малки размери. Нито една от тях не би могла да бъде обитавана от голяма група хора. В една постройка с

[30] G. Georgiev. Kulturgruppen. . . .
[31] D. Srejovich. Lepenski vir. Beograd. 1967.

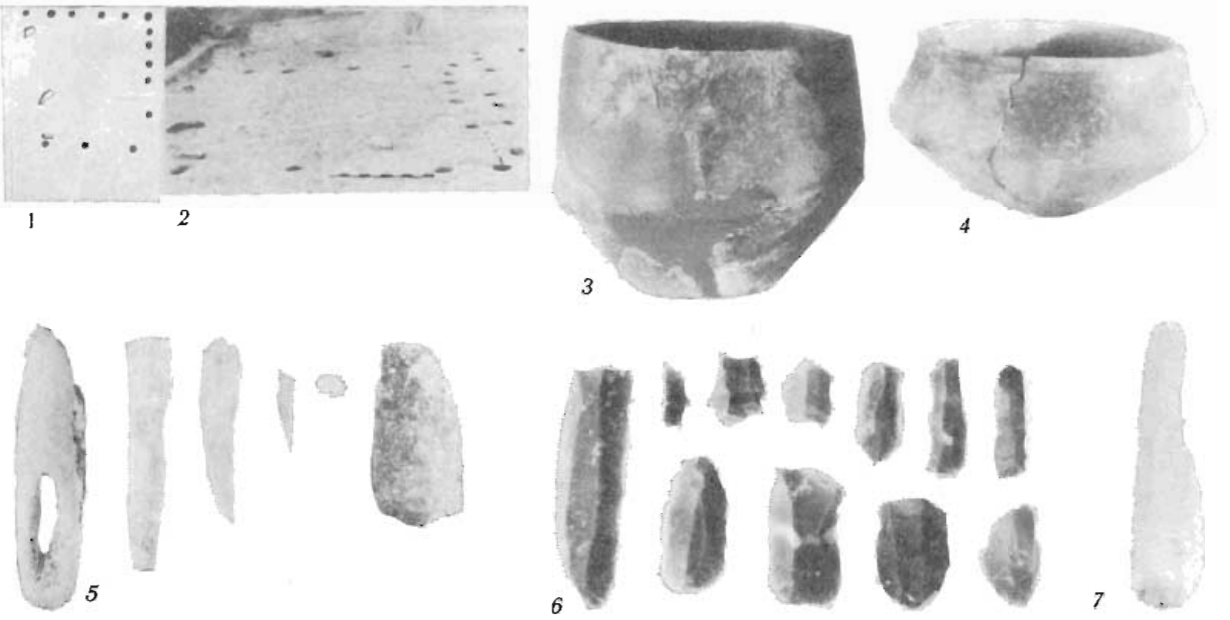

Обр. 52. Жилище 26 и предмети, намерени в него

описаните по-горе размери трудно биха могли да се поберат повече от 10—15 души. Сравнително малките размери на лещите показват също, че те не биха могли да задоволят нуждите на по-голяма група от хора. Грижливото им поддържане говори, че всяко семейство е обитавало едно определено жилище независимо от това, че не е изключено построяването му да е ставало с общите усилия и участието на всички годни за подобен труд обитатели на селището.[32]

Интересен е и въпросът, на какво се дължат еднотипните предмети, които намерихме почти във всяко жилище. Не е ли това проява на зараждаща се семейна собственост върху определени предмети? Ако имахме безусловно общо владение на различните оръдия на труда и предмети, то ние поне понякога трябваше да ги намираме в общи помещения. Оттам тези оръдия на труда биха могли да се използуват от всички обитатели на селището. В подкрепа на този довод идва и обстоятелството, че в различните постройки се намираха различно количество оръдия на труда и други предмети, които са почти еднакви по вид и предназначение. Въпреки съществуващата собственост върху оръдията на труда не бива да забравяме, че по всяка вероятност трудовият процес е бил обществена дейност, в която са се включвали колективно всички обитатели на селището, годни за известен вид работа. Така че по това време трудовият процес си остава все още дейност, свързана с обществения „задругов" начин на производство.[33] Другояче не е могло да бъде в тази отдалечена епоха, когато оръдията на труда са толкова примитивни, а плодовете от трудовата дейност на човека така оскъдни.

Както видяхме по-горе, отделните жилища в трите последователно съществували селища са подредени в различен ред. Като сравним плановете на трите селища, ще видим, че първото е било застроено по определен план. Селището било разделено на четири от двете улици, които са имали посока едната — изток — запад, другата север — юг. Те не са били съвсем перпендикулярни една на друга, което е довело до известно отстъпване на южните стени на жилища 1, 2, 3, 6, 7, 8. Това говори, че строителите са се придържали към предварително установени изисквания и определен план на застрояване. Когато разглеждаме обаче плана на втория жилищен хоризонт, ще се убедим, че от строителната и плановата традиция на обитателите от първото селище не е останало почти нищо. Постройките са наредени една до друга така нагъсто, че е странно как хората са се промъквали между тях, за да се доберат до собствените си жилища. Тук има само тесни проходи между постройките. Прави впечатление и друго обстоятелство. При планировката и застрояването на терена в третия жилищен хоризонт отново се наблюдава известната от първия хоризонт система, която е различна от тази на първия и втория хоризонт. Това не означава обаче, че има смяна на носителите на

[32] Ф. Енгелс. Произход на семейството. . . с. 65.

[33] М. Ковалевски. Произход и развой на семейството и собствеността. С., 1942. с. 53—144; Ф. Енгелс. Цит. съч., с. 63—168.

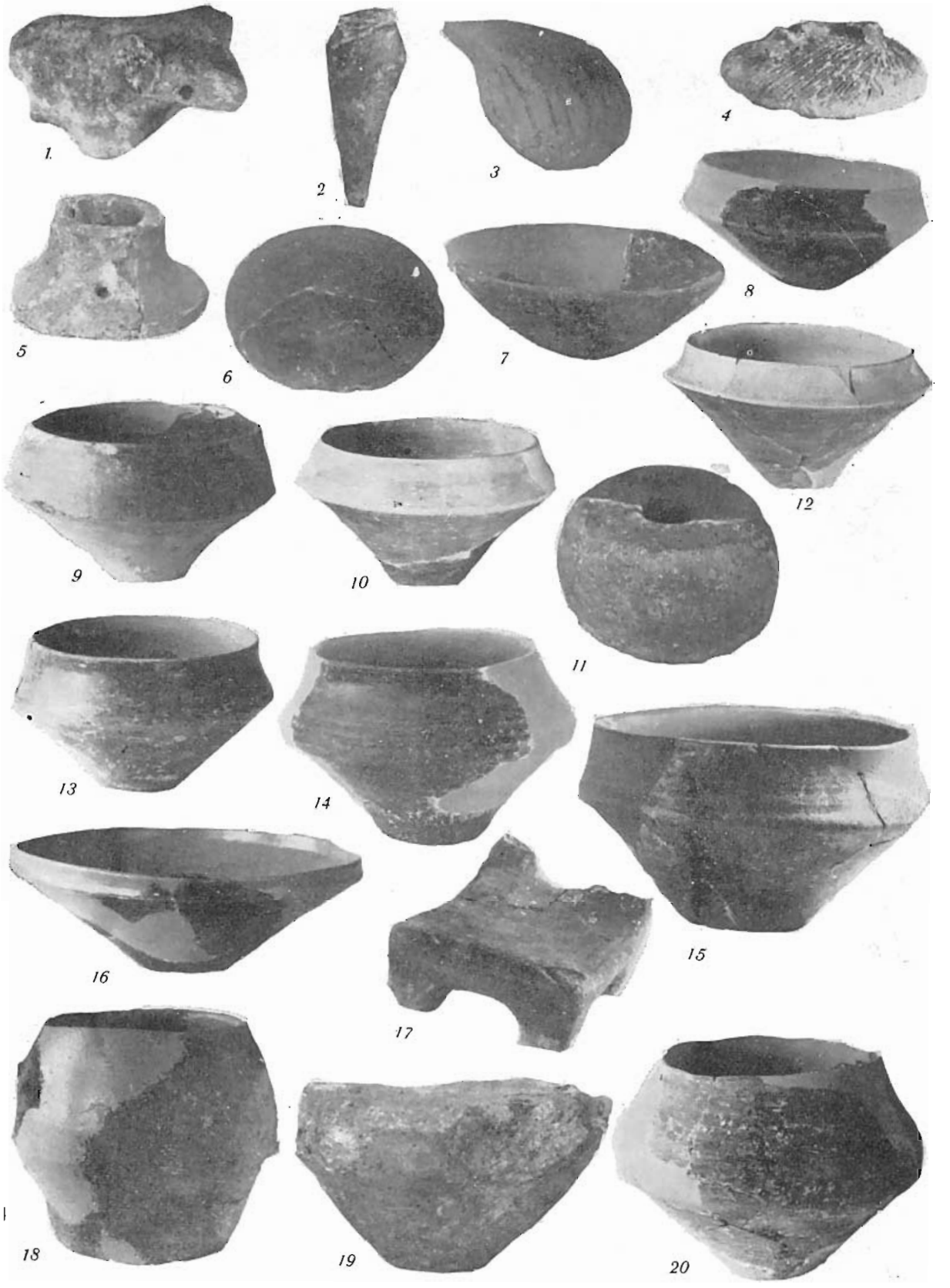

Обр. 53. Предмети, намерени в трети строителен хоризонт извън постройките

Обр. 54. Предмети, намерени в трети строителен хоризонт извън постройките

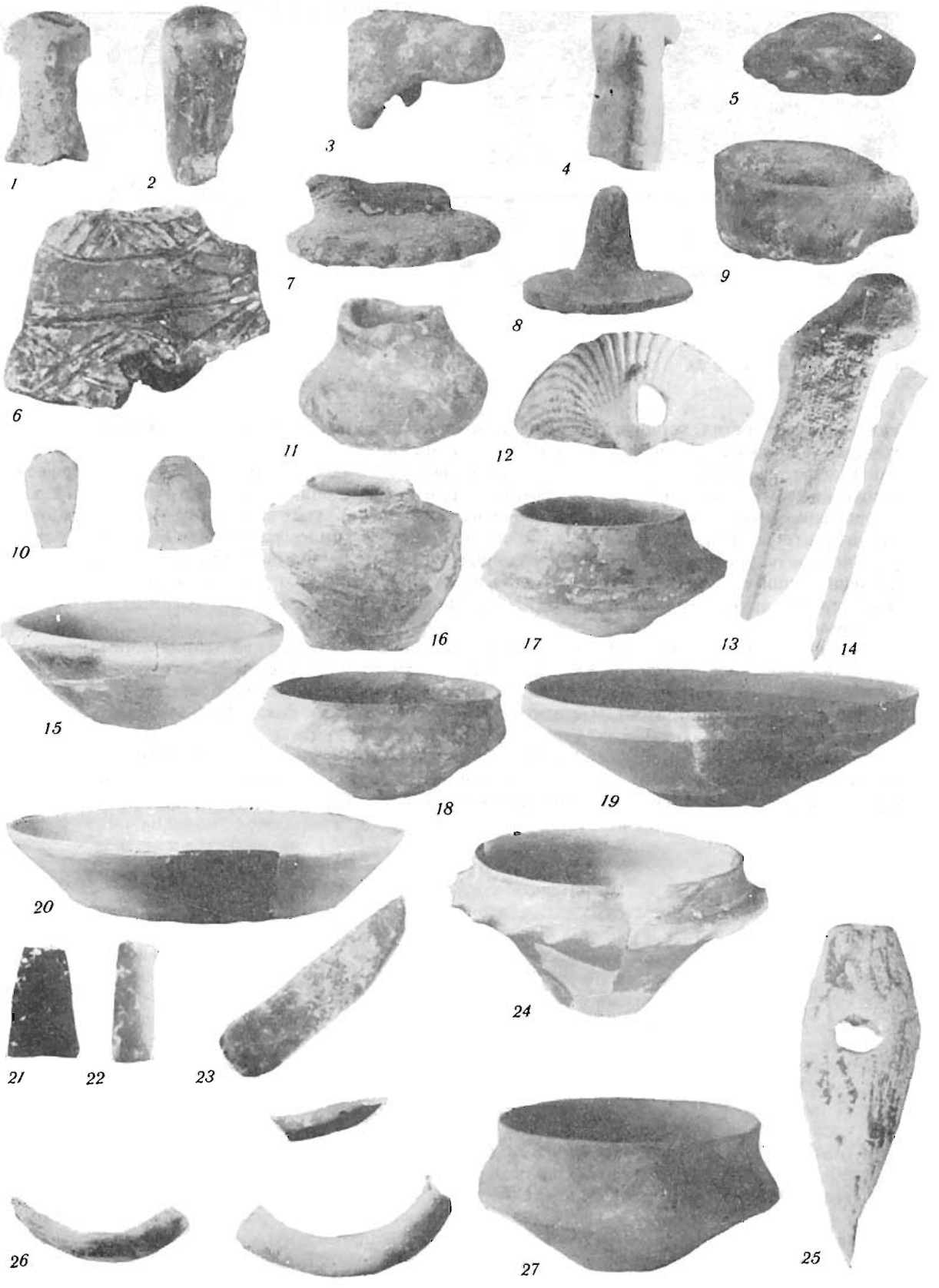

Обр. 55. Предмети, намерени в разбъркания пласт

1

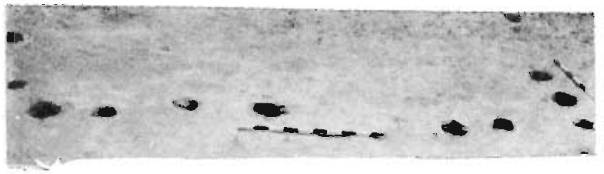

3

2

Обр. 56. Жилище 27 и 28

културата от третия хоризонт, тъй като материалите, намерени в последните два хоризонта, говорят за пълна идентичност в културната традиция.

Едновременно с промяната на цялостната планировка на второто селище се явяват промени и в плана на самите жилища. Те са по-просторни и обширни. Вътрешното им разпределение се променя. Вместо едната преградна стена, която намирахме в първото и третото селище, във второто вътрешното пространство на жилището е било разпределено от два успоредни реда колове на три части.Селищата се различават също по начина на изграждане на съоръженията, а именно пещите. Начинът, по който се изграждали пещите от първия хоризонт, не е засвидетелстван другаде в нашето селище. У нас подобни съоръжения са известни от могилата Коджадермен до Шумен.

Незадоволително обяснена си остава засега липсата на пещи във втория хоризонт.

Една особеност на всички жилищни нива в нашата могила е, че в нито едно от жилищата не беше открито зърнохранилище или зърно освен стотина грама, намерени в района на жилище от втория хоризонт. Сега само отбелязваме този факт. По-късно ще се спрем на него обстойно.

Цялостното укрепително съоръжение, съществуването на което установихме в първия строителен хоризонт и което е било съобразено с общата планировка на селището, засега е единственото по рода си, изцяло обнародвано у нас.

НЕКРОПОЛЪТ НА СЕЛИЩЕТО

Некрополът беше разположен на юг и изток от селището, на около 50 м от периферията му. Гробовете представляваха ями с неправилна, най-често елипсовидна форма, с дълбочина до 2,50 м от съвременната повърхност. Не се е спазвало определено разстояние между гробовете. Следвала се е обикновено една и съща ориентация — главата на югоизток.

Ето и описанието на самите гробове.

Гроб 1. Намираше се непосредствено до средновековната пещ за изпичане на строителна керамика. Дълбоки дупки от колове с големи диаметри, които по всяка вероятност са поддържали навес над пещта, са разрушили голяма част от скелета, така че до нас е достигнала само част от черепа и силно свитите пред гърдите ръце. Дланите — поставени пред лицето, трупът положен на лявата страна, а главата сочи югоизток. Лицето е обърнато на запад. На около 0,20 м от него — малък глинен съд, в който намерихме кремъчен нож. Дължина на запазената част от погребението — около 0,38 м. Погребана е била жена на 22—25 г. Дълбочина на ямата — 0,30 м. По всяка вероятност това погребение трябва да се отнесе към най-старото селище (обр. 57, *1—3*).

Гроб 2. Също непосредствено до средновековната пещ за изпичане на строителна керамика. Скелетът, запазен цял, лежи на лявата страна. Главата сочи югозапад, краката силно свити под седалищните части, лицето обърнато на северозапад, ръцете, силно свити, са поставени пред лицето. Върху ръцете, точно пред лицето и гръдния кош, се откриха 2 глинени съда в много лошо състояние, с форма, типична за културата Коджадермен. Погребана е била жена на 40—45 г. Дължина на скелета 0,90 м, дълбочина на ямата 0,80 м (обр. 58, *1*).

Гроб 3. Погребението е извършено в свито положение. Мъртвецът е положен на лявата страна. Главата сочи югоизток, лицето обърнато на северозапад, краката плътно прилепени до тазовата част и гръдния кош, ръцете свити, дланите — едната близко до лицето, а другата под главата. До краката на погребания се намериха и кости от още един човешки крак, но от значително по-едър индивид. Това много добре се вижда на снимката на гроба. Няма погребален инвентар. Скелетът е вероятно на 13—14-годишно дете, много добре запазен. Дължина на свития скелет 0,75 м. Дълбочина на ямата 0,50 м (обр. 58, *2*).

Гроб 4. Погребение в свито положение. Главата сочи югоизток, краката — северозапад. Краката подвити към седалищните части, и то много далеч от тях. Ръцете са пред гръдния кош, а дланите пред лицето, обърнато на запад. Между бедрата и долната част на краката имаше 2 съда — един голям и в него по-малък, както и полусферичен похлупак, който захлупва големия съд. До главата на мъртвия открихме още 2 съда с доста големи диаметри. Погребан е бил мъж на 45—50 г. Дължина на свития скелет 1,25 м, дълбочина на гробната яма 0,80 м (обр. 59, *1—4*).

Гроб 5. Погребение в свито положение. Мъртвецът е положен на лявата страна. Главата сочи югоизток, лицето обърнато на запад, краката силно свити към гръдния кош и допрени до него. Ръцете една до друга отпред, а дланите пред лицето. На около 0,20 м от лицето открихме 2 съда и похлупак. Похлупакът е захлупвал по-добре запазения и по-голям по размери съд. Вторият съд беше открит в много лошо състояние и беше невъзможно да се реставрира. Погребан е бил мъж на 45—50 г. Дължина на свития скелет 1,10 м. Дълбочина на ямата 0,75 м (обр. 60).

Гроб 6. Погребение в свито положение. Краката са свити в колената и неприлепени към тялото. Главата сочи североизток, краката — северозапад. Ръцете са пред гръдния кош, а дланите пред лицето. Върху стъпалата на краката и в пространството между бедрените и пищялните кости се откри съд и полусферичен похлупак, обърнат с полусферичните си части надолу. Похлупакът е изработен специално за този съд и го е захлупвал. Погребан е мъж на 25—30 г. Дължина на скелета 1,30 м. Намерено бе манисто от мида спондилус. Дълбочината на ямата 0,70 м (обр. 61, *4—6*).

Гроб 7. Погребение в свито положение. Главата сочи югоизток, краката — северозапад. Лицето е обърнато на запад, тялото е положено на лявата страна, крачетата са силно свити

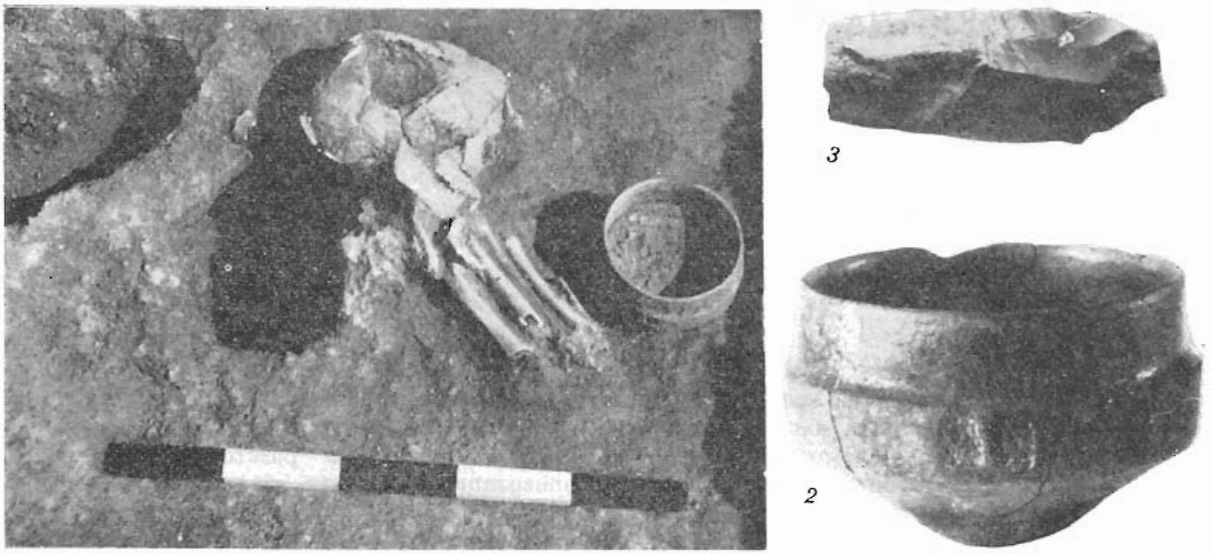

Обр. 57. Гроб 1 и предметите, намерени в него

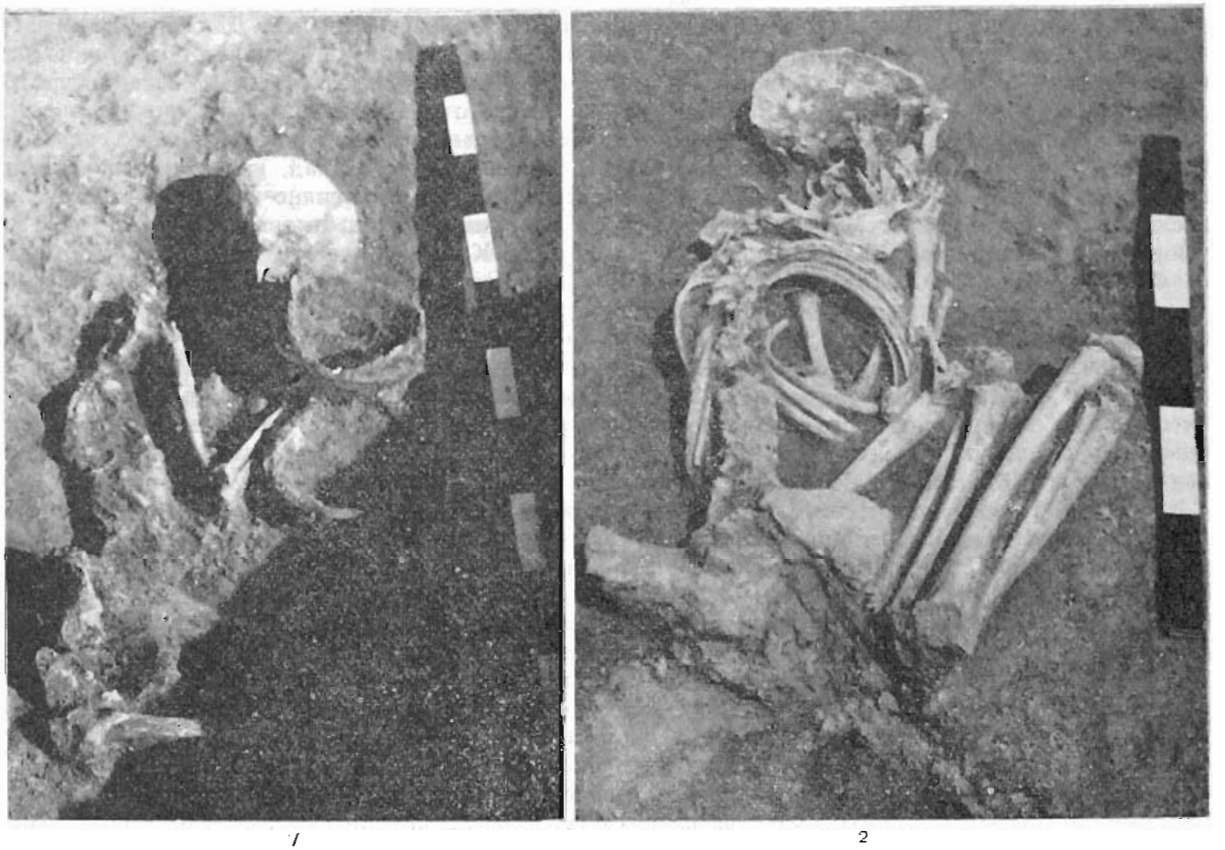

Обр. 58. Гробове 2 и 3

и прилепени към него, ръцете са пред гръдния кош, дланите поставени под главата. До главата се откри малка костена стрела и кремъчен нож, а на около 0,40 м от краката — неголяма глинена паница. В пръстта, с която бе засипан гробът, имаше много кости от животни и силно натрошени парчета от глинени съдове с червен цвят, добит при вторично изпичане, може би извършено във връзка с някакъв погребален обичай. Погребано е дете на 6 г. Дължина на скелета 0,45 м, дълбочина на ямата 0,75 м (обр. 62).

Гроб 8. Погребение в свито положение. Краката са плътно прилепени към тялото, ръцете свити в лактите, прилепени към гръдния кош, дланите под главата. Главата сочи югоизток. Скелетът лежи на лявата страна. Лицето е обърнато на запад. Дължина на скелетчето 0,60 м. До самия скелет се откри кремъчен нож. В пръстта, с която е засипан гробът — фрагмент от глинени съдове. Скелетът е напълно изгнил. Погребано е новородено дете. Дълбочина на ямата 0,70 м (обр. 63).

Гроб 9. Погребение в свито положение. Запазена е само горната част на скелета, а останалата част е разрушена от средновековната пещ за изпичане на строителна керамика. Трупът е положен на лявата страна, ръцете силно свити в лактите пред лицето. Лицето е обърнато на запад. Главата сочи югоизток, краката — северозапад. Върху гърдите намерихме тилна част от рогов чук. Дължина на скелета 0,60 м. Дълбочина на ямата 1,20 м

Гроб 10. Разбъркано погребение. До самата купчина от кости имаше амулет от черупка от мида спондилус, пробит в горния край. В пръстта, с която е било засипано погребението, се откри кремъчен нож, рогови мотики и характерни фрагменти от глинени съдове от втората половина на каменно-медната епоха. Дълбочина на ямата 0,80 м (обр. 64).

Гроб 11. Погребение в свито положение. Трупът е положен на лявата страна. Главата сочи югоизток, лицето обърнато на запад, коленете допрени до гръдния кош. Ръцете са свити

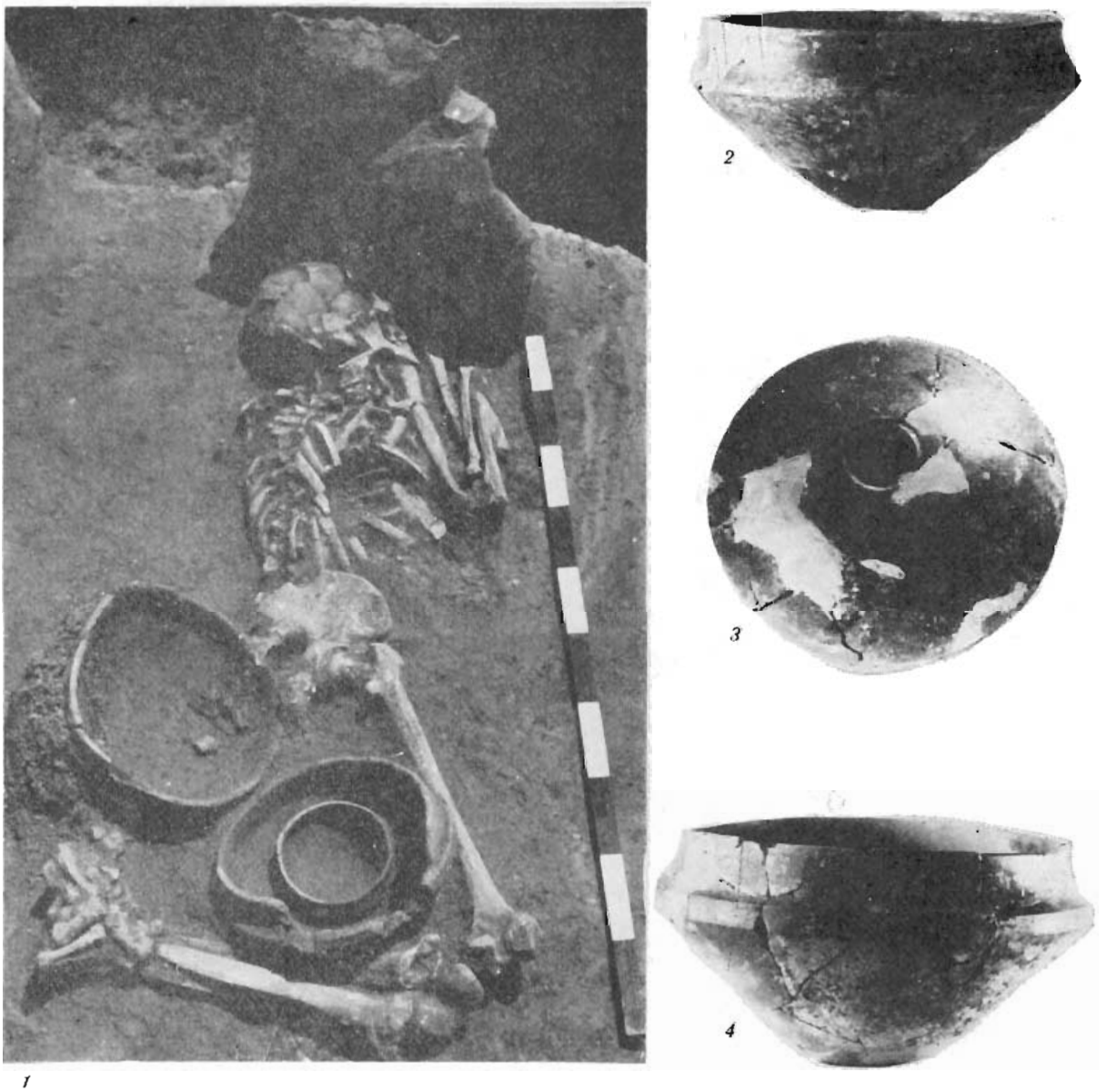

1

Обр. 59. Гроб 4 и предметите, намерени в него

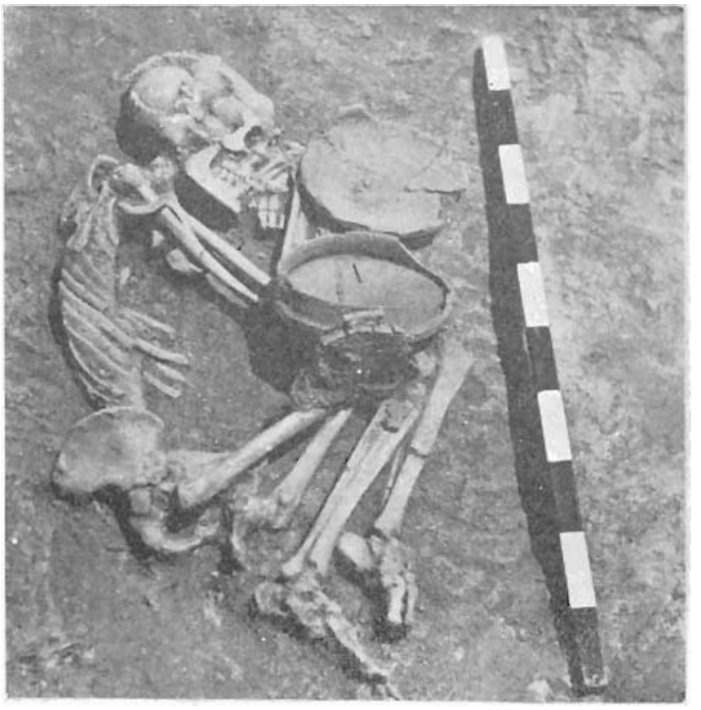

1

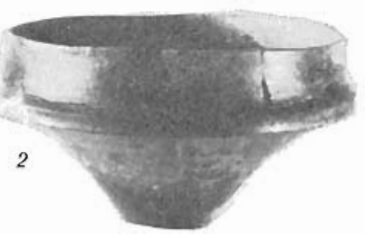

2

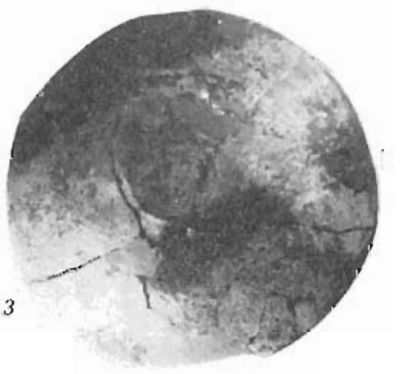

3

Обр. 60. Гроб 5 и предметите, намерени в него

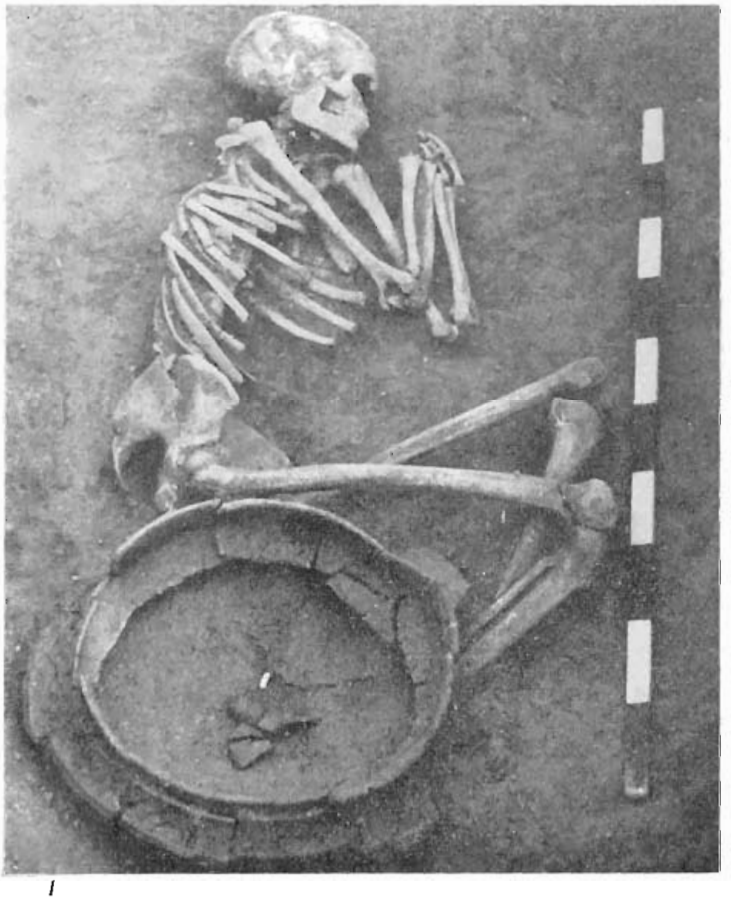

1

2

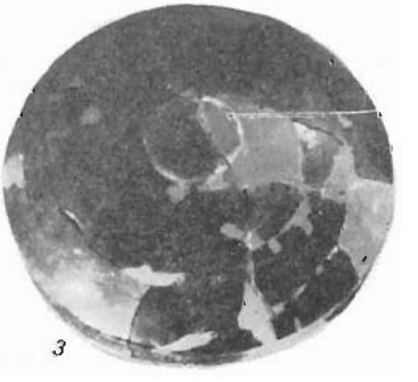

3

Обр. 61. Гроб 6 и предметите, намерени в него

1

2

3

Обр. 62. Гроб 7 и предметите, намерени в него

Обр. 63. Гроб 8

1

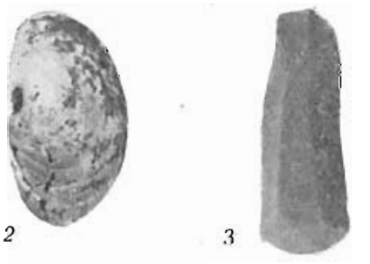

2 3

4

Обр. 64. Гроб 10 и предметите, намерени в него

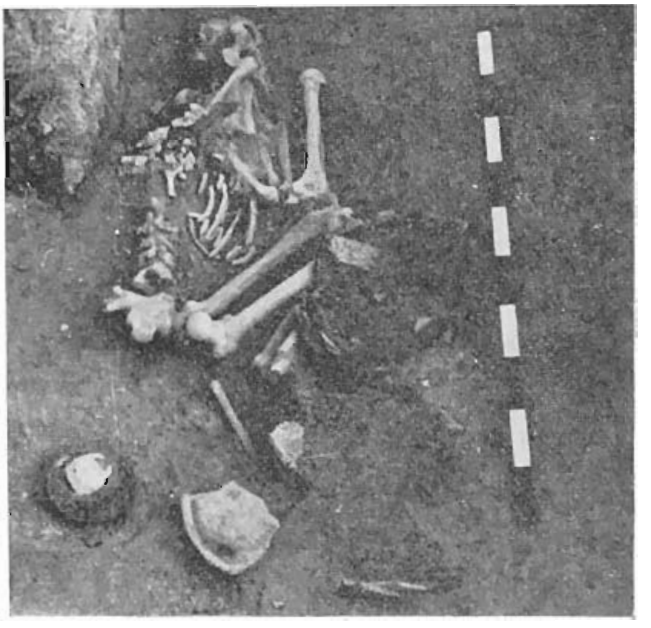

2

Обр. 65. Гроб 11 и предмет, намерен в него

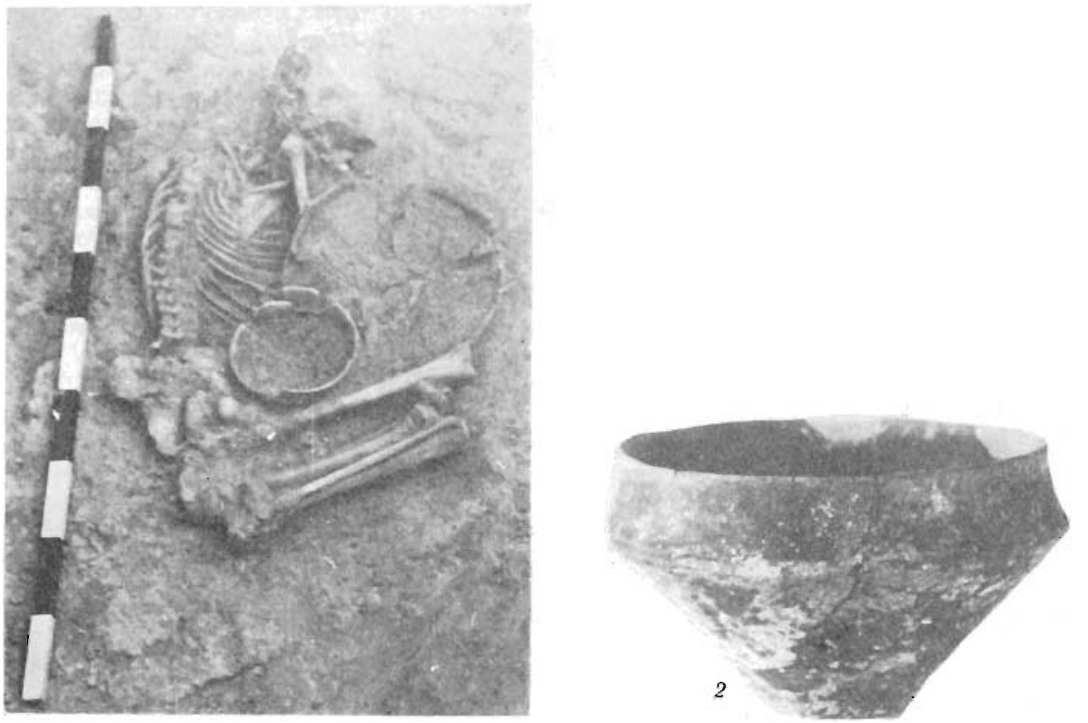

Обр. 66. Гроб 12 и предмет, намерен в него

пред гърдите, дланите — пред лицето. Погребалният инвентар е предимно от съдове. При краката (до колената) имаше голям похлупак, а до него по-надолу — голям глинен съд. Третият предмет беше малка глинена паничка, захлупена с дъното нагоре. Погребан е мъж на 55—60 г. Дължина на свития скелет 0,80 м. Дълбочина на гробната яма 1,10 м (обр. 65).

Гроб 12. Погребение в свито положение. Мъртвецът е положен на лявата страна. Главата сочи югоизток, лицето обърнато на запад, краката подвити под седалищните части, ръцете пред гърдите, дланите една върху друга пред лицето. Точно върху свитите ръце се откриха 2 глинени съда. Дължина на свития скелет 0,75 м. Погребано е момче на 13—14 г. Дълбочина на ямата 1,30 м (обр. 66).

Площадка за жертвоприношения 1. Кръгла площадка от каменни плочи. Върху нея в безпорядък са разхвърляни голямо количество кости предимно от едри животни, фрагменти от глинени съдове, 2 малки цели съдчета, похлупак и кремъчен нож. Пръстта между костите, фрагментите от съдове и съдовете е силно обгоряла. Не е изключено тук да е извършено богато жертвоприношение. Макар че пръстта е обгоряла, животинските кости и съдовете не носят следи от опалване и изгаряне, което показва, че са поставени след изгарянето. Това е най-голямото съоръжение от този вид в проучената част от некропола. Диаметър на площадката 1,20 м. Дълбочина на ямата 1,60 м (обр. 67).

Гроб 13. Разчистена група от 3 съда, запазени много лошо. Около тях имаше 3 кремъчни ножа, но никакви кости от човешки скелети. Вероятно това е символично погребение на воин, загинал далеч от селището. Дълбочина на ямата 0,50 м (обр. 68, *1—6*).

Гроб 14. На около 0,60 м от гроб 13 имаше 4 малки по размери съда, запазени много лошо. Човешки скелет или части от него не се намериха. Символично погребение. Дълбочина на ямата 0,50 м (обр. 68, *7*).

Площадка за жертвоприношения 2. Кръгла площадка, оградена с дребни камъни, а върху тях животински кости, добре запазен череп на куче, човешки кости липсват. Диаметър на площадката 0,60 м. Дълбочина на ямата 0,30 м (обр. 69).

Гроб 15. Погребение в свито положение. Мъртвецът е положен на лявата страна, черепът липсва, краката сочат северозапад, били са силно свити, без да допират с коленете тялото. Ръцете са пред гърдите. Няма погребален инвентар. Скелетът е запазен много лошо. Дължина на свития скелет 0,70 м. Погребано е дете на 8—12 г. Дълбочина на ямата 0,60 м (обр. 70, *1*).

Гроб 16. Трупчето е свито, както при погребенията на възрастните индивиди. Добре е запазена само част от главата. Крайниците едва личаха в пръстта и при допир се разпадаха.

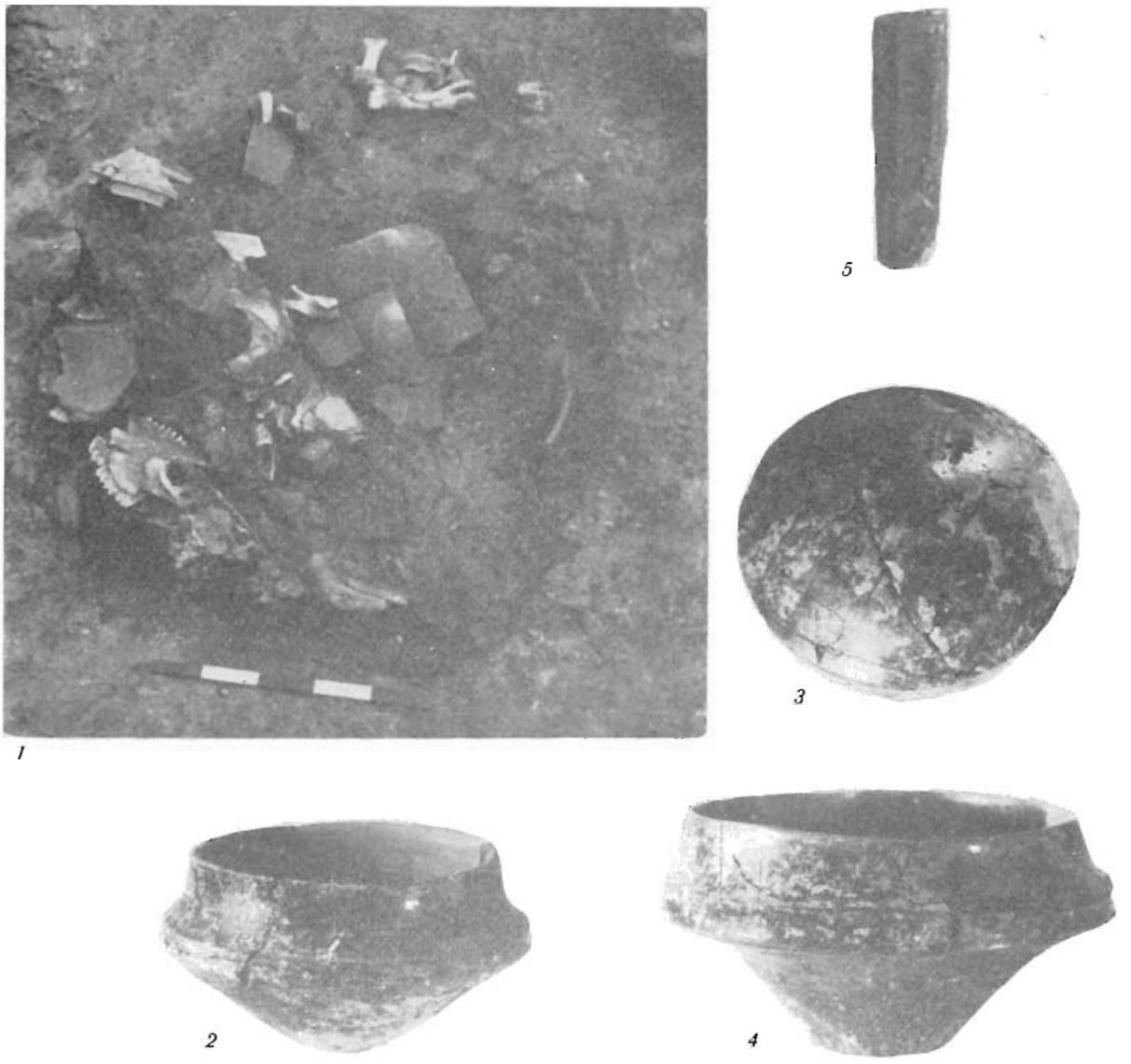

Обр. 67. Площадка за жертвоприношения I

Погребението ориентирано почти точно изток—запад. С това прави изключение в целия некропол. Погребано е дете на 1—3 г. Дължина на свитото скелетче 0,30 м. Дълбочина на ямата 0,60 м (обр. 70, *2*).

Гроб 17. Погребение в свито положение. Трупът положен на лявата страна. Главата сочи югозапад. Само този гроб е ориентиран така. Лицето захлупено направо върху дъното на гроба. Краката, силно свити в колената, не допират тялото. Ръцете плътно прилепени до гръдния кош. Дланите свити в китките и поставени под главата. Погребален инвентар от 4 съда — най-малкият по размери до колената, 2 големи съда върху седалищните части, обърнати с дъното нагоре, и глинен похлупак, покриващ ходилата на трупа. Похлупаците се намират обикновено върху съдове, и то обърнати с полусферичните си части надолу, докато тук е обратното. До малкото съдче пластинка, направена от мида спондилус, и кремъчен нож. Погребан е мъж на възраст между 60—68 г. Дължина на свития скелет 1,25 м. Дълбочина на ямата 1,23 м (обр. 71).

Гроб 18. Погребение в свито положение. Тялото положено на лявата страна. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Краката силно свити в колената и плътно прилепени към тялото. Ръцете притиснати към гръдния кош. Дланите поставени под главата. Погребано е дете на възраст между 6 и 8 г. Дължина на скелета 0,70 м, дълбочина на ямата 1,32 м (обр. 72, *1*).

Гроб 19. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Краката плътно допрени до тялото. Ръцете свити в лактите, притиснати към гръдния кош. Дланите под главата. Върху краката на скелета — 2 глинени съда, поставени един в друг и до тях към седалищните части — част от трети съд. При краката кремъчен нож. Погребано е дете на възраст между 7 и 8 г. Дължина на свития скелет 0,60 м. Дълбочина на ямата 1,10 м (обр. 73, *1*, *2*).

Площадка за жертвоприношения 3. Плоска каменна плоча, забита дълбоко в пръстта. До нея събрани накуп кости от доста едри животни. Между тях глава и глинена фигурка на рогато животно (говедо). Дълбочина на ямата 0,80 м, диаметър на ямата 0,56 м (обр. 74).

Гроб 20. Погребение в свито положение. Краката са плътно прилепени към тялото, ръцете пред гърдите, главата сочи югоизток. Костите са много зле запазени, почти разрушени. По-добре запазен е само черепът. Трупът е положен на лявата страна, лицето е обърнато на запад. Погребано е новородено. Дължина на свития скелет 0,50 м. Дълбочина на ямата 0,65 м (обр. 72, *2*).

Гроб 21. Погребение в свито положение. Краката плътно прилепени към тялото. Ръцете пред лицето. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Между лактите и колената малък глинен съд. На 0,18 м на юг от главата на покойника — група от 5 камъка, поставени почти в кръг. Погребано е дете на възраст между 8 и 9 г. Дължина на свития скелет 0,45 м (обр. 75).

Гроб 22. Погребение в свито положение. Краката плътно прилепени към тялото. Трупът положен на лявата страна. Ръцете пред гърдите, притиснати към тялото. Дланите поставени една върху друга почти под главата на мъртвеца. Главата сочи югоизток, лицето обърнато на запад. Върху предната част на трупа — наредени една върху друга и една до друга, 5 глинени паници с различни размери. В една от паниците, поставена до краката — четири продълговати маниста от черупка на мида спондилус. Зад гърба на мъртвеца и съвсем близо до него част от

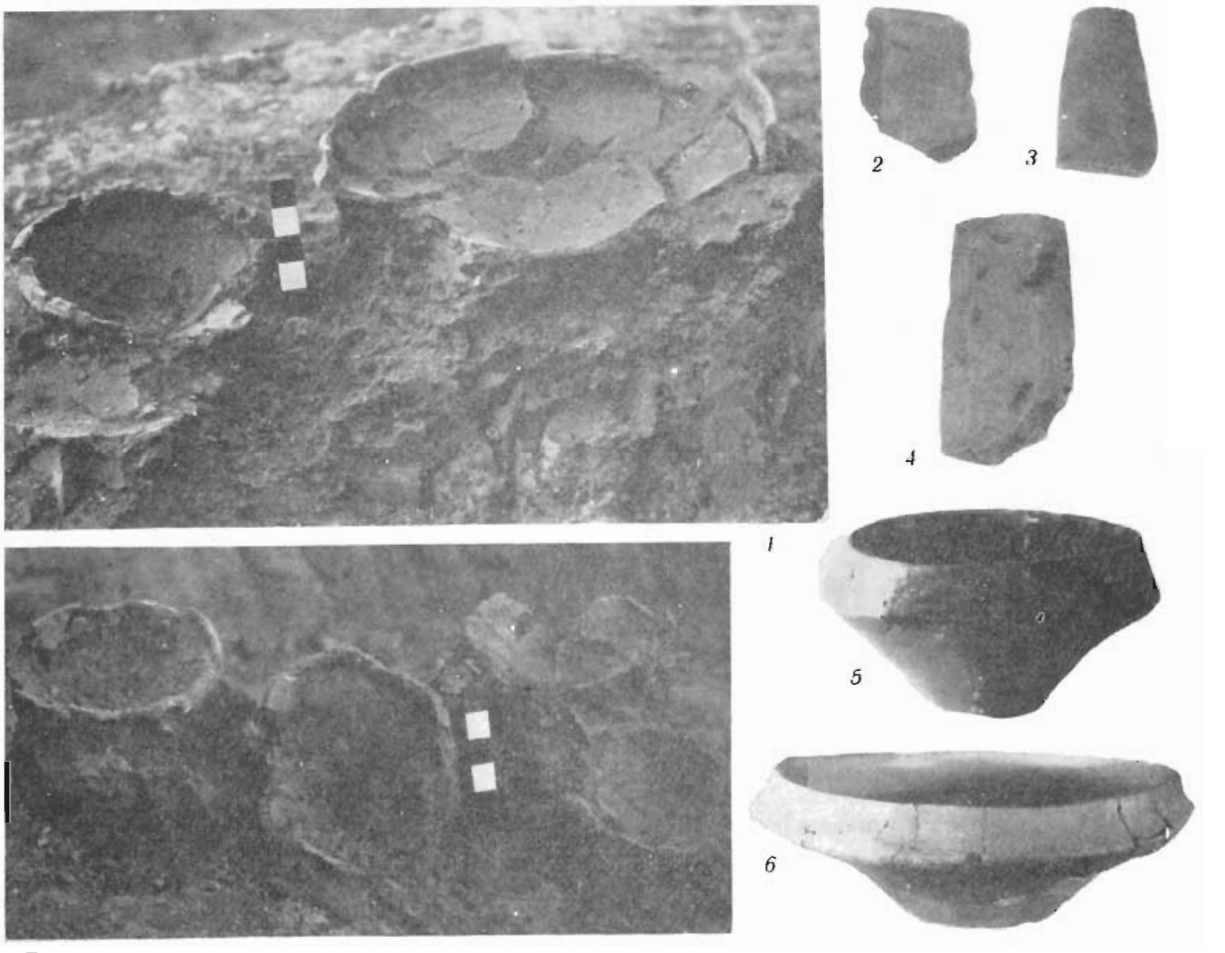

Обр. 68. Гроб 13 (*1—6*) и предметите, намерени в него; 7 — гроб 14

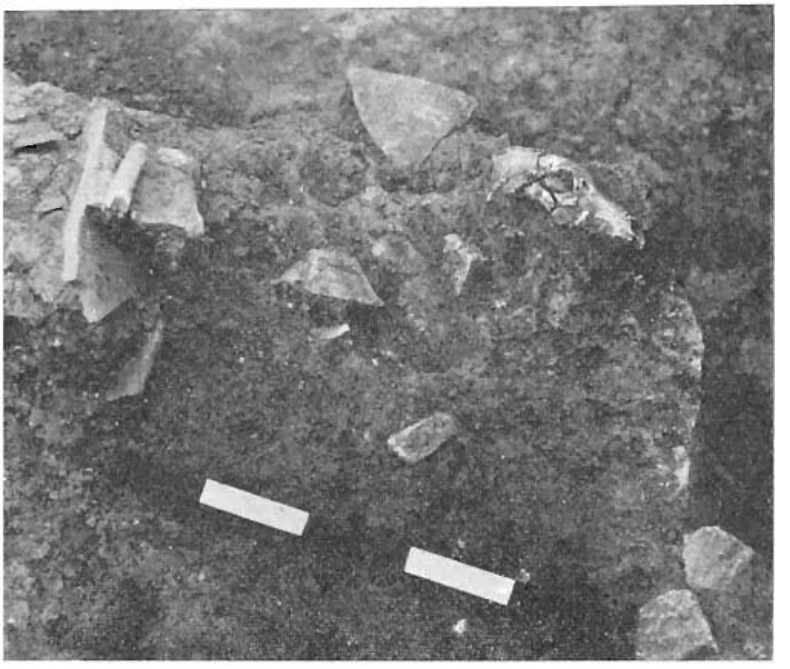

Обр. 69. Площадка за жертвоприношения 2

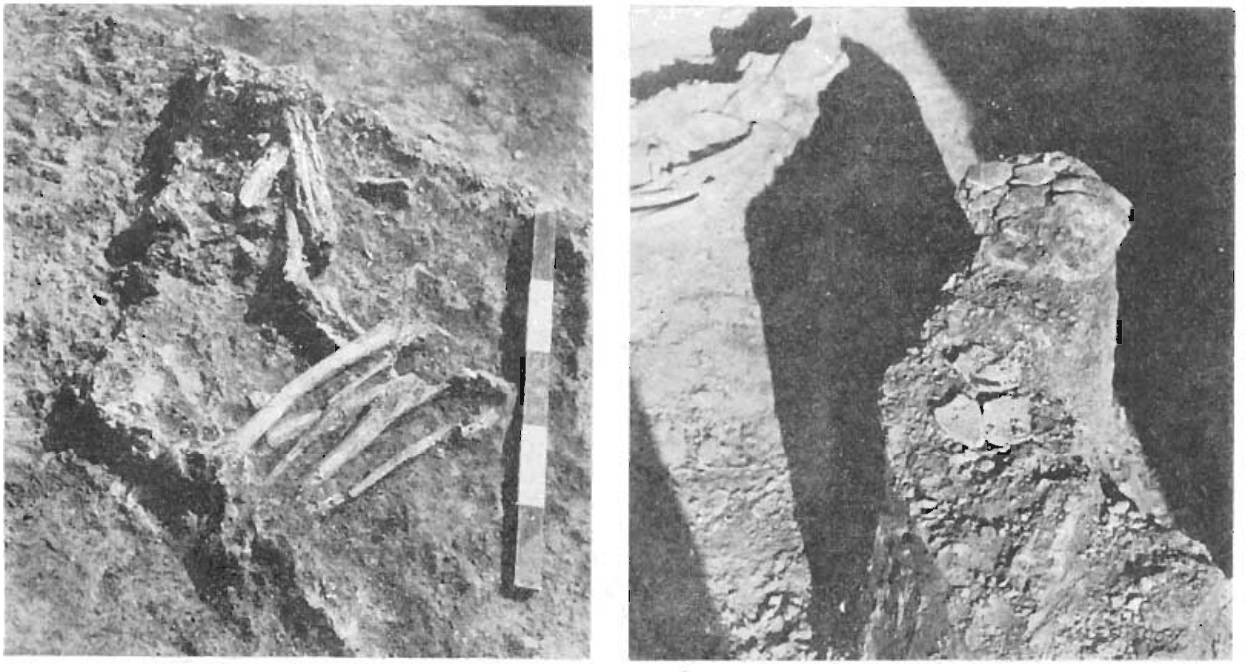

1 2

Обр. 70. Гробове 15 и 16

крак на глинена фигурка на жена. Фигурката е била отчупена още преди да бъде поставена в гроба. Погребан мъж на възраст между 60 и 65 г. Дължина на свития скелет 1,10 м. Дълбочина на ямата 0,45 м (обр. 76).

Гроб 23. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Краката плътно прилепени към тялото. Ръцете свити в лактите и притиснати към гръдния кош. Дланите една върху друга пред лицето. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Костите много лошо запазени. Никакъв погребален инвентар тук не беше открит. Погребан мъж на възраст между 65 и 70 г. Дължина на свития скелет 0,92 м. Дълбочина на ямата 0,60 м (обр. 77, *1*).

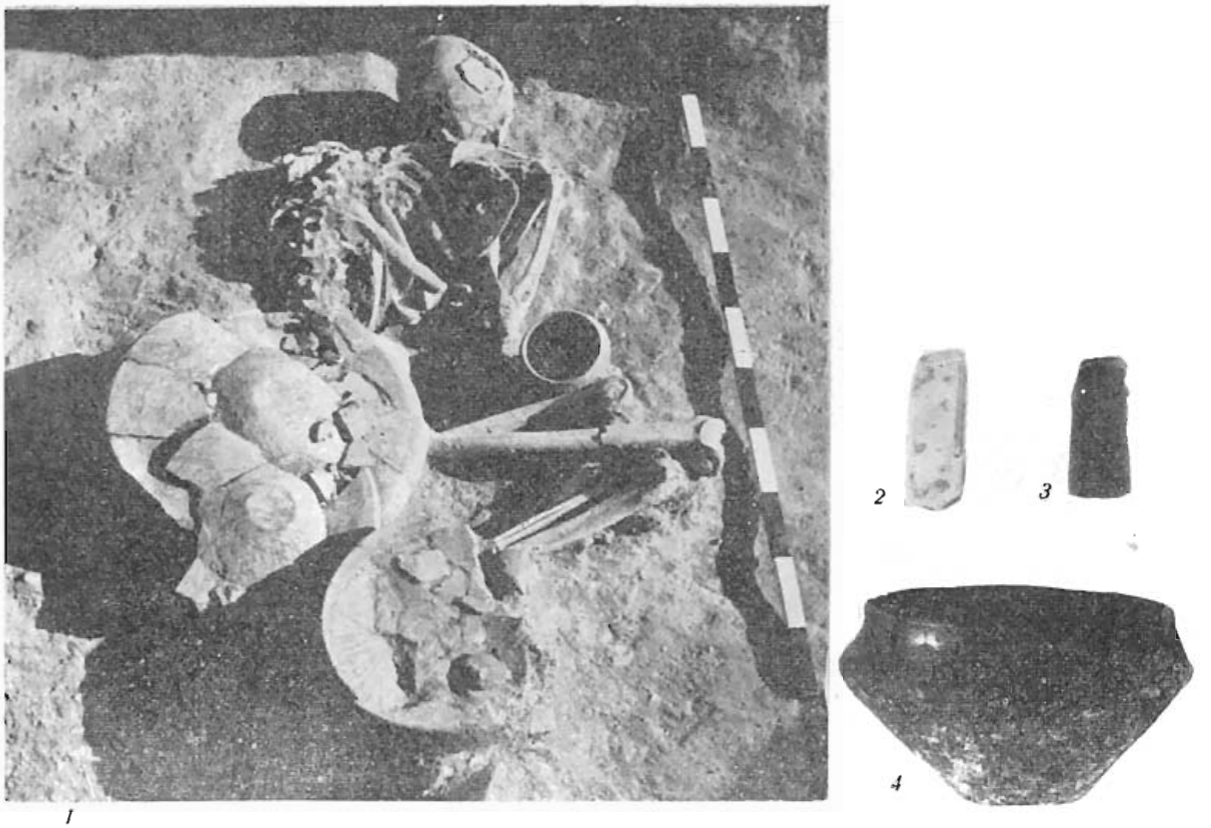

Обр. 71. Гроб 17 и предметите, намерени в него

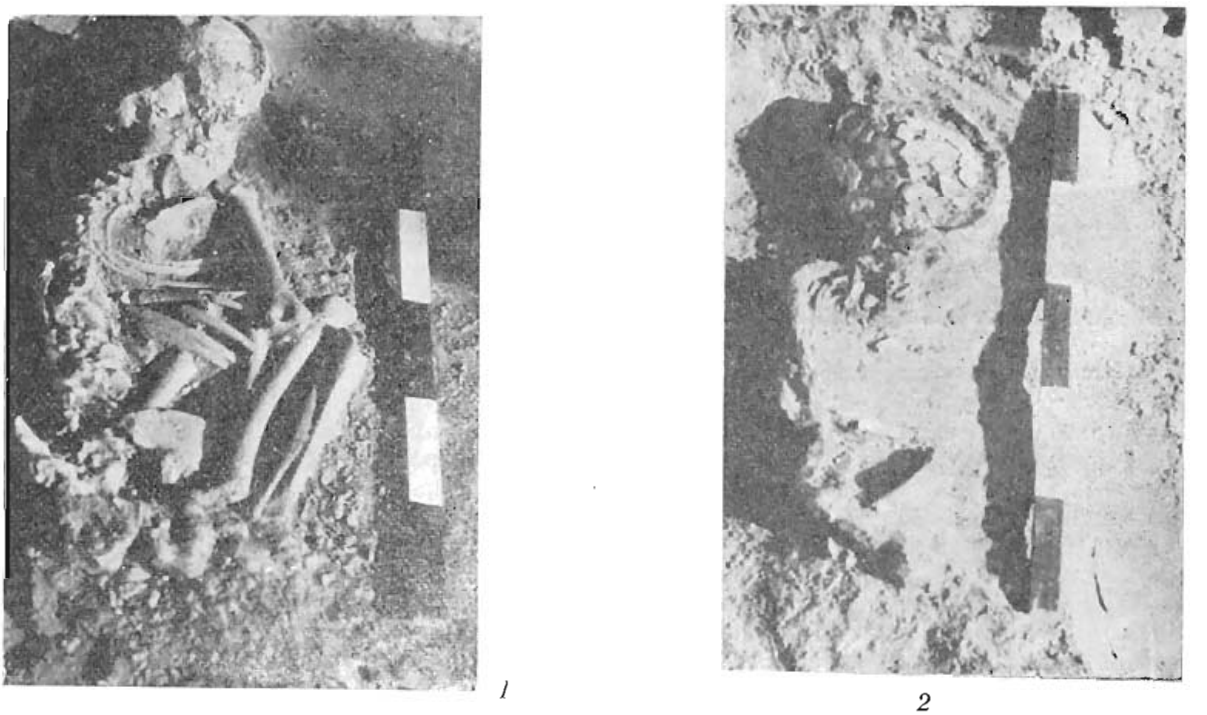

Обр. 72. Гробове 18 и 20

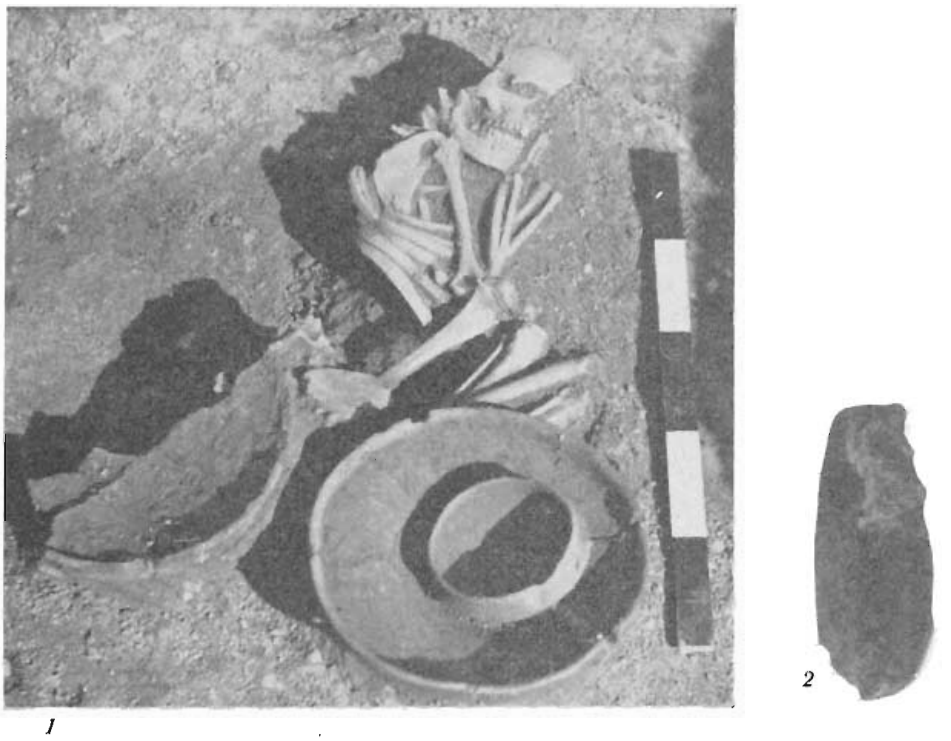

Обр. 73. Гроб 19

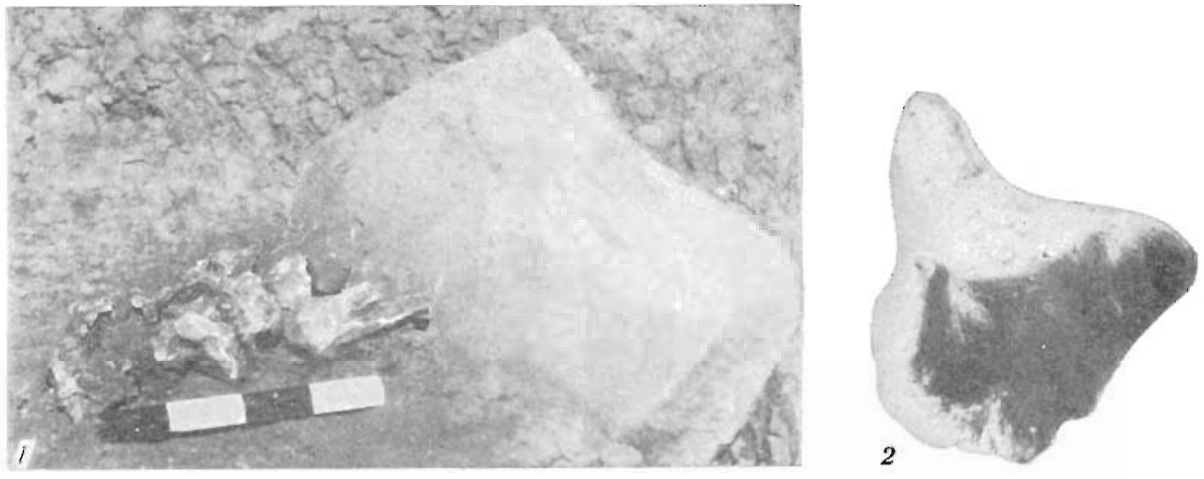

Обр. 74. Площадка за жертвоприношения 3 и предмет, намерен в нея

Гроб 24. Кръгла площадка от малки, тънки каменни плочки. Върху нея части от голям и груб глинен съд, какъвто за първи път е употребен в некропола. Между парчетата от съда част от мидена черупка. Диаметър на площадката 1,15 м, дълбочина на ямата 0,30 м. Символично погребение (обр. 77, 2).

Гроб 25. Струпани четири глинени съда с различна форма и размери и един похлупак, който захлупва един от съдовете. Размерите на общата купчина фрагментирани съдове е 0,63×0,50 м. Дълбочина на ямата 0,65 м. Символично погребение (обр. 78).

Площадка за жертвоприношения 4. Голямо количество кости от едри животни, струпани направо върху пръстта, без площадката да е била предварително постилана с каменни плочи. Непосредствено до струпаните кости част от глинена фигурка на жена, отчупена преди поставянето до костите. Украса — врязан геометричен орнамент. Дълбочина на ямата 0,10 м (обр. 79).

Гроб 26. Струпани керамични фрагменти. Между тях пръснати малко, немного едри камъни, разположени почти в кръг. Диаметър около 0,75 м. Съоръжението бе разкрито на повърхността на терена, изглежда повредено при обработката на почвата или при гребането на пръст за строеж на язовирната стена. Символично погребение.

Площадка за жертвоприношения 5. Струпани мазилки от глина, обилно примесена със слама.Най-голямото парче има заоблен край. Намерена на място замазка, направена върху пръстта. Върху нея извършено някакво жертвоприношение. Между мазилката няколко силно натрошени кости. Впоследствие цялото съоръжение е разбъркано при обработката на терена. Почти на нивото на околния терен. Инвентар няма (обр. 80).

Гроб 27. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна, краката прилепени към тялото, ръцете свити в лактите пред гръдния кош, дланите пред лицето. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Върху долната част на краката и седалищните части 4 големи съда. Върху лактите и колената слаби следи от обагряне с червена охра. В пространството между колената и лактите червена охра, поставена направо върху пръстта. Погребан е мъж на възраст между 35 и 40 г. Дължина на свития скелет 1,20 м. Дълбочина на ямата 0,85 м (обр. 81).

Гроб 28. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Ръцете силно свити в лактите и притиснати към гръдния кош, дланите под брадата, главата повдигната необичайно високо нагоре, а лицето обърнато на северозапад. Никакви съдове и предмети. Дължина на свития скелет 1,20 м. Дълбочина на ямата 0,50 м (обр. 82, *1*).

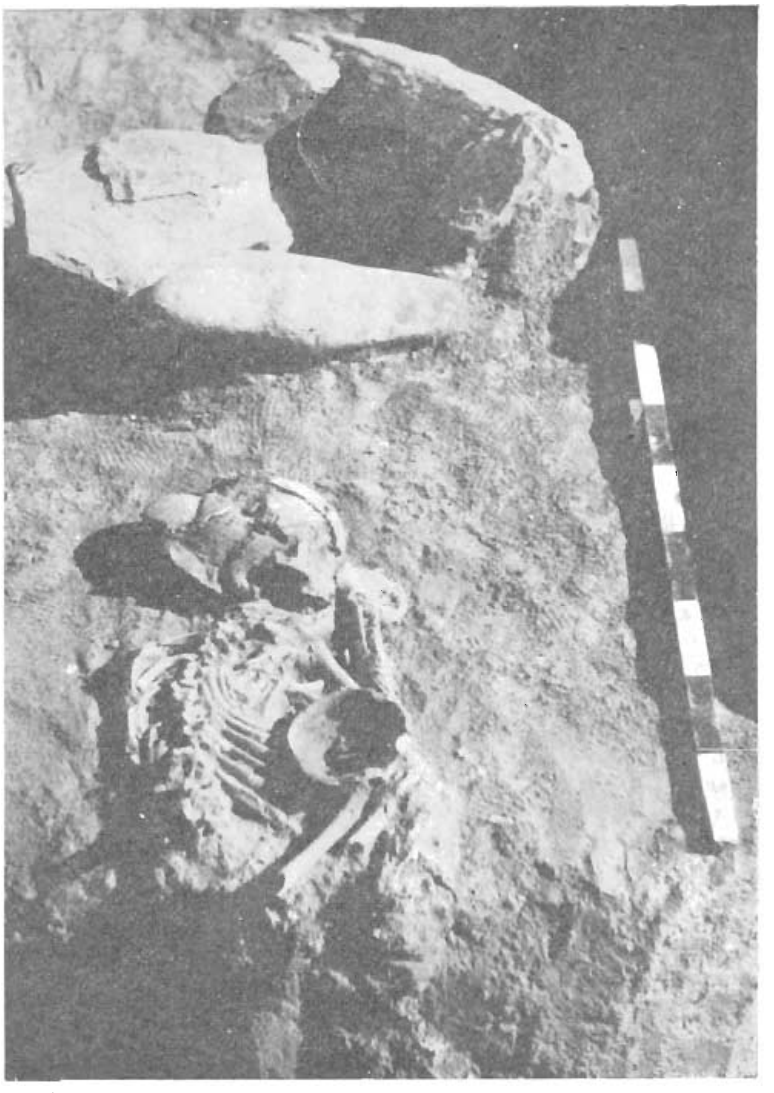

1

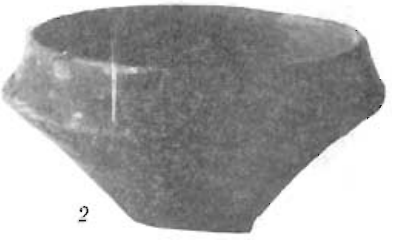

2

Обр. 75. Гроб 21 и предмет, намерен в него

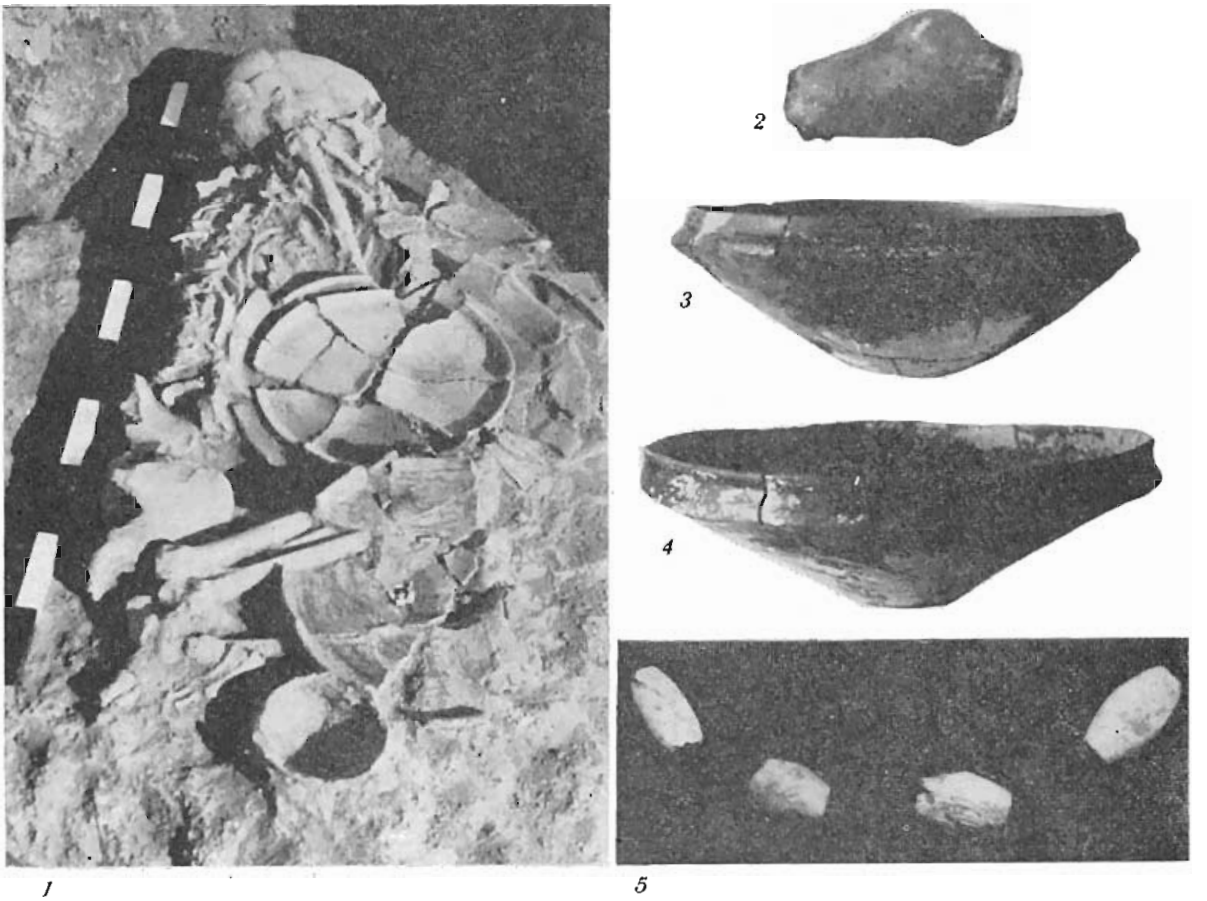

Обр. 76. Гроб 22 и предмети, намерени в него

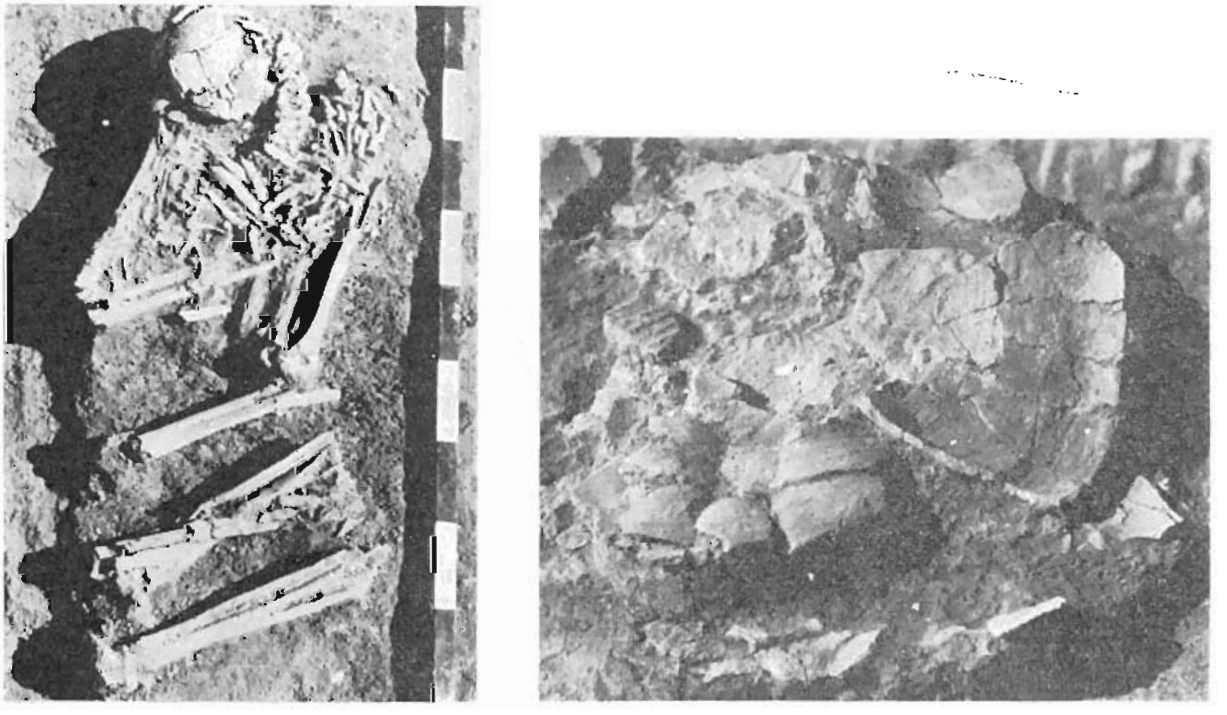

Обр. 77. Гробове 23 и 24

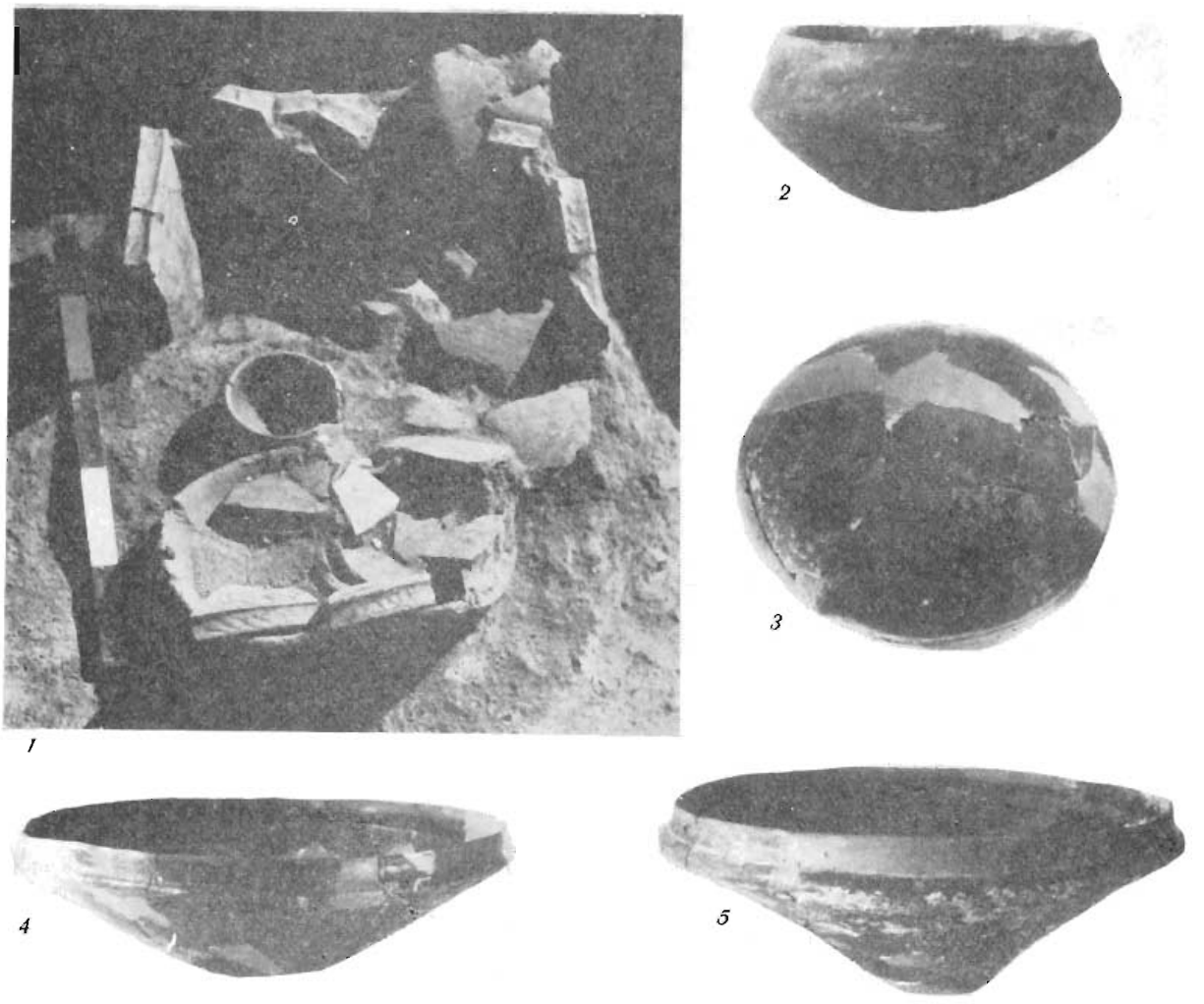

Обр. 78. Гроб 25 и предмети, намерени в него

Гроб 29. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Краката свити в колената, слабо повдигнати нагоре. Ръцете свити в лактите, вдигнати високо към главата. Дланите една върху друга пред челото. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Съдове или други предмети няма. Дължина на свития скелет 1,20 м. Дълбочина на гробната яма 0,65 м (обр. 82, *2*).

Гроб 30. Погребение в свито положение. Два скелета. Единият значително по-едър. Положени на лявата страна. Телата паралелно едно на друго — отпред по-дребният индивид, а отзад по-едрият. И при двата скелета бедрата са опънати надолу, а в колената краката са леко свити. Ръцете силно свити пред гръдния кош, прилепени към него, дланите поставени пред лицето, лицето гледа на запад. Главите и на двамата сочат югоизток. Дължина на по-едрия скелет 1,40 м. Погребан е мъж на възраст между 35 и 40 г. Дължина на по-дребния скелет 1,25 м, вероятно на жена. Дълбочина на ямата 0,70 м (обр. 83, *1*).

Гроб 31. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Бедрото на единия крак почти хоризонтално, а на другия — по-ниско надолу. Ръцете силно свити в лактите, притиснати до гръдния кош. Главата и стъпалата липсват. Този гроб беше намерен в пътеката между две траншеи, презимувал през зимата на 1966 г. Много е възможно частите от скелета, които установихме, че липсват, да са се срутили с изронената от времето и влагата пръст. Погребален инвентар — 2 глинени съда в изключително лошо състояние, поставени върху гръдния кош и таза на мъртвеца. Дължина на свития скелет 0,80 м. Дълбочина на гробната яма 0,70 м (обр. 83, *2*).

Гроб 32. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Краката неповдигнати към горната част на тялото. Ръцете свити в лактите, малко отдалечени от гръдния кош. Дланите пред лицето. Пред гърдите под свитите лакти съд и похлупак. Главата сочи

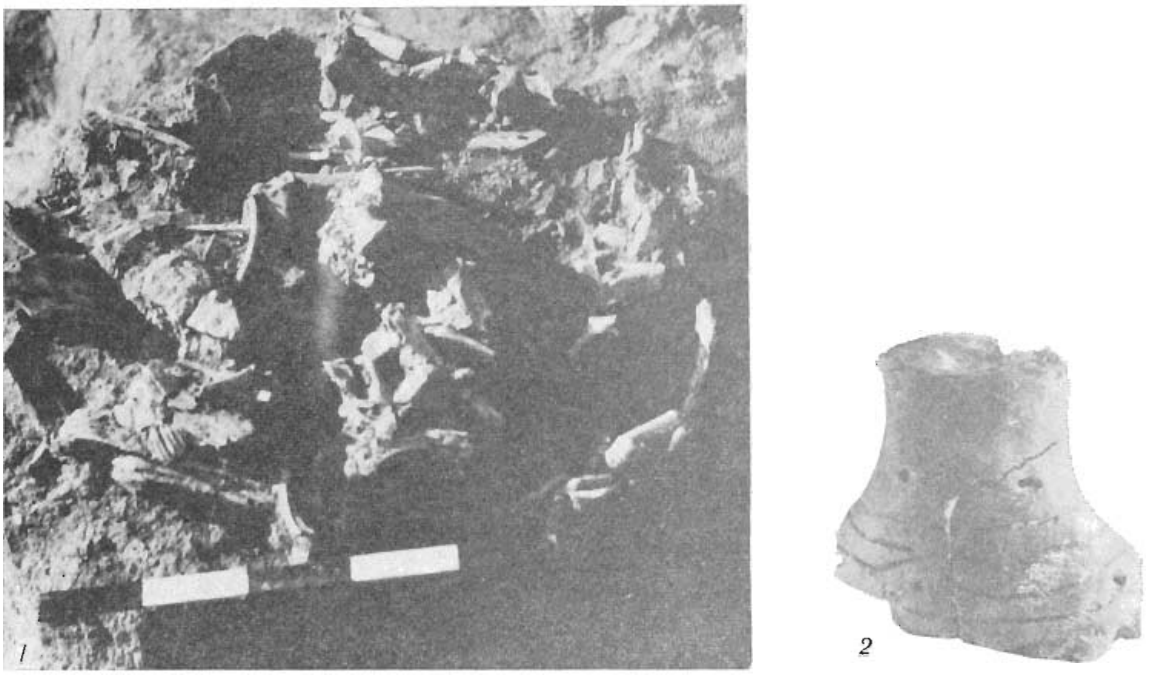

Обр. 79. Площадка за жертвоприношения 4

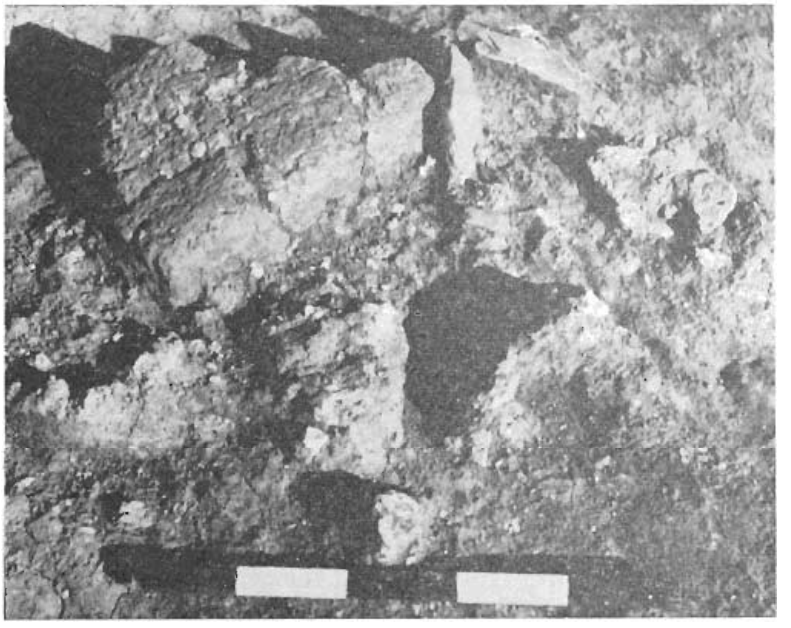

Обр. 80. Площадка за жертвоприношения 5

югоизток. Лицето обърнато на запад. Дължина на свития скелет 1,00 м. Погребана е жена на възраст между 45 и 50 г. Погребението почти на самата повърхност (обр. 84).

Гроб 33. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Главата сочи югоизток. Долната част на скелета е силно повредена от работещия булдозер. Ръцете свити и допрени до гръдния кош. Дланите пред лицето. До тях глинен съд и похлупак, който го покривал. В съда 3 продълговати маниста от черупка на мида спондилус. Едното от тях се разпадна при прибирането. Погребана е жена на възраст между 40 и 45 г. Дължина на запазената част на скелета 0,67 м (обр. 85).

Гроб 34. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Главата сочи почти точно изток. Лицето обърнато на югозапад. Краката силно свити, прилепени към

1

2

Обр. 81. Гроб 27 и предмет, намерен в него

1

2

Обр. 82. Гробове 28 и 29

1

2

Обр. 83. Гробове 30 и 31

1

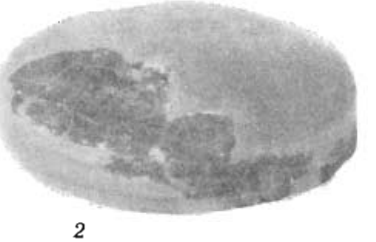

2

3

Обр. 84. Гроб 32 и предмети, намерени в него

горната част на тялото. Ръцете притиснати към гръдния кош. Върху долната част на краката голям съд и похлупак. На североизток от скелета непосредствено до него площадка, направена от големи необработени каменни плочи. Тук не бяха намерени кости от жертвоприношение или други предмети. Погребана е жена на възраст между 45 и 50 г. Дължина на свития скелет 0,70 м (обр. 86).

Гроб 35. Погребението изцяло разрушено от работещите на това място машини. Запазени само няколко кости.

Гроб 36. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Лицето обърнато на запад, краката опрени до горната част на тялото, ръцете силно свити в лактите, прилепени към гръдния кош. Дланите под главата, която сочи югоизток. Скелетът добре запазен. Богат погребален инвентар. Върху ръцете до гръдния кош 2 големи глинени съда. Похлупак върху долната част на краката и при това обърнат с полусферичната си част надолу. До колената малка глинена паничка. Около коляното на левия крак 25 малки плоски кръгли маниста от черупка на мида спондилус, всички с яркозелен цвят от дълго стоене непосредствено до меден предмет, разложен напълно. Около шията на погребания накит от 5 продълговати маниста от черупка на мида спондилус. Малко встрани от ръцете почти на нивото на брадата масивен меден клин, а на мястото, където би трябвало да бъде лявото ухо на погребания — малка златна обеца. Погребан е мъж на възраст между 20 и 50 г. Дължина на свития скелет 1,20 м. Дълбочина на гробната яма 0,60 м (обр. 87) .

Гроб 37. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Бедрените части на краката хоризонтално разположени на нивото на таза. Ръцете силно свити в лактите, прилепени към гръдния кош. Дланите са били пред лицето. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Върху свитите пред гърдите ръце голям глинен съд, покрит с похлупак, обърнат с полусферичната си част надолу. Върху таза широка глинена паница, а близко до глезените малко глинено съдче. Между двете колена 4 продълговати маниста, направени от черупка на мида спондилус. Погребана е жена на възраст между 40 и 45 г. Дължина на свития скелет 1,17 м. Дълбочина на ямата 0,63 м (обр. 88, *1—4*).

Гроб 38. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Краката не са прилепени към горната част на тялото. Ръцете силно свити, поставени пред гърдите. Дланите пред лицето. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Погребалният инвентар не е многобroен, но скъп. Малко встрани от главата пред челото малко глинено

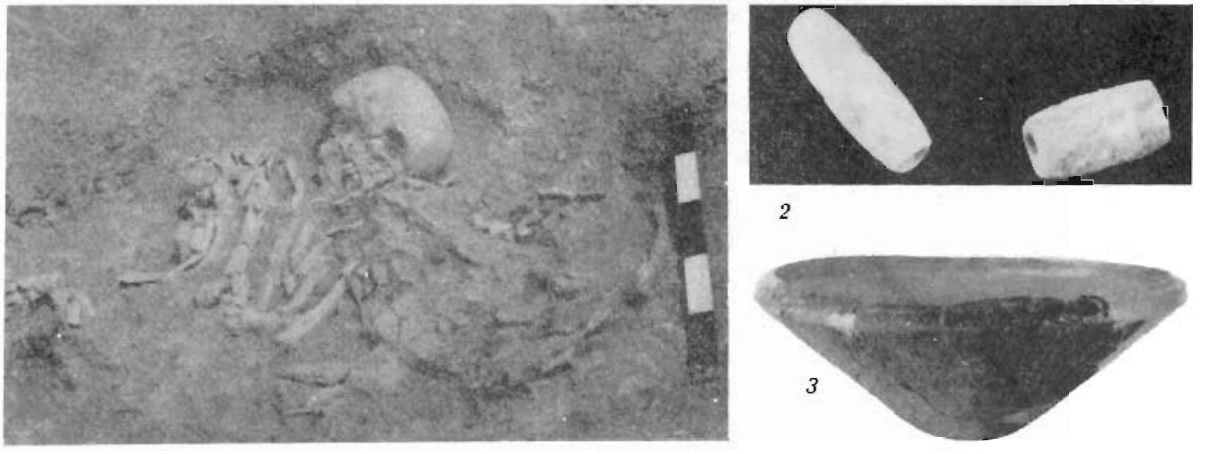

1 *2* *3*

Обр. 85. Гроб 33 и предмети, намерени в него

1 *2*

Обр. 86. Гроб 34 и предмет, намерен в него

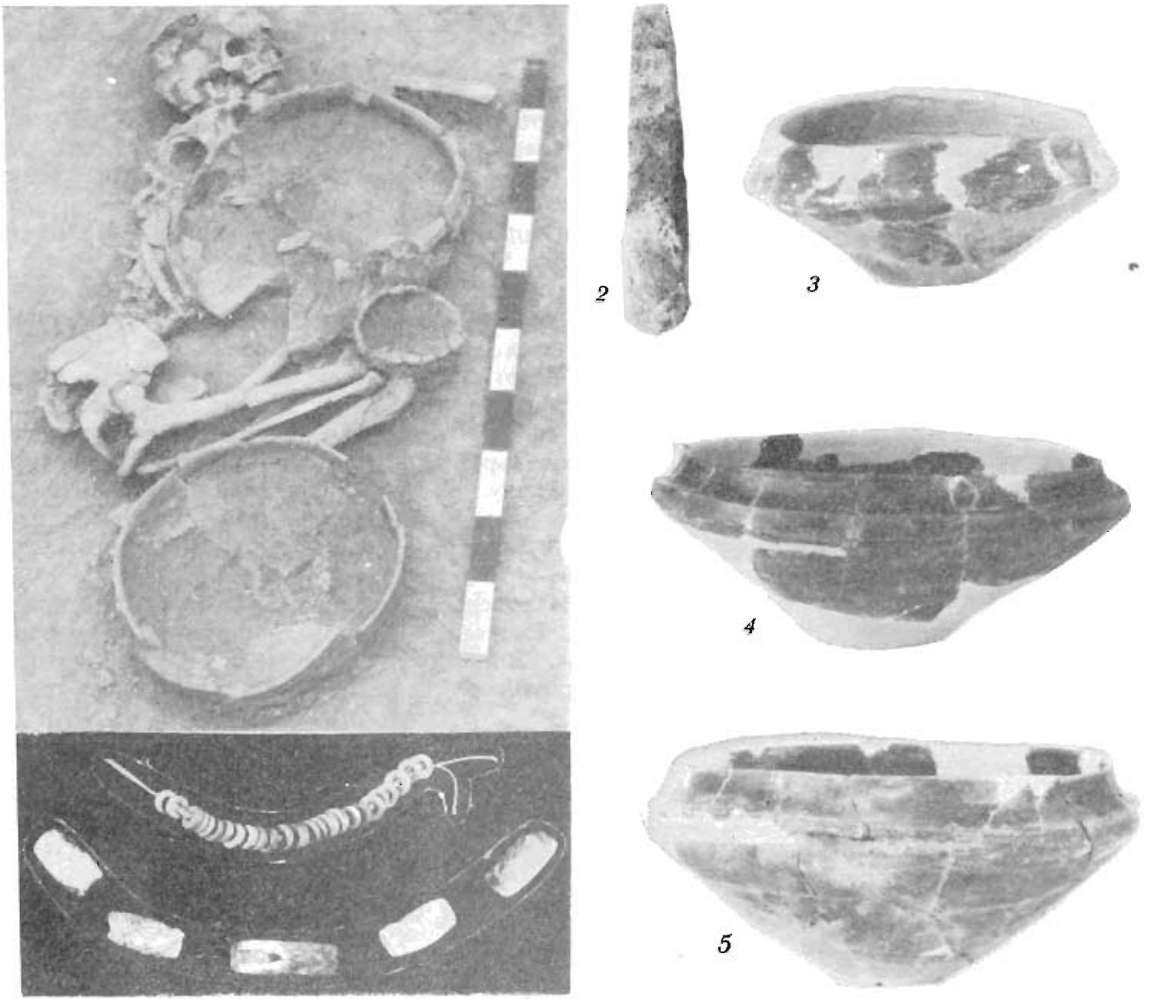

Обр. 87. Гроб 36 и предмети, намерени в него

съдче. Голям глинен съд и похлупак — един до друг върху долната част на краката. Точно срещу дланите пробита каменна брадва-чук, а малко по-надолу под китката на едната ръка — масивен меден клин. На мястото на лявото ухо малка златна обеца, напомняща тази от гроб 36. Около лактите на ръцете 2 продълговати маниста, направени от мида спондилус. Погребан е мъж на възраст между 60—65 г. Дължина на свития скелет 1,05 м. Дълбочина на ямата 1,00 м (обр. 89).

Гроб 39. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Краката близко до горната част на тялото. Ръцете свити в лактите, поставени пред гръдния кош. Дланите пред лицето. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Погребален инвентар — 2 глинени съда и похлупак, разположени по цялата дължина на трупа. Малко над лактите голяма каменна брадва-чук. Погребан е мъж на 50 г. Дължина на свития скелет 1,30 м. Дълбочина на гробната яма 0,44 м (обр. 90).

Гроб 40. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Ръцете свити в лактите една до друга и на известно разстояние от гръдния кош. Дланите пред лицето също една до друга. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Върху дланите малко глинено съдче, а върху долната част на левия крак и под седалищните части още 4 съда и похлупак. Около съдовете 4 продълговати маниста от мида спондилус. Погребан е мъж на възраст между 50 и 55 г. Дължина на свития скелет 1,25 м. Дълбочина на гробната яма 0,73 м (обр. 91).

Гроб 41. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна, почти върху гърдите си. Левият крак повдигнат малко нагоре, десният — отпуснат надолу. Ръцете силно свити в лактите. Дланите една върху друга пред лицето. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Върху трупа и краката на мъртвеца голяма глинена паница с похлупака ѝ,

1

2

3

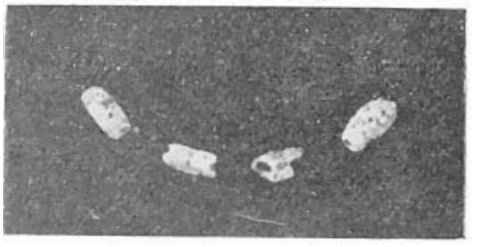

4

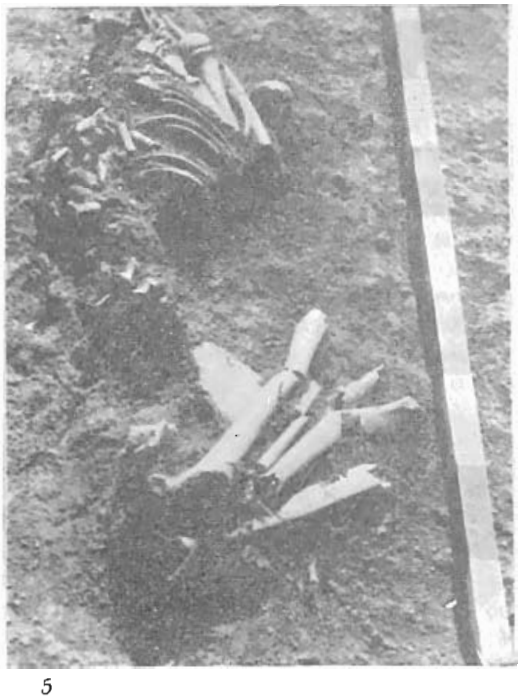

5

Обр. 88. Гроб 37 (*1—4*); 5 — гроб 51

обърнат с полусферичната си част надолу. Точно под лактите масивен меден клин. Погребана е жена на възраст между 55—60 г. Дължина на свития скелет 1,20 м. Погребението почти на повърхността (обр. 92, *1*, *2*).

Гроб 42. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Ръцете свити в лактите, прилепени към гръдния кош. Дланите една до друга под главата. Тя сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Върху долната част на краката и около седалищните части — 5 глинени съда и похлупак. Точно до дланите меден клин. В обърнатия похлупак 10 продълговати маниста от мида спондилус, както и част от черупка на речна мида. Още 4 продълговати маниста от черупка на мида спондилус върху коляното на левия крак. Погребана е жена на възраст между 50 и 55 г. Дължина на свития скелет 1,35 м. Дълбочина на гробната яма 0,65 м (обр. 93).

Гроб 43. Глинен съд с големи размери около 0,70 м в диаметър, от много лошо пречистена глина, недобре изпечена. Формата му е съвсем необичайна за погребалния обичай в нашия енеолитен некропол. Около съда и под самото му дъно голямо количество животински кости. Вътре в съда под попадалите му стени рогова мотичка и малък кремъчен нож. Символично погребение. Дълбочина на гробната яма 0,30 м (обр. 92, *3*—*5*).

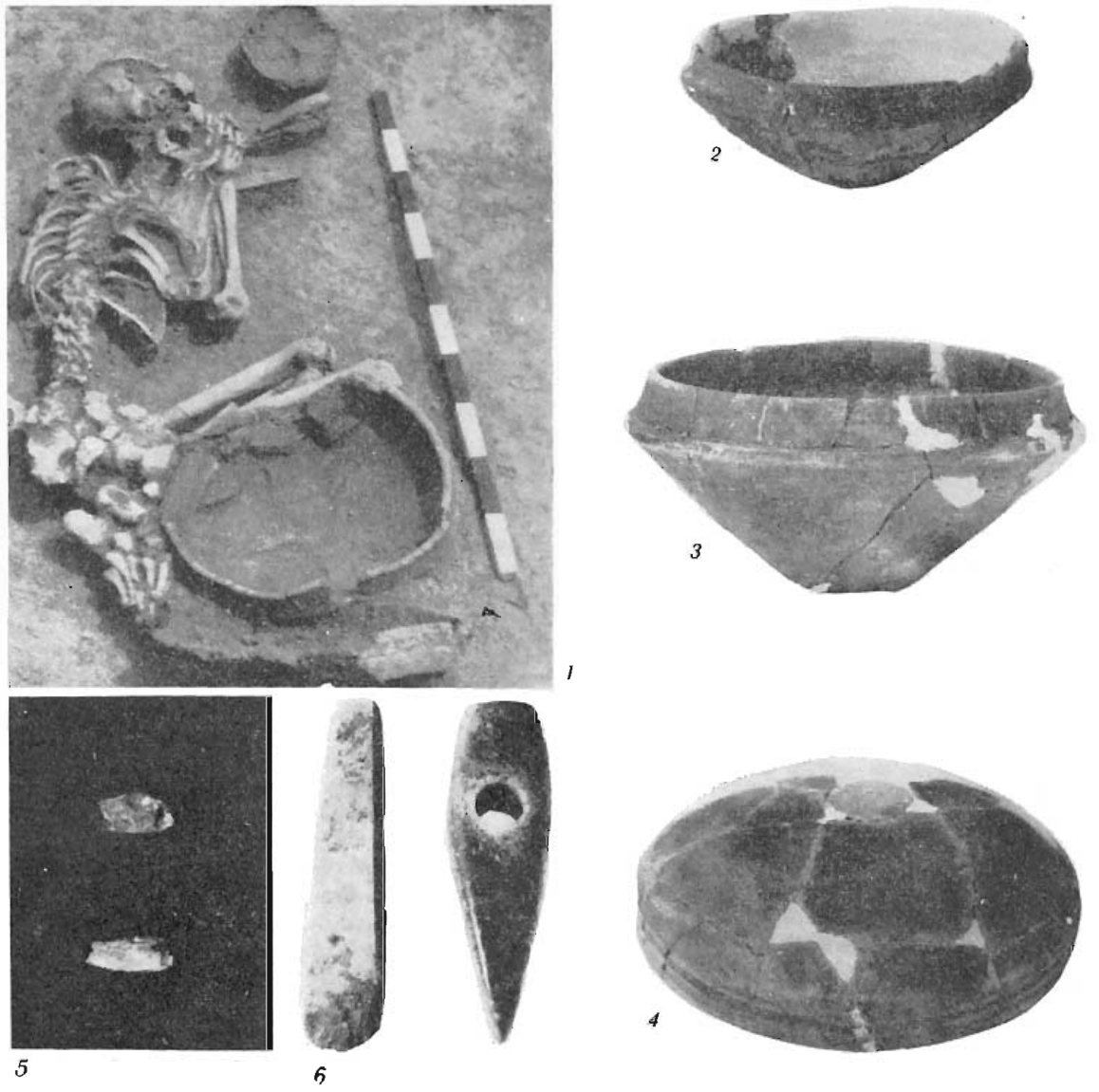

Обр. 89. Гроб 38 и предмети, намерени в него

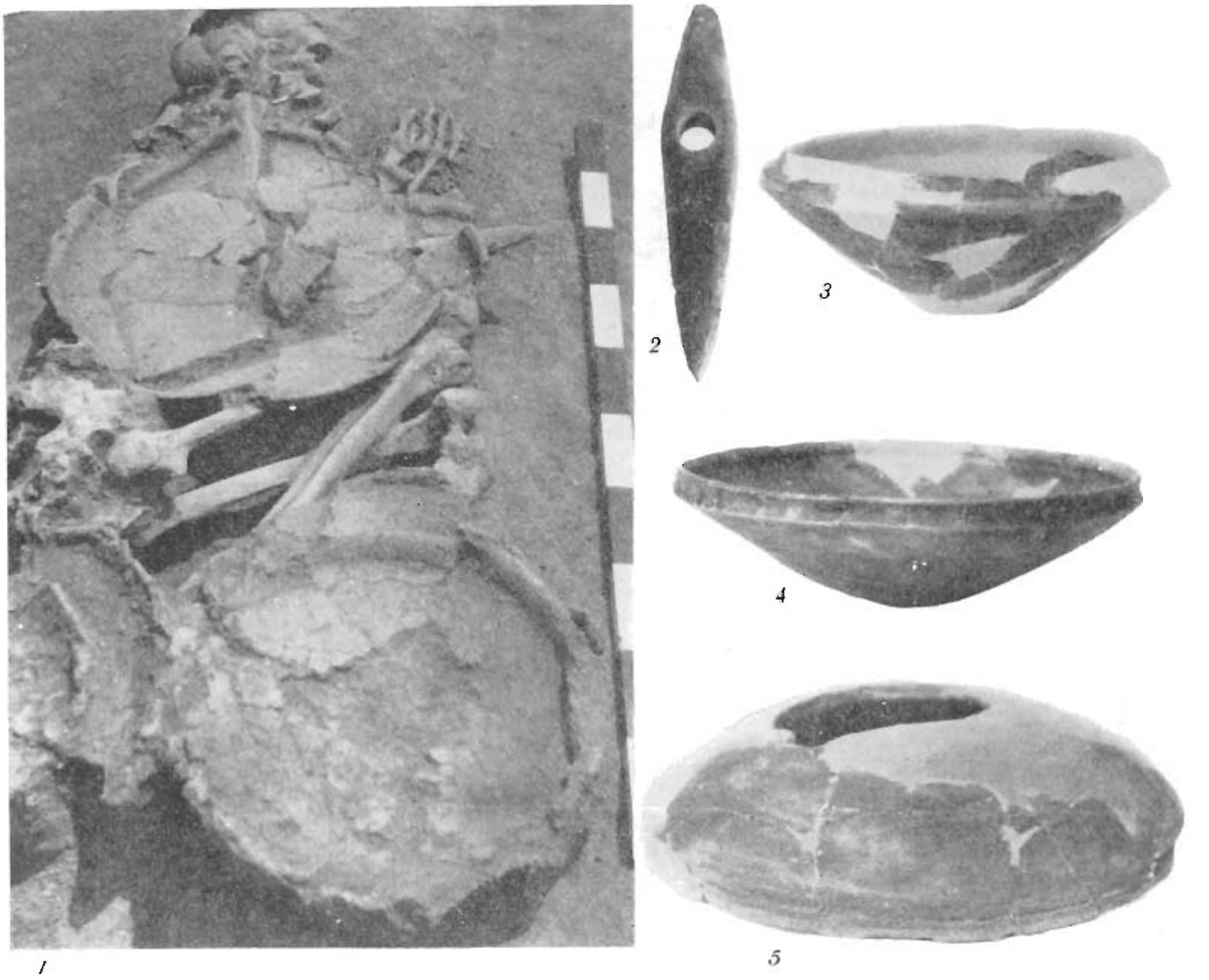

Обр. 90. Гроб 39 и предмети, намерени в него

Гроб 44. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Краката плътно прилепени към горната част на тялото. Ръцете силно свити в лактите и притиснати до гръдния кош. Дланите една върху друга под брадата. Върху стъпалата голям глинен съд. Погребана е жена на възраст между 16 и 18 г. Дължина на скелета 0,90 м (обр. 94).

Гроб 45. Отбелязано е само мястото, където е било извършено погребението. Самото то е разрушено от работещите тук машини. Погребан е мъж на възраст между 22 и 25 г.

Гроб 46. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Ръцете свити в лактите и притиснати към гръдния кош. Дланите поставени под главата. Тя сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Погребаният носи на устната си меден накит. Погребален инвентар — няколко съда, от които намерихме само незначителни фрагменти. И това погребение е разрушено при вземането на пръст за строителните работи. Погребано е дете на възраст между 7 и 8 г. Дължина на свития скелет около 0,72 м. Дълбочина на гробната яма 0,35 м (обр. 95, *4*).

Гроб 47. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Ръцете свити пред гръдния кош. Дланите пред лицето. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Погребален инвентар — 2 глинени съда и похлупак. Съдовете — върху гръдния кош, а похлупакът — върху колената и долната част на краката на мъртвеца. Погребан е мъж на възраст между 25 и 30 г. Дължина на свития скелет 1,10 м. Дълбочина на гробната яма 0,50 м (обр. 96, *1—4*).

Гроб 48. Символично погребение. Между купчина кости от едро животно малко глинено съдче. До него каменна брадва и малък кремъчен нож. Животинските кости пръснати на разстояние около 0,90 м. Дълбочина на ямата 0,40 м (обр. 95, *1—3*).

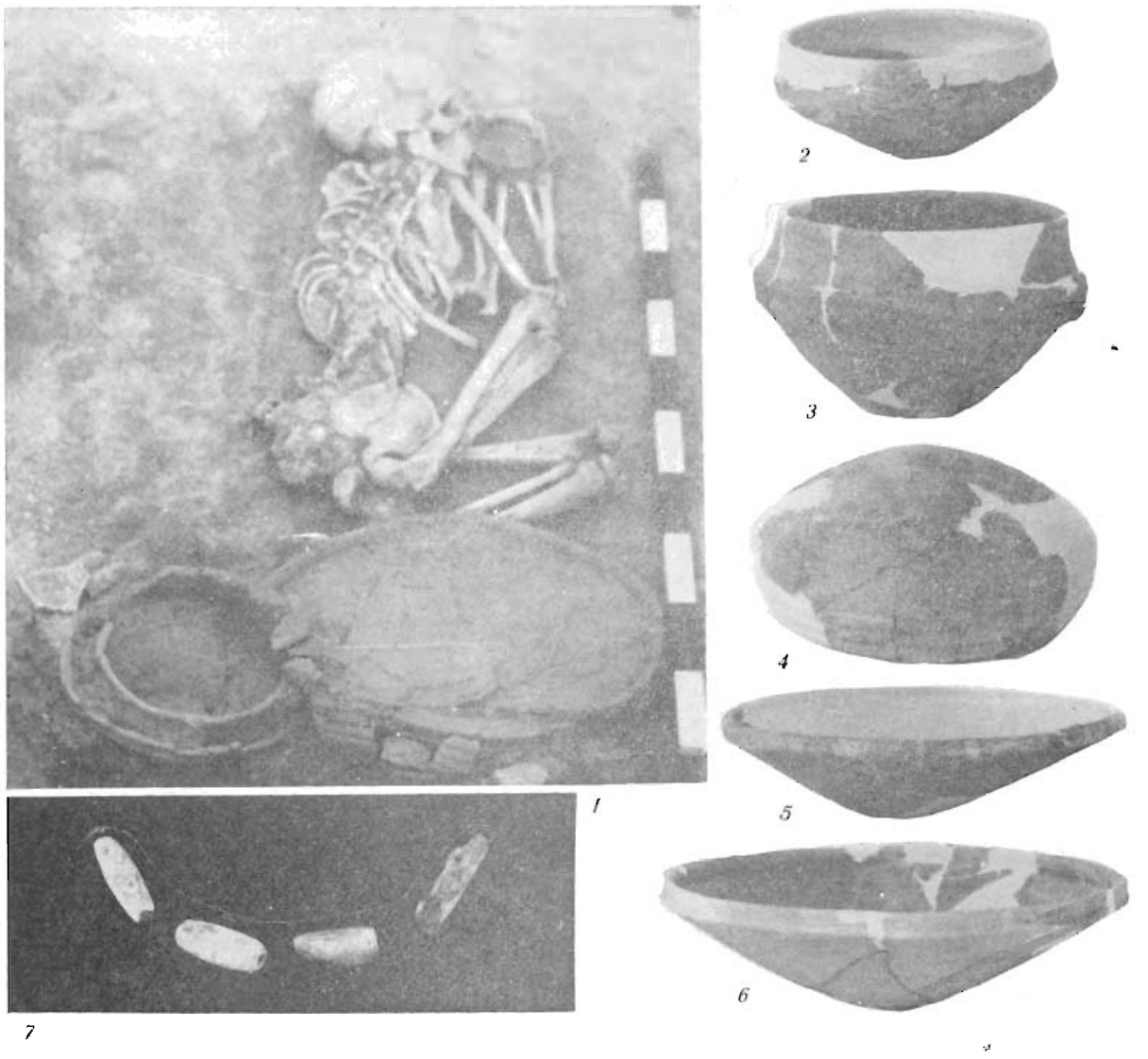

Обр. 91. Гроб 40 и предмети, намерени в него

Гроб 49. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Краката не са прилепени към горната част на тялото. Ръцете свити в лактите. Поставени една до друга. Дланите пред лицето. Главата сочи югоизток. Лицето обърнато на запад. Върху лактите и колената широка глинена паница. До глезените на краката малко глинено съдче. Погребана е жена на възраст между 17 и 19 години. Дължина на свития скелет 1,00 м. Дълбочина на гробната яма 0,80 м (обр. 97, *1—3*).

Гроб 50. Погребение в свито положение. Мъртвецът положен на лявата страна. Дланите на ръцете под главата. Лицето обърнато на запад. Погребението силно разрушено. Върху ръцете до самото лице — малка глинена паничка. Погребан е млад индивид. Дължина на свития скелет 0,72 м. Дълбочина на гробната яма 0,35 м (обр. 97, *4*, *5*).

Гроб 51. Погребение в свито положение. Силно разрушено от работата на булдозерите. Главата липсва. Мъртвецът положен на лявата страна. Ръцете плътно прилепени към гръдния кош, поставени под главата. Краката сочат северозапад. Дължина на запазената част на скелета 0,89 м. Дълбочина на ямата 0,35 м (обр. 88, *5*).

Местата на гроб 52 и 53 са маркирани само от един глинен съд и един полусферичен похлупак. Скелетите са унищожени при извършване на строителните работи във връзка с натрупване на отбивната дига на язовира.

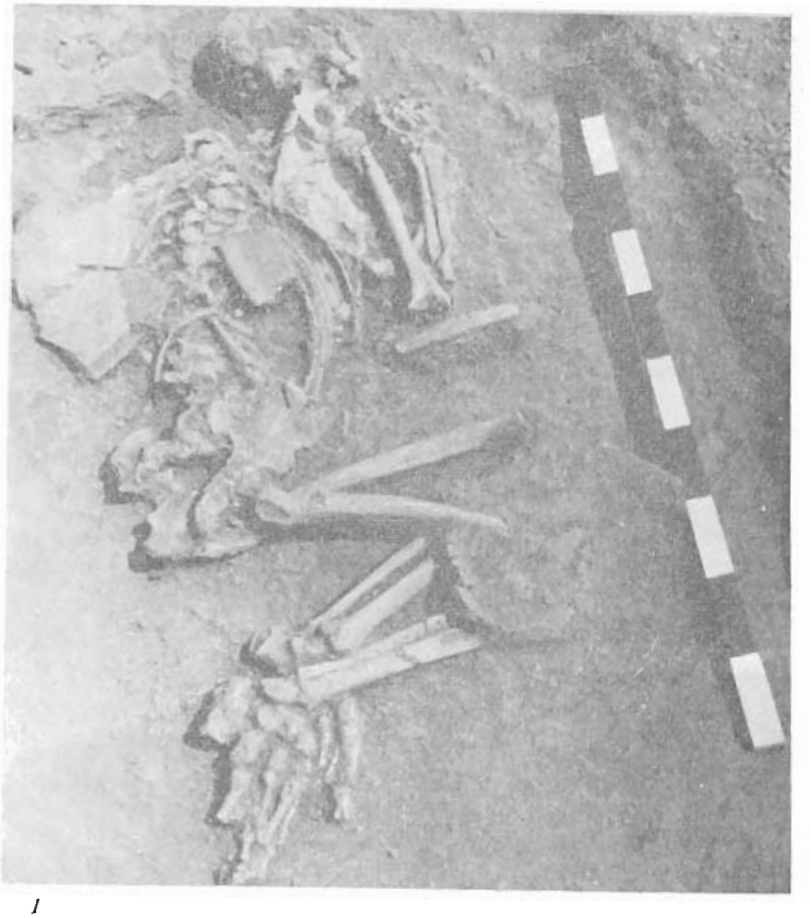

1

2

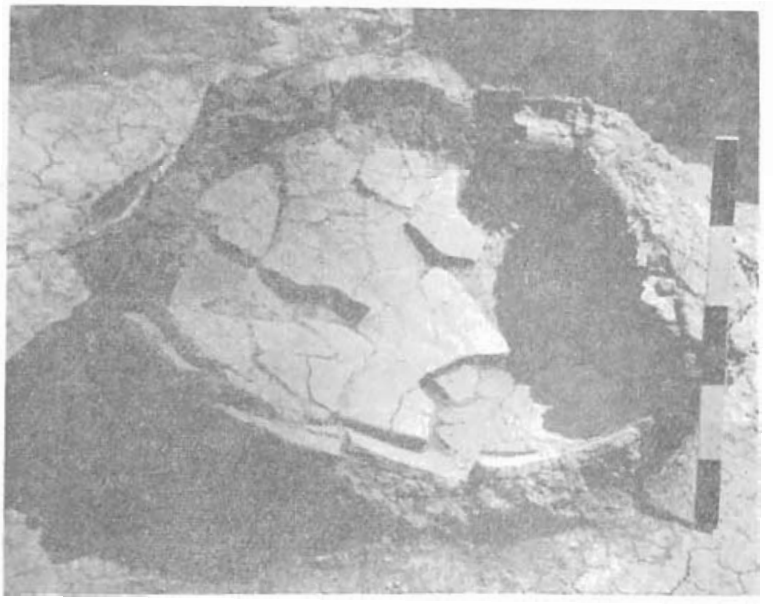

3

4

5

Обр. 92. Гроб 41 (*1—2*); гроб 43 (*3—5*)

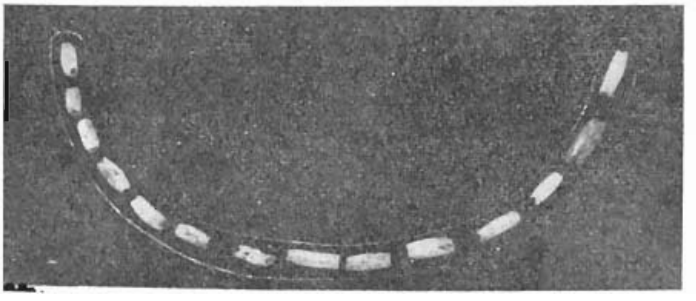

Обр. 93. Гроб 42 и предмети, намерени в него

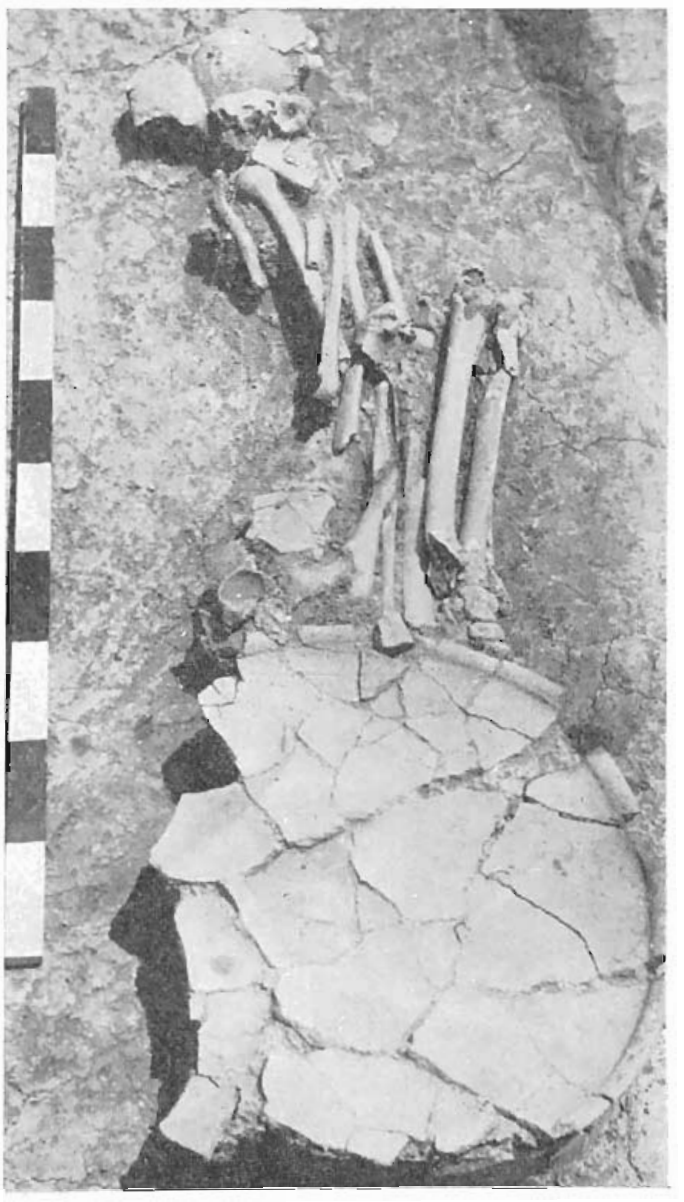

1

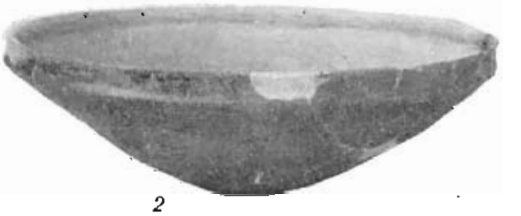

2

Обр. 94. Гроб 44 и съдът, намерен в него

1

2

3

4

Обр. 95. Гроб 46 (*4*) и гроб 48 (*1—3*)

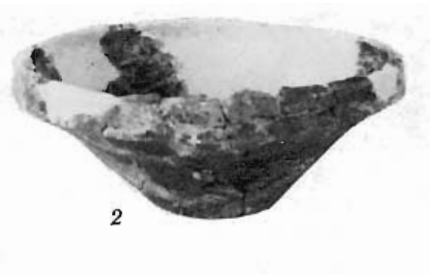

2

3

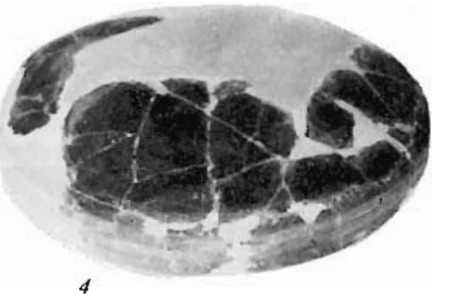

4

Обр. 96. Гроб 47 и предмети, намерени в него

1

2

3

4

5

Обр. 97. Гроб 49 (*1—3*) и гроб 50 (*4—5*)

ПОМИНЪК И ЗАНАЯТИ

Въпросите както за мястото на различните поминъци в икономиката на праисторическото общество, така и за появата и развоя на занаятите са занимавали много учени.[1] През последните години интересът към тези въпроси съвсем основателно е силно повишен, тъй като икономическата страна от живота на хората определя и облика на духовния му живот в обществената организация.

В своите работи върху появата и развоя на човешкото общество класиците на марксизма разглеждат трудовата дейност като най-важен фактор в прогреса и усъвършенстването не само на отделната личност, но и на цялото човешко общество.[2] Трудът е тази основна дейност, която отделя човешката община от животинското стадо и която влияе най-активно за развитието и усъвършенстването ѝ, както и за създаването на редица сложни взаимоотношения между съставящите я членове.

Основните поминъци и възникналите и развиващи се занаяти през праисторическата епоха представляват съвкупност от цялостната трудова дейност на хората, населявали селищата през периода шесто — трето хилядолетие пр. н. е. Като основни поминъци на обитателите на могилата до с. Виница ще разгледаме скотовъдството, допълвано от лова и риболова, и земеделието, което е било съществено подпомагано от събирането на диви плодове. Като разглеждаме въпросите за поминъците, ние безспорно държим сметка за почвените климатични условия, както и за географското положение на селищата.[3]

ПОМИНЪЦИ

Скотовъдство. Още Ф. Енгелс в труда си „За произхода на семейството, частната собственост и държавата" изтъкна първостепенната роля на скотовъдството в икономиката на праисторическото общество.[4]

Благодарение на цялостно проучения от проф. Ст. Иванов животински костен материал разполагаме с данни, които ни дават основание да смятаме, че и в нашето селище скотовъдството е заемало най-важно място между поминъците.[5]

Съотношението между костите от питомни и диви животни, изразено в проценти общо за всички хоризонти, е 77,53 × 22,47 — в полза на опитомените.

---

[1] Г. Ил. Георгиев. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — В: Археологически открития в България. Наука и изкуство, 1957; В. С. Титов. Древнейшие земледельцы в Европе. — В: Археология старого и нового света. М., 1966, с. 25—37; Неолит Греции. М., Наука, 1969; А. Першиц, А. Л. Монгайт и В. П. Алексеев. История первобитного общество. М., Высшая школа; В. Массон. Проблемы неолитической революции в свете новых данных археологии. — Вопросы истории, 1970, № 76—89; Средняя Азия и древний Восток, М., Наука, 1964; Земледельческий неолит юго-запада средней Азии. — В: Средней Азия в эпохи камня и бронзы, М. — Л., 1966, с. 76—91; Неолитические охотники и собиратели. Пак там, с. 129—150; Расцвет и упадок культуры земледельцев юго-запада. Пак там, с. 151—178; Неолит южной Турции. — В: Археология Старого и нового света. . . с. 161—171; В. М. Брахта. К вопросу о структуре первобитного производства. — Вопросы истории, 1960, № 7; С. Н. Бибиков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. — МИА СССР, 38, М., 1953; Б. Л. Богоевски. История техники. Изд. АН СССР, М. — Л., 1936; С. А. Семенов. Развитие техники в каменном веке. Л., 1968.

[2] Ф. Енгелс. Произход на семейството, частната собственост и държавата. С., 1949. с. 30, 31, 59, 60 и сл.

[3] Изводите, направени за поминъка на населението в селището до с. Виница, Шуменско, се отнасят за всички селища с подобни почвени и климатични условия.

[4] Ф. Енгелс. Цит. съч.

[5] Животинският костен материал е определен от проф. д-р Ст. Иванов, на когото благодаря за получените предварителни данни.

По хоризонти съотношенията са, както следва:

I хоризонт — 75,63×24,37,

II хоризонт — 78,54×21,46,

III хоризонт — 78,79×21,21.

Между домашните животни най-много се е отглеждало говедото — 54,62%, следвано от свинята — 54,13%, овцата (коза) — 16,06%, и само 4,19% се падат на кучето.

Както виждаме, процентът на домашните (опитомените) животни е бил значително по-голям от този на дивите, което пък от своя страна определя и първенствуващото положение на скотовъдството тук.

Опитомяването и отглеждането на животните е сравнително лек и неангажиращ голямо количество работна ръка начин за осигуряване храна от животински произход — мляко и месо, а също така вълна и кожи. Самото обстоятелство, че преди всичко тук се срещат кости най-много от опитомено говедо, ни позволява да заключим, че са се отглеждали предимно едри животни, всяко от които е могло да достави по-голямо количество храна и суровини за обитателите на селището. Сравнително по-малкият процент на дву- и повече годишни животни ни навежда на мисълта, че повечето животни са били отглеждани непосредствено за нуждите на изхранването на населението през годината и по-точно през сезоните, когато ловът по всяка вероятност е бил затруднен. Животинските типове са били твърде усъвършенствувани с белези на високо развита доместикация. Очевидният превес на костите от опитомени животни в сравнение с тези на дивите ни показва, че праисторическите обитатели на нашата могила са обръщали особено внимание преди всичко на необходимостта да задоволят нуждите си откъм месо, мляко и други суровини от животински произход. Именно те са имали решаващо значение и за развитието на умствения и физическия тип на хората.[6]

Когато говорим за сравнително високата степен на опитомяване на някои видове животни, неминуемо възниква въпросът, къде са живеели тези стада.

При разкопките на селищната могила до с. Виница бяха установени изцяло плановете на две последователно съществували селища. В нито едно от тях не беше намерена постройка, която може да бъде считана за помещение, в което са били затваряни животните. Самата планировка на селищата и голямата гъстота на застрояването говорят категорично против предположението, че животните са живеели в чертите им. Естествено не е изключено в случаите на нападение хората да са прибирали животните в укреплението на селището и по този начин да са успявали да ги запазят. Но, изглежда, през останалото време добитъкът е бил пазен в близката околност на селището, където са намирали в изобилие храна през по-голямата част от годината. Завръщането им при жилищата на хората, изглежда, е ставало периодически и тогава не е изключено да са били прибирани под леки навеси в подножието на могилата.

Не на последно място стои въпросът и за начина на изхранване на животните през цялата година. Самият факт на тяхното опитомяване вече говори, че начинът им на изхранване и живот в известна степен се различава от живота на дивите екземпляри. През по-голямата част от годината са били пускани на „стада" в близката околност на селището, така както това ставаше доскоро с големите стада от животни у нас. Това пущане на паша на животните е ангажирало времето и на сравнително малко хора, които са се грижили да не се разпръсва и разгубва стадото. По-тежък е бил проблемът за изхранването през зимата. Това е време, в което върху членовете на общината е лягала основната грижа за изхранването на животните. Но постепенното събиране на храни през цялата година е позволявало да се осигури „фураж" за определен период от време. С разрешаването на този проблем обикновено се свързва и появата на първите опити за култивиране на зърнени храни.[7] Постепенното убиване на животните за храна непрекъснато намалявало техния брой и улеснявало проблема за изхранването им.

От предварителните проучвания на костния материал и от намерените фигурки на говедо както в нашето селище, така и при разкопките на почти всички енеолитни селища у нас става ясно, че говедото е играло главна роля не само в прехраната на хората, но е било свързано и с духовния им живот — с погребалния ритуал, а, изглежда, се е считало и като символ и поддръжник на властта на мъжа.[8]

В пръстта, с която бяха засипани много от гробовете на некропола, или в площадките за жертвоприношения и кенотафите се намериха предимно кости от говедо. Между купчина кости беше намерена и добре моделирана глава на глинена фигурка на същото животно,

[6] Ф. Енгелс. Произход. . . с. 31.

[7] Пак там.

[8] А. Радунчева. Някои наблюдения върху антропоморфната пластика от енеолита. — ИБИД. XXIII, 1971; Доисторическое искусство в Болгарии (5-ое — 2-ое тысячелетие до н. э.), С. София — Прес, 1972.

която е била отчупена от тялото още преди поставянето ѝ в ямата за жертвоприношения. При подобни обреди в значително по-редки случаи са били използувани и по-дребни животни — овце или кози и само в един случай се откри череп от куче.

От всичко казано дотук става ясно, че скотовъдството е бил главният поминък на праисторическата община, обитавала нашата могила. По-голямата част от използуваните за прехрана животни се е осигурявала от опитомяваните и развъжданите видове. По този начин човек е осигурявал в известна степен прехраната си и се е освобождавал от пълната зависимост от случайността, която винаги съпътствувала ловуването. Било ли е обаче в състояние скотовъдството да задоволи само всички нужди откъм храна на хората. Естествено то е могло да посрещне и задоволи нуждите само при положение, че е било активно подпомогнато от ловуването. Това ясно личи и от процентите на кости от диви животни, намерени при разкопките на нашето селище.

Лов.[9] Както се вижда от данните на проучения животински костен материал, най-голяма част от костите на диви животни принадлежат на елен: в първия строителен хоризонт — 63%, във втория — 61%, в третия — 79%. Костите от дива свиня са на второ място по многобройност, следвани от сърната, тура, бобъра, заека и язовеца. От тези данни може да се заключи, че и при ловуването се е оказвало предпочитание към по-едри животни, които, от една страна, са могли да осигурят по-голямо количество храна и кожи, а, от друга — изглежда, те са били най-често срещаният дивеч в близките до селището околности.

На въпроса, какви оръжия са били използувани при лова на различните видове дивеч, е невъзможно сега да отговорим. Бихме могли да предположим, че при лов на по-едри животни най-вероятно се е прибягвало до помощта на находчиво избрани капани-ями, разположени по пътищата на животните. Използувани са и големи костени върхове за копия. За същата цел са служели и добре изработените кремъчни върхове. Несъмнено лъкът и стрелата по това време са добре известни и високо усъвършенствувани от обитателите не само на нашето селище, но и на тези от всички проучени досега у нас и в съседните страни могили. При археологически разкопки твърде често срещан материал са костените и кремъчните върхове за стрели. По-малките размери на тези оръжия позволяват да предположим, че те са били употребявани при преследване и убиване на по-дребен дивеч. Не е изключено при ловуване да са били използувани понякога бойни топки, каменни чукове или други подръчни средства, но тях не можем да определим като оръжия с чисто ловно предназначение.

Както скотовъдството, така и ловът на диви животни са доставяли на хората не само месо, а и мляко като основна храна. Кожите им са били използувани за приготвяне на дрехи и обувки, а може би и с тях са били застилани подовете на жилищата. Насичането на труповете на животните, одирането им и по-нататъшната обработка на кожите е било едно допълнително занятие на хората, което им е осигурявало необходими за живот суровини. В тези процеси и особено при обработката на кожите най-широко са били използувани кремъчни ножове и стъргалки, поставени в дървени или рогови дръжки или просто затъпени в неработещия край, за който са се държали.

Когато говорим за възможностите, които дава ловът за прехраната през енеолита, не бива да забравяме, че неразделна част от него е и риболовът. Неговото съществено значение като помощен на скотовъдството и лова поминък се обуславя и от разположението на всички селищни могили — близо до реки, блата, езера. Изглежда, за обитателите на нашата селищна могила р. Камчия е била източник за богат риболов. За това ни говорят и големите количества тежести за рибарски мрежи и няколкото кукички за риболов. Въпросът за различните начини на риболов е добре проучен и са известни различни способи за неговото упражняване както по археологически, така и по етнографски данни.[10] Според Енгелс риболовът и използуването на огъня са решаващи фактори за преминаване на човешкото общество от низшата към средната степен на дивачеството,[11] един период, твърде отдалечен от времето на съществуването на нашето селище.

Риболов. Самото разположение на повечето от селищните могили край бреговете на реките, около езера и блата е създавало условия за развитие на риболова като поминък. За съществуването му съдим преди всичко от наличието на тежести за рибарски мрежи (обр. 6, *1—12*; 7, *11*; 13, *12*; 15, *7*, *9*, *11*), костени риболовни кукички и харпуни (обр. 38, *2—4*; 50, *2*) и други предмети, свързани с този вид дейност на хората. При разкопаване на нашето селище бяха открити 7 костени кукички за риболов: от първия строителен хоризонт 2, от втория — 3 и от третия — 2. Въпросът с глинените тежести за рибарски мрежи стои поразлично. Те бяха открити преди всичко всред опожарените развалини на първия жилищен

[9] С. А. Семьонов. Развитие техники. . . с. 281—321 и цит. там литература.
[10] Пак там, с. 334—347.
[11] Ф. Енгелс. Цит. съч.

хоризонт и при това събрани на купчини. В по-късните два жилищни хоризонта кръгли тежести за рибарски мрежи почти не бяха намерени. Както вече казахме, в първия строителен хоризонт те почти не се намериха разпръснати по цялата площ, а бяха струпани предимно в постройките, при това по много на едно място, което идва да ни покаже, че може би там са били складирани и самите мрежи.

В голямо количество бяха намерените черупки от речни миди, на които също се е падало дял при изхранването на населението и снабдяването с този вид храна е било свързано най-тясно именно с риболова. За съжаление засега е невъзможно да пресметнем точно каква част от прехраната на обитателите на това селище се е падала на продуктите, добити чрез риболова. Намерените риболовни оръдия на труда и тежестите за рибарски мрежи са твърде малко на брой, за да можем да съдим за тяхната ефективност.

Когато говорим по този въпрос, не бива да изпущаме обстоятелството, че освен с въдица и мрежи рибата може да бъде ловена и по други начини — с ръце, с кошници, със светлина от факли и др. Това са начини, които не оставят трайни следи, които да могат да преживеят хилядолетията и да достигнат до нас, но те и днес се употребяват с голям успех. При посещенията на много учени-етнографи при изостанали в развитието си племена е установено, че тези и други начини за ловене на риба са се запазили и до момента на тяхното посещение. Не е изключено дори тези неоставящи трайни следи начини на риболов да са били значително по-разпространени между праисторическите обитатели на селищните могили, отколкото тези, при които са се използували харпуните или въдиците.

За съжаление у нас почти не е работено върху въпроса, какво количество храна биха могли да осигурят реките и езерата за праисторическите обитатели на нашите земи. Наличието на много риболовни принадлежности, известни ни от почти всички проучени досега селища от каменно-медната епоха, ни позволяват да съдим, че риболовът съвсем не е бил на последно място между поминъците на хората.

В литературата са известни различни начини за прикрепяне на рибарските кукички и харпуни към съответни дръжки или въдици. Ние няма да се спираме подробно на този въпрос, а ще си позволим само да отбележим, че не е изключено кукичките за риболов да са прикрепяни не само по една към вървта на въдиците, а понякога да са били закрепвани по няколко на една връв, като по този начин се е увеличавала възможността за по-богат улов.

Като имаме пред вид всичко казано дотук и отбелязаното по-горе разположение на почти всички селищни могили непосредствено до реки, блата и езера, трябва да заключим, че риболовът действително е заемал съществено място в прехраната на обитателите на праисторическите селища у нас през каменно-медната епоха. От това правило нашето селище не е правело изключение.

Във връзка със скотовъдството, лова и риболова като поминъци, които са свързани помежду си и взаимно се допълват, трябва да заключим, че чрез тях е добивана основната част от храната на праисторическите обитатели на селището до с. Виница. В такъв смисъл най-важен поминък за това селище е именно скотовъдството, допълнено на първо място от лова и риболова. Естествено липсата на цялостно проучен и обнародван остеологичен материал от нашите земи досега ни затруднява да отнесем нашия извод и за по-обширна територия. Безспорен е обаче фактът, че видът на основния поминък в дадена област се обуславя преди всичко от географското й разположение и почвените условия. Не е изключено в някои райони превес да е получил ловът, а опитомяването на животните да е отстъпвало на второ място. Въпросът за положението на земеделието между поминъците ще разгледаме по-долу, като ще изложим някои наши наблюдения, свързани с него.

Земеделие. Появата и развитието на земеделието като поминък е занимавало и продължава да занимава учените.[12] За съвременната ни наука е от твърде голямо значение по-точното определяне на неговото място между поминъците на хората през праисторическата епоха у нас. Интерес представляват непосредствено свързаните с него въпроси за характера на сечивата, които са били използувани при земеделските работи, за необходимото количество работна ръка, за работното време и за производителността на труда, за обработваемите площи. От голямо значение е въпросът, дали този вид дейност като основен поминък има универсален характер за всички райони, обитавани през тази отдалечена епоха.Когато говорим за този поминък и по-точно за връзките с енеолитното селище до с. Виница, Шуменско,

[12] В. С. Титов. Древнейшие земедельцы в Европе. — В: Археология, Старого и нового света, М., 1966, с. 25—37; Г. Ил. Георгиев. Из живота и културата, с. 41—42 и 46—47; За някои оръдия на труда от неолита и енеолита в България. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958, с. 369—384; П. Детев. Опит за различаване на неолитните брадви от длетата, теслите, мотиките и палешниците. — ГНАМПл, IV, 1960, с. 61—74; Принос към неолитното и енеолитно земеделие. — ГНАМПЛ, VI, 1968, с. 49—64; К. Кънчев. Земеделски оръдия от неолита и енеолита в българските земи. — Археология, IX, 1967, с. 50 и сл.

ние трябва да имаме пред вид географското разположение, почвените и климатичните особености на този район.[13] Близките околности на с. Виница и сега са покрити с гориста растителност, а единственото, изглежда, свободно и удобно за земеделие място — обширната тераса, на която е възникнало и самото селище, е било заето от некропола му.

Енгелс съвсем основателно смята, че земеделието се е появило след скотовъдството като подпомагащо го занятие. Той определя появата на земеделието като полевъдство, т. е. като поминък, който може да задоволи основните нужди на хората от храна (а и свързаното с него освобождаване на големи гористи области и подготовката им за посевни площи), едва в периода за появата на железните палещник, лопата и топор. Според Енгелс за развитието на земеделието като основен поминък е било необходимо да се обединят около половин милион хора под единно централно ръководство. Той се съмнява дали това изобщо е било възможно.[14]

За да можем правилно да разгледаме въпроса, дали земеделското производство представлява основният поминък на енеолитните обитатели не само на нашето селище, но и в по-голяма част от страната, трябва да разгледаме приблизителното число на обитателите на едно праисторическо селище; да установим абсолютния необходим минимум количество зърно за изхранване на населението; с известна приблизителност да изчислим необходимите размери на обработваеми площи, от които може да се добие то; да обърнем внимание върху характера на почвите; да изясним въпроса, кои оръдия на труда според нас могат да се считат безспорно свързани със земеделското производство; дали тяхната производителност е в състояние да осигури на хората възможност за обработка на необходимите площи и достатъчен добив от тях.

Както вече изтъкнахме, първостепенна роля при разрешаването на въпроса за мястото на земеделието като поминък играят оръдията на труда, които са били непосредствено свързани с този вид трудова дейност на хората.

Една абсолютно точна диференциация на оръдията на труда от това време е почти невъзможно да бъде установена. Не е изключено в даден момент някое оръдие на труда да е било пригаждано просто за случая и по този начин да е било използувано не с първоначалното си предназначение.

По въпроса за това, кои оръдия на труда са земеделски и как са били използувани те, съществуват различни мнения. За нас от особено значение са тези, които засягат преди всичко въпросите за сечивата от каменно-медната епоха. Тук няма да се спираме поотделно на всяко от тях, а на базата на изброения материал, добит при разкопките на нашето селище, ще се опитаме общо да изясним възможно ли е голямата част от тях да бъдат използувани точно по предлагания от различните автори начин на използуване.

Безспорно за чисто земеделски оръдия на труда могат да се считат роговите мотики и сохи (обр. 6, *16—21*; 9, *4*, *6*, *12*; 13, *13*, *14*). При разкопките на енеолитната селищна могила до с. Виница такива предмети бяха намерени в различни хоризонти, както следва:

първи строителен хоризонт — мотики и сохи — 96, —
втори строителен хоризонт — мотики и сохи — 54,
трети строителен хоризонт — мотики и сохи — 19.

За удобство при работа те най-често са се прикрепяли към дървени дръжки. По принцип и едните, и другите са били предназначени за прокарване на бразди. Подобни на тези оръдия, открити в нашето селище, са известни от почти всички проучени обекти у нас, които са били обитавани през енеолита.

Неубедително звучи твърдението, че каменните брадви (пробити и непробити), считани като сечива за дървообработване, са били предимно земеделски оръдия на труда мотики и палешници.[15] Ние ще направим само няколко забележки, които поставят под съмнение неоспоримостта на такова твърдение.

Както научаваме от посочените автори, големите каменни „мотики" обикновено имат трапецовидна форма, а повърхността им е по-добре или по-зле полирана или просто загладена. Известно е, че за да има подобен предмет основно предназначение като мотика, той трябва да отговаря на няколко задължителни условия. Преди всичко широката повърхност на сечивото трябва да стои напряко на дръжката, към която се прикрепя. Освен това необходимо е отворът за дръжка да бъде поставен в определен ъгъл, за да може това оръдие на труда да бъде максимално ефективно. Като имаме пред вид току-що описаната форма на „мотиките", направени от камък, трябва да отбележим, че е почти невъзможно те да са били използувани

[13] От данни на доц. Кирил Янакиев, който изследва характера на почвите, стана известно, че в този район те са гористи и непригодни за земеделие.

[14] Ф. Енгелс. Цит. съч., с. 32.

[15] П. Детев. Цит. съч.; С. В. Титов. Цит. съч.; К. Кънчев. Цит. съч.

по предлагания ни начин. Твърде трудно и неудобно е било прикрепянето им към дръжка. Те почти никога не са пробивани и нямат дупки, в които да се поставят дръжки.[16] Привързването към дървени дръжки напряко на ширината на „мотиките", без да е била пробита дупка в сечивото, е невъзможно. Не е изключено понякога тези предмети да са били закрепвани така, както малките каменни теслички в рогови дръжки, но не бива да забравяме, че големите им размери много са затруднявали този способ за използуване. Нека не забравяме, че досега са намерени при проучването на различни обекти у нас теслички, закрепени в рогови дръжки или самите дръжки, пригодени за закрепване на такива предмети, но никъде досега не е открита каменна „мотика" от предлагания ни вид, която да е била закрепена по подобен начин в рогова дръжка. Въпросът с евентуалното им закрепване към дървена кука стои по почти същия начин. Големите размери на предполагаемите „мотики" и необходимостта те да бъдат прикрепени към дръжката под точно определен ъгъл е затруднявал по всяка вероятност твърде много използуването им именно като мотики.

Препоръчва ни се още един начин за закрепването на „мотиките" към дървени дръжки. Той е значително по-лесен, но затова пък още по-малко продуктивен и полезен. Става дума за привързването с цялата им ширина към дръжката.[17] В този случай работещият им край не е вече напряко на дръжката, а върви успоредно на нея. При това положение затруднения в производствения процес се явяват от факта, че твърде правилната форма на този вид „мотики" не е позволявала те да бъдат трайно привързани. Само след няколко удара с такава мотика в почвата връзките, привързващи я към дръжката, са се разхлабвали и е било твърде лесно тя да се измъкне, още повече, че е била прикрепвана със стеснената си част нагоре.

Ясно е, че отбелязаните по-горе затруднения още при самото закрепване на каменните „мотики" изключват тяхното първично предназначение като земеделско оръдие на труда и още повече категоричното им определение като мотики.

Остава да видим дали според формата си и материала, от който са направени те, биха могли да изпълняват предназначението си на „мотики". Тяхната силно разширена работеща част никога не е така изтънена и изострена, че да може достатъчно дълбоко да проникне в почвата. Ако приемем, че работещият ръб на „мотиката" е бил успоредно на дръжката, тогава сечивото е могло да бъде използувано само за правене на бразди чрез нанасяне на последователни удари в почвата. Дълбочината на проникването в земята е била малка.

Не бива да забравяме и обстоятелството, че каменните „мотики" от описания по-горе вид могат да бъдат успешно прилагани за обработка на земята само в тези случаи, когато почвата не е нито силно изсъхнала, нито твърде мокра. В първия случай каменното сечиво едва би разбило твърдата кора на почвата, а във втория — много лесно би се налепила по него голямо количество пръст, която би затруднявала много работата.

Трудно е да си представим, че рационалният и практичен праисторически обитател на нашите земи е влагал толкова много време и сили за направата им само за да използува тези предмети в трудовия процес твърде кратко време и при това със съмнителен ефект. Ето защо изключваме възможността тези оръдия на труда да са били изработвани специално като „мотики". Не е изключено някои от тях в даден момент да са били използувани в трудовия процес за обработване на земята, но в никакъв случай това не е било основното им предназначение.

С втория вид земеделие — орното — най-често се свързват пробитите каменни брадви-чукове. Предполага се, че те са били закрепвани на рало, на мястото на палешника. Привързването според изследвачите е ставало през широката кръгла дупка, в която досега се смяташе, че е била поставяна дървена дръжка.[18] Неудобството, което се създава, и в този случай отново произлиза от начина на закрепване. Сравнително големият диаметър на дупката на сечивото би давал възможност след превързването му то чувствително да се размества при работа. Второто голямо неудобство произтича от обстоятелството, че само след кратко време на работа със закрепено по този начин сечиво връзките лесно могат да се разкъсат или повредят, а това е водило до по-дълги или по-кратки прекъсвания на трудовия процес.[19]

По същия начин трябва да се разгледа и въпросът за работната ръка. Когато говорим за наличието на земеделие като основен поминък, трябва да се съобразяваме преди всичко и с количеството работна ръка, с която е разполагала праисторическата община. Както ще видим

---

[16] Досега в нашата литература са обнародвани само две такива сечива: Г. Ил. Георгиев и Н. Ангелов. — ИАИ, XVIII, с. 130, обр. 98; П. Детев. Селищната могила Хисаря при с. Малко Търново, Старозагорско. — Археология, 1960, кн. 1, с. 34, обр. 35,5, И двете обаче са недопробити.

[17] П. Детев. Принос към неолитното и енеолитното земеделие, с. 49—64; К. Кънчев. Цит. съч.

[18] В. С. Титов. Цит. съч.; К. Кънчев. Цит. съч.

[19] С. А. Семенов. Изучение первобитной техники методом эксперимента. — В: Новые методы в археологических исследованиях, М.—Л., 1953, с. 209.

по-долу, то е било съвсем ограничено. Предлаганите ни от различните автори начини на оране с първобитното рало ангажират двама или трима работници, които работят с едно сечиво.[20] За тази епоха подобно прилагане на работната сила на хората е прекалено разточително. Ако процесът на работа с първобитното рало е протичал така, както ни го описват някои учени, то при положение, че в селището има 100 работоспособни членове на общината, те биха работили само с 40 сечива. Това е лукс, какъвто праисторическият обитател на нашите земи едва ли е могъл да си позволи.

Всичко казано дотук ни позволява да твърдим, че по това време не се е прибягвало към орното земеделие като към основна и рентабилна форма на прехрана.[21] Ф. Енгелс съвсем справедливо отбелязва, че едва появата на железните земеделски сечива е дала възможност да се развие нашироко този поминък, за да има решаващо значение за изхранването на населението. Дори ако този начин на работа с каменните сечива се е прилагал, той не е могъл сериозно да подпомогне разрешаването на проблема за основното изхранване на населението.

От всичко казано дотук следва, че и този вид сечива не са имали първично предназначение като земеделски сечива. Като се има пред вид и тежкият характер на почвите в този район, става очевидна несъстоятелността на твърдението за предназначението им като земеобработващи оръдия на труда.

Със земеделското производство се свързват и сърповете. Трябва обаче веднага да отбележим, че както сърпът, така и двете негови разновидности — косата и косерът (от каменно-медната епоха такива у нас не са известни), не могат да се считат като чисто земеделско оръдие на труда. С тях могат да се режат както културни, така и диворастящи растения.

След този кратък преглед, който направихме на предлаганите начини на употреба на различните оръдия на труда, добити при проучването на праисторическото селище до с. Винница, Шуменско, и на някои от различните схващания за предназначението им, трябва да отбележим, че като сечива, безспорно свързани пряко със земеделието, могат да се приемат само роговите мотики и сохи, а също така и в известна степен сърповете, колкото и минимален да е техният брой между материалите от каменно-медната епоха. Налага се да отбележим, че тяхното наличие между материалите може да се докаже едва след като бъде проведен трасологичен анализ на кремъчния материал.

Когато преценяваме дали земеделието може да бъде основен поминък през енеолита, у нас неизменно се налагат въпросите, приблизително какво население е трябвало да бъде изхранено и с каква работна ръка е разполагала общината. Не на последно място стои въпросът за производителността на труда и за това, какви площи трябва да се обработят, за да се получи необходимото за изхранване на общината количество храна.

В това отношение твърде много ни улеснява обстоятелството, че нашата селищна могила беше не само цялостно разкопана, но беше установен и броят на жилищата, от които са били образувани селищата. Знаем, че всяко селище се е състояло от 10 жилища с размери средно 7—9 : 5—6 м. Ако приемем, че всяко от тях е било обитавано от 15 души, това ще означава, че общият брой на жителите не е бил в никакъв случай по-голям от 150. За изхранването им чрез продуктите на земеделието като основен поминък трябва да се осигури минимум по 500 г зърно на ден на човек. Това показва, че за задоволяване на нуждите на всички 150 души за един ден са необходими 75 кг зърно. За една година необходимото количество за изхранване на членовете на нашата праисторическа община е било 27 400 кг, т. е. почти 28 тона зърно. Трябва да имаме пред вид, че днес у нас средният добив от декар е между 350 и 400 кг пшеница. Без всякакво съмнение през четвъртото хилядолетие пр. н. е. при най-примитивните способи за обработка на земята добивът е бил несравнимо по-малък. Ако допуснем, че праисторическите обитатели на нашите земи по някакъв начин са успявали да достигнат добив до около 35 кг от декар (средният добив от декар за България преди 40—50 г. е бил около 75 кг), те биха се нуждаели от близо 900 декара обработваеми площи. При това тук пресмятаме количеството зърно, необходимо само за изхранване на населението. Съвсем отделно от това зърно за храна трябва да бъде изчислено онова количество, което е било необходимо да бъде запазвано за посев на тези 900 декара, — количество, което би възлизало на около 12 тона.

Но с най-големите трудности ще се сблъскваме, когато стане дума за работната ръка. От цялото население на едно селище около 150 души логично е една трета да отчислим като непълноценна работна ръка, старци, деца, бременни жени, които в момента не могат пълноценно да се трудят. С други думи, на останалите около 100 пълноценно работещи членове на праисторическата община се е падало тежката задача да обработят повече от 900 декара земя с помощта на дървени чепове, рогови мотики, сохи и дори да допуснем евентуално с

[20] П. Детев. Принос към неолитното и енеолитното земеделие, с. 50.
[21] Ф. Енгелс. Цит. съч., с. 23, 171.

помощта на някои каменни сечива. На същите тези хора е лежала грижата за успешния лов, риболов, грижата за изработването на твърде разнообразните предмети, свързани с ежедневния бит на хората — съдове, каменни, костени, рогови и други предмети, а също и доставката на някои ценни и рядко срещани изделия и суровини. Не на последно място е била и твърде трудоемната работа по поправка и заздравяване на жилищата и по-трайните съоръжения, свързани с тях, а също така и поддържането на укрепителните съоръжения. От току-що казаното е очевидна основателността на нашето твърдение, че е невъзможно хората да се занимават с такава разностранна дейност и да успяват да обработят обширните пространства, засети със земеделски култури.

Освен абсолютно недостатъчната работна ръка, с която се е разполагало в голямата част от селищата, за съществуването на такова разгънато земеделско производство са пречели съвършено нископроизводителните оръдия на труда. Дори ако човек е успявал по някакъв начин да отвоюва от буйно развиващата се природа необходимите в нашия случай повече от 900 декара свободни площи, много трудно той би могъл да се освободи от твърде устойчивите, достигащи дълбоко в почвата корени на тревите и плевелите. Примитивните сечива, с които са разполагали хората, не биха могли да изкоренят тези растения, които в кратък срок биха избуяли отново и задушили културните посеви. Това ни показва колко трудно и почти непосилно би било за енеолитните обитатели на нашето селище да се занимават със земеделие като основен поминък, на който да разчитат за осигуряване на целогодишната основна прехрана на населението.

Не бива да забравяме, че най-често праисторическите селищни могили са разположени на малки разстояния една от друга. Трудно е да си представим, че обитателите на всяка от могилите са били в състояние да си осигурят такива обширни площи, удобни за земеделие. Когато правим опит да изясним мястото на земеделието в живота на селището, не трябва да изпущаме един твърде съществен въпрос, а именно въпроса за характера на почвите. Известно е, че различната структура и характер на почвените образувания създават дори и днес различни затруднения при обработката им. Несъмнено льосовите и наносни почви на Двуречието, Средна Азия и др. се обработват твърде лесно и развитието на земеделието като основен поминък не представлява особена трудност. На някои места и днес са в състояние да събират дори до две реколти годишно. У нас и особено в районите на с. Виница обаче този въпрос стои доста по-различно. Почвите, които покриват по-голямата част от територията на България, са тежки — глинести, черноземни, смолници и на места каменисти. Тези видове почвени образувания са твърде тежки за обработка с помощта на примитивната техника, с която разполага праисторическият земеделец, обитавал нашата днешна територия. Твърде трудно е било по всяка вероятност да се достигне дори и допусканият от нас добив, възлизащ на около 35 кг зърно от декар.

Ето защо, когато говорим за мястото на този вид поминък у нас през твърде отдалечената каменно-медна епоха, трябва неизменно да държим сметка за това, в какви почвени области се намират различните праисторически селищни могили. Там, където географските и почвените особености на терена са позволявали обработката на земята да се извършва полесно, там не е изключено и земеделието да е имало по-голям превес пред някои от останалите видове поминъци. Специално за нашето селище и за по-голямата част от могилите, които се намират в нашата днешна територия, трябва да отбележим, че поради тежките за обработка почви земеделието не би могло да играе онази решаваща роля в икономическия живот на населението от каменно-медната епоха, която досега му се предаваше. Безсъмнено досегашното твърдение, че земеделието е основният поминък на хората през праисторическата епоха, може да се приеме като безспорно правилно само за онези райони, в които има всички удобни за развитието му условия.

В заключение трябва да отбележим, че благоприятни условия за интензивно развитие на земеделието у нас с оглед на почвените особености съществуват само в някои райони. Несъмнено такова е и положението и по време на по-ранната новокаменна епоха.

Както видяхме по-горе, само за изхранването на обитателите на едно сравнително малко енеолитно селище, каквото беше това при с. Виница, е било необходимо огромното количество зърно — близо 28 000 кг. Изниква въпросът, къде е било съхранявано това зърно през цялата година. Само в питосите и съдовете, намиращи се в отделните постройки, е било невъзможно да се съхранява цялото полагаемо се количество за изхранване на обитателите им. В същото време при цялостното разкопаване на могилите досега се е попаднало само веднъж на постройка, която според разкопвача е била използувана като зърнохранилище,[22] но тя е имала твърде малки размери, за да може да побере на съхраняване необходимото за изхранване на праисторическата община количество зърнени храни.

[22] П. Детев. Цит. съч., с. 59, 60, обр. 10.

Като имаме пред вид всичко казано дотук, ние нямаме за цел да отречем изобщо съществуването на земеделието като поминък. Напротив, то има своето важно място между останалите поминъци, но отстъпва по важност преди всичко на скотовъдството и лова и риболова и се нарежда на четвърто място между поминъците на енеолитните обитатели на нашето селище, а също така и на обитателите на всички селища, намиращи се в подобни почвено-климатични условия у нас. То се е допълвало от събирателството, за което ни говори и известното количество семена от дивораст ящи растения, които се намират при разкопките.

Със земеделието като основен поминък на енеолитното общество досега се свързва в нашата литература съществуването на голямото количество статуетки на жени, направени от разнородни материали.[23] Както личи от всичко, което току-що изброихме, земеделието като поминък не е превъзхождало скотовъдството и лова и в такъв случай е твърде неправилно да свързваме женските изображения задължително със земеделското производство и по този начин да се стремим да обосновем положението на жената в праисторическата община. Като разглежда положението на жената в семейството и рода, Енгелс подчертава, че то не се обуславя от количеството и вида на работата, която тя извършва.[24] Най-вероятно е представената при тях бременност, раждане или грижи за подрастващото поколение да са свързани преди всичко пряко с култа към продължаването на човешкия род и грижата за подрастващото поколение.[25] Не е изключено, разбира се, този култ да е претърпял в даден момент известна модификация и да се е свързвал с плодородието на земята. Невъзможно е обаче първичното свързване на женските статуетки със земеделието и плодородието на земята, още повече, че, както видяхме, нямаме основание да смятаме, че на наша територия или поне в по-голямата й част земеделието не е било основен поминък на населението през новокаменната и каменно-медната епоха.

И последното доказателство за тези наши твърдения ни дават дентологическите изследвания на д-р Д. Пеева върху зъбите на откритите в некропола на нашето селище скелети. Според предварителните данни от тези изследвания процентът на кариесните заболявания, които се дължат на употреба на растителна храна, е твърде малък, а това идва да покаже, че основната храна е била именно месната.

Занаяти. Освен с основните поминъци и допълващите ги човек е бил ангажиран с още много разнообразни дейности, които са били свързани преди всичко с приготвянето на различните оръдия на труда. Понякога тези допълнителни занимания са били непосредствено свързани с изработката не само на оръдия на труда, но и на различните предмети, които са имали чисто битово предназначение. В тази дейност на обитателите на нашето селище ние включваме процесите, които са осигурявали изработването на различните сечива, направени от камък, кремък, кост, рог, дърво, метал и др. Към тази група занимания на човека отнасяме и несъмнено съществувалата натурална размяна, осъществена между обитателите на нашето селище и тези, населявали по-близки или по-далечни територии.

Веднага трябва да отбележим, че специални опити за приготвяне на различните видове оръдия на труда не са провеждани у нас, но по този въпрос има публикации, някои от които почиват преди всичко на експерименти, извършени под ръководството на авторите и при тяхното пряко участие.[26] Именно поради тези причини ние няма да се спираме върху производствения процес, необходим за обработването на всеки вид сечива поотделно, тъй като не можем да направим допълнения или да посочим някои негови особености, които може би съществуват тук. Ще приведем само известни наши схващания за предназначението на някои видове оръдия на труда и тяхната връзка с различните дейности на хората.

Като имаме пред вид всички открити при разкопките материали, тяхната форма и изработка, трябва да отбележим, че всяко производство е изисквало у производителите на различните сечива и предмети силно развити различни сръчности. Понякога се е изисквало толкова голямо умение в даден вид работа, че се е достигало до чисто занаятчийска специализация на трудовия процес. Такива сръчности у хората са могли да се развиват само при продължително и постоянно упражняване на даден вид работа от определени лица. Естествено това се отнася за такива производствени дейности, които са изисквали участието на малко хора. Квалификацията, която те са добивали вследствие продължителното упражняване на определени дейности, им е позволявала да достигнат такова съвършенство при работа, че да бъдат в състояние да задоволяват изискванията и нуждите на всички обитатели на селището.

---

[23] П. Детев. Цит. съч., с. 62.

[24] Ф. Енгелс. Цит. съч., с. 46.

[25] А. Радунчева. Някои наблюдения върху антропоморфната пластика от енеолита. — ИБИД, XXVIII, 1971.

[26] С. А. Семенов. Развитие техники в каменном веке, М., 1968; Б. Л. Богоевский. Истории техники, М.—Л., 1936.

Както вече казахме, дейностите, с които е бил зает човек, са толкова разнообразни и многобройни, че ако е трябвало всеки обитател на общината да се занимава с всички тях, не би имал време да задоволи дори най-насъщните си нужди.

Направата на керамични съдове и предмети е най-широко разпространената занаятчийска дейност. Най-богатият археологически материал, който се намери при разкопките на нашата селищна могила, е *керамиката*. Глинените съдове се отличават с голямо разнообразие на форми и орнаменти. В тях поразява умението на майстора да създаде с изключително чувство за симетрия и красота както формата, така и украсата на съда.

Суровият материал — глината, от която са били изработвани съдовете, както и някои предмети, намерени не само в нашето селище, но и във всички проучени досега, по всяка вероятност е бил добиван непосредствено от най-близката им околност. Специално за селището до с. Виница трябва да отбележим, че терасата и високият склон на изток от могилата, както и стръмният десен бряг на р. Камчия са покрити със залежи от най-доброкачествена глина. Глината по терасата, върху която е възникнало селището, и по високия стръмен склон на изток от могилата на цвят е съвсем бледожълтеникава, а тази от десния бряг на реката е тъмнокафяво-червеникава.

Въпросът, каква е била технологията за правене на глинени съдове, е занимавал много учени както у нас, така и в чужбина. Благодарение на дългата и системна работа в тази насока този въпрос е задълбочено проучен и в основни линии решен. Въз основа на наши наблюдения в настоящия раздел ще направим опит да допълним познанията си с някои нови данни и да изясним още някои (ненамерили място досега в литературата) начини за приготвяне на керамични съдове. Ще направим опит също да обясним и някои особености в производствения процес.

Почти всички автори, които са се занимавали с въпроса за технологията на праисторическата керамика, са единодушни в схващанията си за начина на направа на глинените съдове от това време. Те смятат, че съществуват няколко начина за изработване, като в основата на производствения процес стои въртенето на съда, при което се получава сравнително симетричната му и стройна форма.[27] Според повечето изследвачи въртенето се е осъществявало, като парчето глина, от което е трябвало да се направи съдът или изграденият донякъде вече съд, се е поставяло върху рогозка, дъска, камък, а в някои случаи — през втората половина на енеолита и бронзовата епоха — върху ръчен грънчарски кръг, чиито примитивни форми не са позволявали въртенето да става достатъчно бързо.

Към тези въпроси ще допълним някои наши наблюдения върху материали, добити при разкопките на селищната могила до с. Виница, и върху такива, изкопани и обнародвани преди много години. На някои от тях ще дадем ново тълкуване и обяснение на предназначението им. За изясняване на известни производствени процеси и предназначението на определени предмети, свързани с тях, ще привлечем материали, които от дълги години се намират във фонда на Софийския археологически музей и не са намерили полагаемото им се място в нашата литература.

Още отначало трябва да отбележим, че съществува известна разлика при изграждането на големите по обем и груби по изработка съдове и тези, които са по-малки и фини. Най-напред ще разгледаме общите технологически принципи, които се отнасят за керамиката от всички строителни хоризонти на нашето селище, а след това ще се запознаем с някои особености в процеса, които са характерни за отделните селища.

По изработка съдовете не само от едно ниво, но и от едно жилище твърде много се различават един от друг. Общите ни наблюдения показват, че разликата в размерите най-често е свързана и с разлика във формата и предназначението на съда. Ето защо ще започнем разглеждането на технологическия процес на изграждане на големите и груби съдове.

Както се подчертава в много от трудовете, посветени на производството на керамичните съдове, през праисторическата епоха повечето от тях (и то предимно тези с големи размери) са се изграждали на няколко части, които в процеса на работата са се съединявали една с друга.[28]

От материалите, добити при разчистването на различните жилищни хоризонти, става ясно, че изграждането на големите по обем съдове е започвало първоначално с оформянето на масивно широко плоско дъно. То се е приготвяло от парче глина, като се е внимавало да не става нужда към тази основна част да се наддават и дооформят други по-малки парчета. Така че самото дъно е представлявало плоска кръгла плоча, на която понякога краищата са се издигали до известна височина, като по този начин се е определял и наклонът на стените в долната част на съда.

[27] В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. — ИАИ, XXIV, 1966; А. А. Бобринский. К изучению гончарного круга на территории СССР. — СА, V, 1961, кн. 2.
[28] В. Миков. Цит. съч., с. 170.

Върху така приготвените дъна най-често са се издигали стените на долната част на съда във формата на обърнат пресечен конус. Следи от съединяването на тези две части на съдовете често се забелязват върху вътрешната страна на някои плоски дъна, произхождащи от различни строителни хоризонти. Горната част на тези съдове обикновено е имала форма на по-висок или по-нисък цилиндър или пресечен конус, направен от глинени ленти, които на ширина са достигали понякога дори до 0,20—0,30 м. За да могат двете части плътно да се прилепят една към друга, краищата на двете части са се изрязвали косо в обратна една на друга посока.[29] Самото устие на съдовете, когато е трябвало да се профилира, се е правело от отделна немного широка глинена лента, която по същия начин се е съединявала с тялото на съда. Когато тези части са изсъхвали до състояние на еластичност на кожа, майсторът ги е съединявал една с друга и в зависимост от характера на съда ги е покривал или отвътре и отвън, или само отвътре със слой фино пречистена глина, която е имала същия състав като тази, от която са направени стените на съда. Излъскването се е извършвало именно върху този слой от фина пречистена глина и след това пак върху него е бил нанасян орнаментът. Като имаме пред вид големите размери на този вид съдове и значителната тежест на стените им, можем да разберем големите затруднения на праисторическия майстор-грънчар, тъй като, ако са се съединявали частите на съда само от дъното нагоре, съществувала е опасност още не добре изсъхналите стени да се срутят под собствената си тежест. Ето защо, изглежда, съединяването им е започвало на части — дъно с долна част и устие с горна, а впоследствие готовите части са се съединявали помежду си. По такъв начин се е постигала по-голяма устойчивост и сигурност при производствения процес. Изглежда, този вид съдове при изпичането са се поставяли с устията надолу, тъй като възможността да се срутят под тежестта си е била по-малка. На мястото на съединяването на отделните части обикновено се е поставяла по една плоска, украсена или не релефна лента, която е покривала ръба, като едновременно е прикривала некрасиво оформеното място на съединяването и е помагала за укрепването му, в което най-лесно е могло да се получи пукнатина, правеща съда негоден за използуване. При изработката на тези съдове майсторът е трябвало да обикаля около съда, вместо да го върти пред очите си. Единственото време, в което грънчарят е можел да върти върху камък, дъска или кръг част от съда, това е времето, когато се е оформяла долната му част.

Наблюденията, направени върху всички по-фини съдове от петте последователно съществували селища, ни показват, че този принцип за изграждане на съдовете от две и повече части е един и същ за целия период на съществуването на могилата.

По същия начин чрез съединяване на двете основни части са изградени съдовете от типа на широките паници от първи, втори и трети строителен хоризонт, както и тези от разбъркания от средновековните съоръжения пласт, към който се отнасят последните два жилищни хоризонта от съществуването на селището. Това са по-малки съдове и при тях най-характерните особености се явяват при направата на долната част на съда и по-специално нейното съединяване с плоското дъно. Много често, когато разглеждаме плоските дъна на средно големите съдове от всички хоризонти, се натъкваме на обстоятелството, че на около сантиметър от околния им ръб по продължение на цялата обиколка е образувана едва забележима пукнатина, която ясно показва, че тази част на дъното е допълнително прилепен отделен конструктивен пласт. При по-внимателно наблюдаване се убеждаваме, че тук се касае до технологична особеност при направа на дъното. Най-напред то е било оформено от едно парче глина, като към периферията краищата му са се изтънявали и слабо издигали нагоре. Най-долната част на стените на приготвяния съд са се извивали върху външната страна на тези изтънени краища и са обхващали по дължина кръга на дъното. По такъв начин се е постигала една значително по-голяма здравина на съда и възможността от пропушане почти се е изключвала.

Още по-малките по размер съдове се правели, като цялата им долна част се е изработвала от парче глина, което се е оформяло по всяка вероятност най-напред на ръка, а след това е поставяно на приспособлението, улесняващо производствения процес. Когато говорим за изграждане на средните по размери съдове, трябва да отбележим, че често те са се изработвали от два почти еднакви по дебелина пласта от добре пречистена глина, Това е една особеност, която досега не е отбелязана при обработката на керамичния материал от частично обнародваните обекти.

Съдовете от типа на така наречените широки паници с долна част във форма на обърнат пресечен конус, а горната или ниско цилиндрична, или пресечно-конусовидна (а често горната част има по-сложна форма — заоблени плещи и стеснено устие) са се изработвали понякога с помощта на глинени калъпи,[30] направени от добре пречистена глина. Те имат форма на

[29] В. Миков. Цит. съч., с. 170.
[30] Пак там, с. 181, обр. 12.

обърнат пресечен конус, чиято външна повърхност е добре изглъскана с цел по-лесно да се отделя калъпът от готовата долна част на съда. Когато тази част е изсъхвала до определено състояние, към нея се е залепяла тясна лента, чието устие се е профилирало по-силно или по-слабо навън или навътре в зависимост от желанието на майстора. Много често, от една страна, за да се замаскира ръбът на съединяването, а, от друга, за засилване на тази по-лесно уязвима от пукнатини при по-нататъшната технологическа обработка на съда, след като всичките му части са били добре слепени една с друга, целият съд се е покривал със слой много фино пречистена глина от същия състав. По-късният производствен процес следва описания по-горе път.

Някои глинени съдове от всичките последователно съществували селища имат обща технологическа особеност, която се нуждае от по-подробно обяснение, тъй като у нас досега този въпрос почти не е разработван. Голяма част от тях имат вдлъбнати дъна. Вече веднъж имахме възможност да разгледаме накратко този въпрос, където обясняваме вдлъбнатостта на дъната с това, че те са изработвани върху гъбовидни глинени предмети, които са често срещани при разкопки на праисторическите селищни могили.[31]

Подобни гъби са намерени в нашето селище във всички жилищни хоризонти и общият им брой е 10. Повърхността им е по-силно или по-слабо изпъкнала и съответствува на различната степен на вдлъбнатост на споменатите дъна. Когато говорим за работата с тези гъби, трябва да направим някои допълнения към въпроса за закрепването им. Безспорно закрепването на гъбата в глина е било един от най-разпространените начини на манипулация с този вид предмети. По-рядко се срещат приспособления като това от могилата при с. Балбунар, Русенско.[32] Но че това не е изолиран случай, ни говори и обстоятелството, че при разкопките на Денева могила до с. Салманово, Поповско, е намерен съд с малко по-различна форма, но безспорно със същото предназначение, т. е. да служи като подставка за гъбовидни предмети.[33] Долната му част е обърната пресечено конусовидна, а горната — полусферична, с малка дупка в най-високата част. Закрепеният там гъбовиден предмет би могъл свободно да се върти и осигури кръговото движение, необходимо за изработването на съдовете. Голямо удобство при този начин на работа е и това, че след цялостното приготвяне на съда или само на долната му част той много лесно е бил отделян от гъбата, без дори да е използувано влакно за „отрязване", тъй като е трябвало само да се дръпне надолу гъбовидният предмет. По подобен начин може би е бил използуван като подставка и предметът от обр. 27, *8*, който с кухия си цилиндричен израстък се е закрепял по всяка вероятност в буца глина, а дръжката на гъбовидния предмет е била поставяна в цилиндричния отвор. Добре изглъсканата широка част на предмета е осигурявала, от една страна, по-стабилната основа за изпъкналата част на „гъбата", а, от друга, е осигурявала доста свободното му въртене, което е улеснявало в голяма степен майстора при манипулациите и го е избавяло от необходимостта сам да се върти около съдчето.

Може би същото е и предназначението на предмета от обр. 27, *9*. Досега в нашата литература този вид предмети се класифицират като предмети с неопределено предназначение. Техните долни части са обикновено доста разширени и стъпват солидно върху гладка повърхност. В едната страна или в двата срещуположни края обикновено има направена по една дупка, в която вероятно са се забивали клечки за по-здраво задържане на предмета в глината, като по този начин се е осигурявала значителна свобода на движението на гъбовидните предмети. Подобни предмети са били намерени и на други места в България, като най-голямо количество са ни известни от могилата при с. Завет, Бургаско.[34]

Много често горната част на гъбовидните предмети е плоска. Тези предмети са се употребявали за направа на съдове с плоски дъна и малки размери.

Не са редки случаите, при които гъбовидните предмети са се заменяли с различни други, които в повечето случаи са били изработвани специално, за да служат за направа на съдовете като добре оформени камъни, чиято долна част е плоска, а горната полусферична, по-слабо или по-силно изпъкнали плочки и др.

По всичко личи, че произвеждането на съдове с вдлъбнати дъна се свързва с предмети, които досега са считани като похлупаци (обр. 16, *8*). Те представляват конусовидно оформени предмети, чиято долна част е назъбена от силни вдлъбвания и изпъкналости. Те са служели за по-здравото закрепване на приспособлението в глината и по този начин му се придавало

---

[31] А. Радунчева. Към въпроса за направата на глинените съдове през праисторическата епоха. — Археология, 1968, кн. 4, с. 72—77.

[32] В. Миков. Селищната могила при с. Балбунар. — ИАИ, IV, 1926—27, с. 263, обр. 94; А. Радунчева. Цит. съч., с. 72—73, обр. 1, 2, 3, 4, и с. 76, обр. 4; Д. Костов. Предисторическата могила до Русе. — ГНМ, 1922—1925, с. 64, обр. 113 б.

[33] Съдът се пази в Археологическия музей в София.

[34] В. Миков. Селищната могила до с. Завет, Бургаско. — ИАИ, XXIV, с. 285, обр. 19.

по-голяма стабилност. Естествено съдовете са били работени върху горната силно изпъкнала част на предмета. Вторият вид „похлупаци", които са били употребявани като приспособления за правене на съдове, за съжаление в нашето селище не бяха намерени, но между добитите материали при разкопки на почти всички енеолитни селища те се срещат често.[35] За тяхната форма е характерно високо изпъкналата и заоблена централна част, която в някои случаи е направена от плътна глина и се огражда от широка завита нагоре периферия. По всяка вероятност именно тази част е служила за основа на предмета. Върху обратната страна на широката основа на предмета обикновено има направени две, три или четири симетрично разположени, най-често слабо извити плоски дръжчици с триъгълна форма. Досега се считаше, че точно те са служили за хващане и повдигане на похлупаците. Но като се има пред вид, че много често тези дръжки са много зле оформени, а вдлъбнатите части на конусовидните изпъкналости са почти неогладени, става ясно, че именно тези части не са се виждали при употребата на предметите, т. е. те не са били употребявани като похлупаци. Особено красноречив е случаят с „похлупака" от с. Мечкюр. Дръжките на основата му са толкова зле оформени, че е невъзможно те да са се използували за хващане и повдигане на предмета, още повече, че изпъкналата му част е направена от плътна глина и тежестта ѝ е твърде голяма. Ако само за момент допуснем, че в случая се касае до похлупак, то много трудно ще ни бъде да обясним защо е било необходимо на праисторическия майстор да прави похлупак с такава голяма тежест, която става дори опасна за устието на съда. Второто неудобство се явява обстоятелството, че изпъкналата част на похлупака би намалила значително обема на захлупения от него съд. Ясно е, че по всяка вероятност те не са похлупаци, а именно приспособления за правене на съдове. Дръжките, за които говорихме, върху обратните страни на долните части на предметите служат за по-здравото им закрепване най-вероятно в глинен грунд.

Друг вид предмети, които заместват гъбовидните при правене на съдове с вдлъбнати дъна, са тънките изпъкнали плочки, които имат по-слабо или по-силно издути горни части. Понякога те имат почти конична форма. Изглежда, те са се закрепвали върху грънчарското колело или просто върху приспособлението, което се е използувало за въртене на съда с помощта на глина. Върху така закрепената изпъкнала плочка е ставало изработването на съда.

При разглеждане дъната на някои от съдовете беше забелязан следният много интересен факт. В средата дъната имаха слабо вдлъбната форма, а по края, започвайки от самия ръб на устието, се образува една плоска лента, на която фактически стъпва съдът. На въпроса, как е било постигнато това, сме в състояние да отговорим след намирането на два предмета между материалите от Коджадермен.[36] Това са малки кръгчета с диаметър 2—3 см и дебелина 1 см, които вероятно са се поставяли върху гърбовете на по-големите гъбовидни предмети. Когато съдът стъпвал върху малката кръгла плочка, краят на дъното е излизал настрани и тогава се е образувало плоскостното заравняване на околния ръб. Това явление се наблюдава както при по-големите, така и при по-малките съдове. Пак върху външната страна на различни дъна беше отбелязано едно силно, почти цилиндрично хлътване. Изглежда, тази вдлъбнатина се е получила, като вместо изпъкналата глинена плочка на дъното са се поставяли предмети с по-големи дебелини и цилиндрични форми. Тази роля чудесно може да се изпълнява от кръглите плоски пъпчести дръжки от големите полусферични похлупаци, вторично употребени, и други подобни предмети. Последните две описани приспособления са имали това качество, че веднъж направен съдът, той не е прилепвал плътно към повърхността на гъбата, върху която е бил поставен, а лесно се е отделял от нея. Впоследствие, когато съдът е изсъхвал до определено състояние, плочката, която е била поставена на дъното му, сама се е отделяла от него и по този начин до днес са се запазили по-слаби или по-силни вдлъбнатини върху дъната.

Както видяхме дотук, приспособленията за правене на съдове през каменно-медната епоха са много разнообразни, което показва, че по това време вече е развито високо специализирано производство, изискващо усъвършенствувани начини на работа. Това е довело до създаване на разцвета на една изключително пищна по форми керамика, която за съжаление след края на каменно-медната епоха, вместо да претърпи по-нататъшно развитие и още по-пълен разцвет, е изчезнала от нашите земи заедно със създателите си, за да бъде заменена от нова, много по-примитивна по техника, форми и орнаменти.

Върху дъната на някои съдове с малки размери и вдлъбнати дъна се виждат по-внимателно или по-небрежно врязани знаци. В някои случаи подобни белязвания са правени и близко до ръбовете на дъната върху стените на съдовете. Най-голям брой знаци са открити във втория хоризонт. Ще се опитаме да отговорим на въпроса, какво е било значението им. Твърде

[35] Д. Костов. Цит. съч., 65, обр. 117б; П. Детев. Плоска могила при с. Злати трап. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 335, обр. 324; В. Миков. Праисторическото селище до Криводол, Врачанско. — РП, I, 1948, с. 49, обр. 36 а и др.

[36] Намират се във фонда на Археологическия музей в София и носят инвентарни номера 1622, 1633.

отдавна съществува мнението, че тези знаци са наченки на писменост.[37] Това схващане се подкрепя от някои учени и сега. Ако го приемем за правилно, трудно бихме могли да обясним защо именно само върху дъната на съдовете, и то само понякога праисторическият човек е правил началните си опити за създаване на писмо, още повече, че знаци като стрели, пресечени под прав ъгъл линии, ъгли и др. едва ли биха могли да имат стойност на писмени знаци.

Интересно е и предположението, че знаците върху дъната и стените на съдовете представляват знак за собственост. Ако приемем като истина пък това мнение, не бихме могли да обясним защо в едно и също жилище намираме съдове или части от съдове, отбелязани с различни знаци. Ако това предположение е вярно, трябва да се очаква, че във всяка постройка или район трябва да се намират съдове, отбелязани по един и същ начин, но такова явление не се наблюдава. Напротив, най-често произхождащите от едно и също място съдове носят различни знаци.

Може би най-правдоподобно е нашето мнение, че въпросните знаци трябва да се разглеждат като означения за това, че съдовете са изработвани от различни майстори. Това ще рече, че всеки майстор, който е изработвал даден съд, понякога е поставял на него своя знак.

Когато говорим за техниката на изработване на глинени съдове от праисторическата селищна могила до с. Виница, Шуменско, и особено когато имаме пред вид керамиката от горните четири жилищни нива, не трябва да забравяме да отбележим и някои особености на съдовете от некропола. Това, което поразява при сравнението на съдовете от тези два едновременно съществували обекта, е разликата в технологическо отношение. Не може да не се хвърли на очи по-примитивният начин на изработка на съдовете от некропола в сравнение с тези от могилата. Формите на съдовете, намерени в могилата и гробовете, са едни и същи, но тези от некропола са изработвани значително по-небрежно от по-зле пречистена глина, а и самата им форма е тромава и в известна степен лишена от характерната за тях грациозност и лекота. Въпросът е дали това е случайно явление или една преднамереност. По всичко личи, че тук става въпрос за производство, което по всяка вероятност не е било предназначено за по-дълготрайно използуване, а просто за погребален инвентар. Излъскването на повърхността на съдовете е значително по-лошо направено, вследствие на което таенето при тях се е увеличавало и ги е правело неизползуваеми за съхраняване на течности. Тромавата им и тежка форма също издава едно предварително предопределение на предназначението им. Именно по тези причини съдовете, работени във връзка с погребалния обичай, са били изработвани по-невнимателно. Между керамичните съдове, намерени при проучването на некропола на праисторическото селище до с. Виница, Шуменско, липсват съдове с вдлъбнати дъна. Общо взето, описаните по-горе технологически процеси за изграждането на съдовете, произхождащи от селището, се повтарят и при приготвянето на съдовете, предназначени за поставяне в гробовете като дарове на мъртвеца.

Подобна примитивност при изработката се забелязва и при съдовете, които са намерени в гробовете до с. Лиляк, Търговишко,[38] тези около Варна,[39] до гр. Девня[40] и др.

Преобладаващата форма на похлупаци в първия строителен хоризонт (обр. 8, *9*; 10, *9* и др.) е със съвсем ниска дъговидно извита горна част, която се огражда от тесен цилиндричен околен перваз. По размери те са големи, снабдени са с високи кухи цилиндрични дръжки, които обикновено завършват с малка конусовидна качулка. Както вече видяхме, съдовете от същия този първи, а и по-късните хоризонти са се правили на отделни части, които впоследствие са се съединявали. Същият технологически метод като при съдовете се наблюдава при изграждането и на тези големи похлупаци. Най-напред отделните им части са били изработвани и оставяни да изсъхнат до определено състояние, след което е било възможно съединяването им в един цял предмет. Дъговидното тяло на похлупака се е съединявало по познатия вече начин с тесен цилиндричен перваз, обаче за да бъде монтирана дръжката, се е правело специално легло в най-високата му част. Самата цилиндрична дръжка е била куха от вътрешната страна, а малката ѝ конусовидна качулка е била поставяна допълнително, за да закрие горния отвор. По този начин са били изработвани и големите полусферични похлупаци, които бяха намерени и в останалите по-късни строителни хоризонти (обр. 24, *8*; 26, *16* и др.). В технологията на тяхното изграждане особеността се състои при поставянето на дръжката, която в този по-късен период представлява нисък цилиндричен израстък, който вече не се е издигал така високо нагоре. При покриването на повърхността със слой добре пречистена глина

---

[37] Д. Тодоровић и А. Цермановић. Баница населе Винчанске културе. — Београд, 1961, с. 41 и посочената там литература.

[38] Д. Овчаров. Енеолитен некропол до с. Лиляк, Търговищко. — Археология, V, 1933, кн. 1, с. 53—56.

[39] М. Мирчев. Три погребения от енеолитната епоха. — ИВАД, XII, 1961, с. 117—125.

[40] Х. Тодорова-Симеонова. Късноенеолитният некропол край град Девня — Варненско. — ИНМВ, VII, 1971, с. 3—39.

се е покривала едновременно и ниската цилиндрична пъпка. За отбелязване е обстоятелството, че тя почти никога не се е украсявала. По-малките похлупаци и през двата периода са били правени най-често от едно цяло парче глина, което е имало форма на конус или полусфера, а дръжките са били цилиндрични с пъпковидни разширения в горния си край (обр. 29, *3*). Дръжките на някои похлупаци имат формата на жилища с двускатен покрив (обр. 24,7) или просто представляват извито приспособление с кръгло или елипосовидно напречно сечение. Понякога формата на дръжката на похлупака напомня модел на пещ. Много често тези по-малки похлупаци от вътрешната си страна имат плитък, широк жлеб, който прилепва плътно към ръба на устието.

Когато говорим за техника на изработване на глинени предмети, не бива да отминаваме и съвсем простите в технологическо отношение приспособления — подставките за глинени съдове. За тях характерна форма е пресеченият конус. Направени са от глинени ленти с различна ширина. Мястото на съединяване на краищата на лентата се е замаскирвало добре. Интересно е, че подставки се намериха преди всичко между материалите, произхождащи от най-старото селище, и това ни навежда на мисълта, че са били предназначени да се закрепват в тях съдове с малки по диаметър дъна и силно стеснени долни части или съдовете с високи цилиндрични крачета. Трябва да отбележим, че подставки с достатъчно голям отвор, за да се вмъкне вътре кухо краче, не са намерени, а тези, на които отворът е достатъчно голям на височина, са твърде ниски, за да могат да осигурят стабилна опора на по-високите съдове от този вид. Очевидно е, че те са били предназначени за съдовете, чиято долна част е представлявала силно стеснен обърнат пресечен конус, а дъното е било малко и нестабилно. Най-често тези подставки са били украсени с хоризонтални едри канелюри, понякога инкрустирани с бяла материя. Изпъкналите им части са били добре излъсквани още след изсъхването до еластичност на кожа. Вдлъбнатата част по технологически причини не е била излъсквана — грубата повърхност по-здраво е задържала инкрустираната материя.

Съвсем накратко ще се спрем и на някои общи принципи на техниката на направа на глинените човешки фигурки. При тях, както при приготвянето на голямата част от съдове, се забелязва постепенното „изграждане“ на фигурките, а не цялостното й извайване от монолитно парче глина.[41] Наблюденията ни показват, че най-често от монолитно парче по-груба по състав глина се е оформял торсът на фигурката. Понякога от същото парче глина са се оформяли и ръцете, разбира се, когато са били представяни като къси или по-дълги странични израстъци. Главата и краката са били моделирани отделно, а също така и бюстът (ако майсторът е искал да го престави). По същия начин със силно издадена конусовидна изпъкналост, постигната чрез залепяне на малка глинена бучица на гърба на фигурката от обр. 31, *1*, е представена „гърбица“. Така най-често се изобразяват и други изпъкналости на човешкото тяло, като например колената, глезените и др. В някои случаи от отделни парчета глина са се изработвали и поставяли ръцете, но това се е случвало при тези човешки изображения, при които жестът на ръцете е бил по-раздвижен. Много често пола на глинените човешки изображения разпознаваме по това, че на тях са изобразени жени в специфично за тях състояние — бременни. Технологически представянето на бременността се е постигало по два начина: 1) парчето глина се е изтегляло силно напред в лицевата част на фигурката или 2) на мястото на коремната област се е залепвало допълнително глинено удебеление. Така направената на части фигурка се е оставяла да изсъхне до състояние на еластичност на кожа, след което отделните части са се събирали и са се сглобявали. Обикновено най-напред двата крака са се прилепвали един към друг, като най-често са се задържали в това положение с помощта на малки дървени клечици. Не са рядко обаче случаите, в които двата крака са били моделирани от монолитно парче глина и са били разделени един от друг само с една отвесна черта или просто са били моделирани по-релефно, като им е придавана по-заоблена форма, но без да се делят технологически на две части. Съединяването на долните крайници с трупа на фигурката също е ставало по няколко начина. Понякога под коремната част са се правили специални извити навътре легла, в които се е поставяла дъговидно оформената горна част на крака, така че добре са прилепвали към тялото (обр. 26, *3*). Не са редки случаите, когато заедно с краката се е оформяла и седалищната част и по такъв начин съединяването на двете крачета е означавало съединяване на цялата долна част на фигурката. Друга част, която допълнително се е поставяла, е била главата. Тя също се е закрепвала между „раменета“ на фигурката или върху къс израстък. означаващ шията, или направо върху равнището на вдигнатите почти хоризонтално къси странични израстъци, с които са били означавани ръцете. И тук

[41] М. Станчев и М. Гаврилова. Човешки глинени фигурки от нелитното селище в София. — Археология, III, 1961, кн. 3, с. 73—76; А. Радунчева. Праисторически материали от селищната могила „Мъртвица“ до гр. Преслав. — ИНМШ, IV, 1967, с. 88; Праисторически материали от разкопките на Пернишката крепост през 1960—1961. — ИБИД, XXVII, 1969, с. 221.

прикрепването обикновено е ставало чрез малка клечица или друг нетраен материал. След това цялата повърхност на фигурката се е покривала с тънък слой добре пречистена глина, която е имала същия състав като тази, от която се е правило ядрото ѝ. След като този покриващ пласт е пресъхвал и тази част от повърхността на фигурката, която се е виждала добре, е била излъсквана, върху нея са се нанасяли подробности от лицето, както и самият орнамент, който е преди всичко врязан и в някои случаи инкрустиран с бяла и червена материя. След извършването на всички тези процедури фигурката е била изпичана.

Начинът на съединяване на отделните части на фигурката, изглежда, се отнася и за животинските триизмерни изображения от тази епоха.

Описаните дотук технологически процеси на изграждане на човешките и животинските фигурки са валидни за всички проучени досега у нас праисторически селища.

Като разглеждаме някои въпроси, свързани с техниката за изработване както на глинените съдове, така и на човешките и животинските фигурки, не можем да оставим настрана и въпроса за изпълнението на декоративните мотиви. Още повече, че някои от тях са много общи за първите два вида произведения от глина. Когато разглеждаме украсата от страна на нейното технологическо изпълнение, за по-голяма прегледност трябва да я разделим на следните видове: инкрустирана, врязана, релефна, пластична, рисувана.

Инкрустираната украса е най-характерна за първото строително ниво на нашето селище. Върху най-широката част на някои съдове са врязани различни геометрични мотиви. Обикновено са изрязани широки ленти, ромбове, правоъгълници, квадрати, кръгове (полукръгове), волути, меандровидно извити фигури, а понякога и полегнали на една страна П-образни орнаменти, в които се е инкрустирала бяла материя. Краищата на изпъкналите полета, които разделят отделните фигури, са били слабо назъбени, а повърхността им не е била заглаждана. Тези два елемента са имали за цел да задържат по-трайно инкрустираната в тях бяла материя. По изпъкналите ръбове или оформящи фигурите ленти при съдовете, носещи тази украса, самото устие извън невсякога е било украсявано, но вътрешната му страна почти винаги е била покрита от широка лента, обагрена от червена охра. Много често при съдове от този вид широко врязаната и инкрустирана украса се е повтаряла само върху две симетрично разположени полета на съда, а останалата повърхност между тях се е покривала с различен по мотив графитен орнамент. В някои случаи това междинно пространство изобщо не е било орнаментирано. При съдовете от тип, показан на обр. 10, *4*, и 12, *4*, е характерно, че цялата повърхност на съда е била покрита изцяло с широко инкрустирана геометрична украса, която се е разпростирала и върху високото им столче.

Големите похлупаци от това време са украсени с мотиви като току-що описаните при съдовете. Често украсата им се е състояла от дълбоко и грубо врязани ленти, които са разположени така, че образуват ъгли, които продължават страните на почти правилния, неорнаментиран квадрат от излъсканата повърхност, който обхваща пространството около дръжката на похлупака. Свободното място, което по такъв начин се е образувало между страните на квадрата и техните продължения, се е запълвало от пресичащи се под ъгъл линии.

Малко по-различна като изпълнение е украсата на похлупаците, при които четирите страни на квадрата около дръжката са продължени релефно, така че разделят пак на четири равни части цялата повърхност. На известно разстояние от тях успоредно на двете съседни страни на тези така образувани ъгли са направени други релефни ръбове и широки ленти с незагладена повърхност, в които се е инкрустирала бялата материя. Срещат се и похлупаци, украсени с релефни изпъкнали ръбове, които образуват концентрични кръгове с различен диаметър. Пространството между различните кръгове също е било инкрустирано с бяла материя.

Друг вид характерна украса за този хоризонт е плитко врязаният геометричен орнамент. Той се използувал преди всичко за украса на съдове с долна част, която представлява обърнат пресечен конус с по-сложна форма. Характерното за технологическото изпълнение на този вид украса е, че врязването е правено съвсем плитко и с много добре източено острие. По-дълбоки и обикновено по-широки са напречните къси врязвания, които пресичат хоризонталните линии. И този вид украса се е нанасяла след заглаждането на повърхността на съдовете. В много редки случаи в плитките врязвания е била инкрустирана бяла материя.

Като техника за украса врязаният орнамент се среща и през по-късния период на каменно-медната епоха, но тук врязаните линии са значително по-груби и по-широки. Липсва лекотата, която е характерна за техниката на украса през първата половина на каменно-медната епоха. Трябва да се отбележи и обстоятелството, че през късния енеолит се е обръщало по-малко внимание не само на начина на изтегляне на врязаната линия, но и на самата повърхност на съдовете, украсявани по този начин. Тя е била много по-лошо загладена. Към врязаните украси от втората половина на енеолита би трябвало да отнесем и тези, направени с черупки на мида кардиум. Технологически тя е била изпълнявана, като късата страна на мидената черупка се е притискала последователно върху повърхността на съда ту в една, ту в друга посока,

при което са се образували хоризонтални пояси, обхващащи цялата обиколка на съдовете. Към същата техника се отнася и така наречената набодена украса. Тя се получава от силно притискане с широко острие върху повърхността на съда. Тази техника на украса действително се среща и през един по-късен период от време, но по всичко личи, че тя вече е била обречена на отмиране, тъй като става по-груба и, изглежда, за нейна сметка се развивали други техники за орнаментиране.

Друг вид украса, която се среща по-рядко в първото строително ниво, но е характерен елемент за останалите четири, е пластичната. Тя се е изпълнявала технологически, като върху не добре загладената още повърхност на различните съдове са се залепвали ленти, ръбове или кръгове. Всички тези налепени пластично изработени елементи на украса са се съчетавали помежду си в различни комбинации, които са довеждали и до изключително голямо богатство в орнаменталните мотиви. В зависимост от това, върху какъв вид съдове са се налепвали декоративни елементи, са били подбирани и формите, и размерите им. Често широките полета от неогладена повърхност, които са се заключавали между различните фигури и вътре в самите тях, са били изпълвани с бяла материя. Една от техниките за задържане на релефната пластична украса върху различните съдове и похлупаци е чрез равномерно притискане с пръст върху самата лента. Това е най-разпространеният начин, но нерядко се среща и този, когато краищата на релефната лента или ръбът са се изтънявали и плътно са се свързвали със стените на съдовете.

Когато говорим за този вид техника на украсата, трябва да отбележим, че особено през втората половина на каменно-медната епоха по този начин са се поставяли върху стените на съдовете различните по големина пъпчести и езичести дръжки, които са били използувани и като декоративен елемент.

Украса, характерна преди всичко за последните четири строителни хоризонта, е така наречената канелюрна украса. Различните по ширина и дълбочина канелюри са изпълвали или изцяло определена част от повърхността на съда, или похлупака, или отделни части от тях. Технологически това се е постигало по два начина: чрез по-силно натискане върху стените на съда или похлупака още преди той да бъде поставен за изсъхване, като след това при излъскване на повърхността се е внимавало да не се развали формата на канелюрите. По-широките обикновено вертикални канелюри са били правени, като на равни разстояния по самата стена на съда са се изтегляли заострени релефни ръбове. След това и тези съдове са се подлагали на описаните вече по-горе технологически процеси.

Украса, която отново се среща предимно във втората половина на енеолита, и то най-вече върху съдове с по-груба повърхност независимо от размерите им, е условно наречената украса, направена от провличане на пръсти. Върху прясно изградения съд, може би преди още да изсъхне до „еластичността на кожа", с по-разредена глина от същия състав майсторът с провличане на пръстите на ръката си е образувал релефни ръбове, които естествено не се отличават с особена равномерност и изящност. Посоката им също не е била еднаква. Понякога тези ръбове са били правени с плосък предмет, който в различните случаи е имал различна ширина. В този случай полетата между ръбовете са по-добре оформени и със спазена ширина, а и самите ръбове са ясно очертани и имат равномерна дебелина. По същия начин (нанасяни със свободна ръка с разредена глина) е била технологически изпълвана и украсата, при която не се наблюдава фиксирано провличане на пръстите на майстора, а просто се е получавала грапава повърхност.

Още в най-ранния строителен хоризонт на праисторическото селище до с. Виница, Шуменско, се наблюдава използуването на рисуваната с графит украса. Трябва да отбележим, че към края на прехода от първата към втората половина на каменно-медната епоха праисторическият грънчар вече е използувал доста свободно графита като средство за украса. По това време с графит са били украсявани само определен вид съдове. Своя най-голям разцвет този начин на украса достига през втората половина на енеолита. Съвсем неразработен досега у нас е въпросът за техниката на полагането му. След първичното изсъхване и сглобяване на отделните части на съдовете, както и след излъскването на повърхността им майсторът е прибягвал до нанасянето на различни декоративни мотиви с графит. В бъдеще направените анализи ще ни покажат какъв е бил съставът на готовия за рисуване материал. По всяка вероятност трайността на прилепването на графита към излъсканите стени на съда се е дължала именно на него. Добре изрисуваният съд се е поставял в пещта за опалване. Специално за съдовете, които са били с графитен орнамент, трябва да отбележим, че изпичането е станало при температура около 1000^0. При по-висока температура графитът е побелявал.

Общите наблюдения, които можем да направим върху различните техники на украса на съдовете, са, че много често са се използували едновременно две или три техники за орнаментиране на различните части или дори на една и съща част от съда.

Характерно е обстоятелството, че при изработването на глинени човешки изображения в почти всички селища от енеолита в Източна България по-рядко се е прибягвало до украсата им. В нашето селище от двадесет и пет цели човешки глинени изображения или части от такива са орнаментирани само четири. Трите са били покрити с врязана украса и само в един случай във врязаните мотиви са били инкрустирани бяла материя и червена охра. Четвъртата фигурка е била украсена с графитен орнамент.

Голяма сръчност и умение е изисквало приготвянето на *каменните* оръдия на труда. Подборът на суровия материал, оформянето на сечивото, полирането и пробиването му (когато това е било необходимо) са твърде специализирани дейности, изискващи умение и време.

Тук няма да се спираме на начина на изработка (оформяне, полиране и в някои случаи пробиване) на сечивата, изработвани от камък. Написани са много съчинения върху технологическите процеси, в основата на които са залегнали експерименталните проучвания. По тези въпроси не можем да добавим нищо ново.

При проучване на праисторическата селищна могила до с. Виница, Шуменско, бяха намерени голямо количество оръдия на труда, направени от камък. Това преди всичко са фрагменти или цели каменни тесли, брадви, пробити брадви-чукове, длета, точилни камъни, бойни топки и др. Формата на теслите и брадвите е трапецовидна, а размерите им са различни. Голямата част от сечивата не са добре запазени. Цели са само три пробити брадви-чукове, една от които произхожда от селището, а останалите две — от гробове. Подобни сечива се намират при разкопките на всички праисторически селища, които се отнасят към каменно-медната епоха. За тяхното първоначално предназначение са изказвани различни мнения. Едни автори ги смятат като оръдия на труда, свързани предимно с дървообработването,[42] а други ги определят като сечива с чисто земеделски характер.[43]

Както вече отбелязахме, присъединяваме се към първото мнение, защото тези оръдия са значително по-производителни преди всичко като дървообработващи, отколкото като земеделски сечива. Направените опити за приготвяне и работа с каменни оръдия на труда в СССР в експедициите под гр. Каунас и на брега на р. Ангара[44] показват, че ефективността на каменните брадви и тесли като дърворежещи сечива е доста голяма. Тя понякога дори превишава ефективността на някои медни сечива, когато с тях не се работило достатъчно умело. Че каменните брадви, брадви-чукове и тесли са се използували именно като дърворежещи и обработващи оръдия, говори и обстоятелството, че много често работещите им ръбове са силно изтрити в единия си край. Това може да се получи само ако човек държи по определен начин оръдието, за да удря с него. Волно или неволно човек удря така, както му е удобно, и изхабява сечивото повече в единия му край. Срещу схващането, че каменните брадви са били привързвани към дръжки, говорят и резултатите от проведените опити за работа с привързана към дръжка непробита каменна брадва.[45] Само след няколко минути работа с такова сечиво се е доказвало, че връзките му са се разкъсвали независимо от това, дали са били от растителен или животински произход. Именно това още веднъж изключва възможността този вид оръдия на труда да са били използувани като земеделски сечива-мотики.

Ако обаче тези сечива са били използувани за дървообработване, пред нас стои въпросът, за какво е обработвал дървото обитателят на нашите енеолитни селища. Дървото е имало широко приложение в живота, като се е използувало за строене на оградни стени, жилища, подпорки на покривите на жилищата, на лодки, дръжки на оръдия на труда и оръжия и бяла редица други уреди и приспособления. Това широко приложение на дървото в живота на енеолитното население изисква много и различни дървообработващи сечива.

Както вече видяхме, каменните оръдия на труда са били свързани предимно с *дървообработването*, което само по себе си е дейност, заемаща твърде много време на хората, в която безспорно участвува голямо количество работна ръка. Тази дейност започва с отсичането на необходимите за построяване и поддържане на сградите дървета, почистването и приготвянето им за изграждане на постройките. При разкопки освен кръглите дупки от колове понякога се откриват и такива с правоъгълна и други форми. Между отпечатъците от плетки върху стенни мазилки са намерени и такива, които са оставени от пръти с правоъгълно напречно сечение. Това показва, че действително в някои случаи дървото се е дообработвало и му е била придавана различна форма. Същото трябва да кажем и за тази част от дръжките на роговите

---

[42] Р. Попов, В. Миков, Г. Ил. Георгиев и почти всички археолози при обнародването на подобни предмети от различните обекти ги определят именно като брадви.

[43] П. Детев. Принос към неолитното и енеолитното земеделие, 49—64; К. Кънчев. Цит. съч.

[44] С. А. Семенов. Развитие техники. . . с. 35—85.

[45] С. А. Семенов. Изучение первобитной техники методом эксперимента. — В: Новые методы в археологических исследованиях, М.—Л., 1963, с. 209.

оръдия на труда, които са били пробити с елипсовидни и правоъгълни дупки. Освен това, изглежда, от дърво са били правени и най-разнообразни други предмети — вертикални тъкачни станове, лодки, дръжки за оръжия — копия, стрели, лъкове и много други. Твърде е възможно от този материал да са били изработвани скулптурни произведения и други по-едри предмети от домашния инвентар. Естествено каменните оръдия на труда — тесли, брадви и длета — в този процес са заемали основно място, но при дооформянето на дървените изделия несъмнено са били използувани също кремъчните и металните сечива.

Самото дърво понякога е могло да служи като сечиво при изработването на предмети от други материали.

Широко разпространени в нашето селище (пък и във всички праисторически селища) са *кремъчните* оръдия на труда и оръжия. Това са предимно ножове, стъргалки, резци, върхове за копия и стрели. Техниката за приготвянето им също не е проучена експериментално у нас, но по всяка вероятност обработката е следвала известните досега начини на работа. Трябва да отбележим, че нуклеуси, от които са били отломвани различните видове кремъчни сечива, в нашето селище почти не бяха намерени. Само в разбъркания от средновековните съоръжения пласт през първата година на работа се намери един единствен нуклеус, от който са били отломвани кремъчни ножовидни пластинки с най-голяма дължина около 9 см.

Освен изброените вече видове кремъчни изделия при проучване на нашето селище се намериха и бойни топки, направени от същия материал. Изключително голямо умение и сръчност се изискват от този, който е трябвало да обработва кремъка. Специално за нашето селище ние си позволяваме да твърдим, че производственият процес се е извършвал някъде извън селището, най-вероятно на самото месторождение на кремъчните конкреции, тъй като отпадъци от обработването им при разкопките на селището не бяха намерени. В почти всички хоризонти бяха намерени неретуширани по краищата пластинки, които в повечето случаи не носеха следи от употреба. Това ни навежда на мисълта, че тук може би са били донасяни само оформени кремъчни сечива, които допълнително, когато е било необходимо, са се дообработвали. По техника и форма нашите изделия от кремък много напомнят разпространените във всички селища от това време по цялата територия на страната ни кремъчни оръдия. Една форма, която рядко се среща (поне измежду обнародваните материали), е показана на обр. 44, *9*, *10*. Това са повече или по-малко издължени кремъчни пластинки, които в задния си край са дъговидно изрязани. Изглежда, това е било правено от майстора, за да може сечивото да бъде полесно прикрепвано към дървена дръжка — забивано в сърцевината ѝ и привързвано. Трябва да отбележим, че такова странично изрязване е правено предимно при пластинки, които можем да считаме за резци, предназначени за разрязване на различни материи или дообработка на различни предмети. Този вид сечива са били предназначени да работят именно с предната си къса, добре заострена и ретуширана страна. Общо взето, както вече отбелязахме, всички останали форми, които са засвидетелствувани в нашето селище, са известни във всички енеолитни селища у нас.

Процесите, в които са използувани кремъчните сечива, са многобройни – обработка на дърво, кожа, камък, кост, рог. Несъмнено е участието на кремъчните оръжия при ловуването и дори в случай на схватки.

Всичко това ни показва голямото значение на кремъчните оръдия на труда, оръжие и други предмети в живота на енеолитния човек. Това определя и силното развитие на производството им през енеолита. Откритите материали у нас и другаде показват, че е имало работилници, където кремъкът е бил обработван. Следователно произвеждането на кремъчни оръдия е било обособено като самостоятелен занаят. То е изисквало не само изключително високо майсторство при работа с този капризен материал, но е било свързано и с продължителното отлъчване от селището на тези, които са го добивали.

Към занаятите, които са били познати на енеолитните обитатели на нашата могила, трябва да отнесем и изработването на различните предмети, направени от *кост*. Тяхното предназначение е толкова разнообразно, че е трудно дори да изброим всички видове. Най-разпространени са шилата, гладилките, стрелите, иглите за коса, кукичките за риболов, накитите, човешките фигури, апликациите, украсите и др. Приготвянето на тези предмети е изисквало развиване на определени сръчности у хората. Голямото изобилие от костени игли и други подребни предмети говори, че човек е отделял доста време за този вид дейност. Някои от работените от този материал предмети, като например идолите, имат стойност почти на изящни художествени произведения. Това показва, че майсторът, занимаващ се с тази дейност, е владеел до пълно съвършенство възможностите, които дава костта, и ги е използувал твърде умело, за да постигне желания ефект. Това е било по силите само на човек, отделил твърде много време за изучаване на свойствата на костта. Това пък е възможно да се постигне само чрез много тясна занаятчийска специализация в производствения процес. Особено продължи-

телно време за работа се е изисквало и за приготвянето на човешките плоски статуетки, както и за гравирането на врязана украса. Още при подбиране на различните кости, необходими за изработване на предметите с различно предназначение, майсторът определя и формата на това, което изработва. Шилата, които са най-многобройният материал, са добре излъскани и изострени, длетата и гладилките са източени и прецизно изработени в работещите им части. С особено внимание майсторът се отнася към сечивата, които са го подпомагали при сдобиването с необходимата храна. Тук трябва да спомена някои оръжия — стрели, върхове за копия, въдици за риболов, харпуни и др., които са изработвани с внимание и умение. За направата на въдици и харпуни са подбирани твърди кости, които не само да заловят здраво уловената риба, но биха могли да издържат и тежестта ѝ при изтеглянето от водата.

От всичко казано дотук става ясно, че през праисторическата епоха изкуството да се обработва костта е силно развита, специализирана дейност.

Еленовият рог е материал, от който са се изработвали предимно земеделски оръдия на труда и само в някои случаи гладилки. Мотиките и сохите са изработени от този твърде разпространен материал. По време на разкопките производствени отпадъци от рог на елен не сме намерили, но оръдия на труда в различна степен на готовност бяха открити в отделни части на последователно съществувалите селища. И двата вида земеобработващи оръдия на труда са били приготвени или за привързването им към дървена дръжка, или за поставянето им в кръгли или елипсовидни дупки. Известни познания върху качествата и възможностите на материала и умението за тяхното използуване са били абсолютно необходими на праисторическия обитател на нашите земи, за да може той по най-рационален начин да изработва необходимите му оръдия на труда. За оформянето на мотиките и пригаждането им към работа е било необходимо просто да се избере подходящо извит рог и да се пробие на определено място дупката за поставяне на дръжка или просто да се направи жлеб за привързване.

Сохите са създавали повече грижи на майсторите. Необходимо е било внимателно да се изрежат от едната страна, за да се спази ъгълът, под който се прикрепват към съответните дървени дръжки, като се е пресмятало мястото на дупките и жлебовете. Приготвянето на роговите сечива е било достатъчно трудоемка дейност на хората, която за известно време е лишавала занимаващите се с нея от възможността да участвуват в каквито и да било други видове работа. Това е налагало и известно разпределение на трудовата дейност на хората. В полза на този извод говорят и голямото количество рогови оръдия на труда, намерени в нашето селище.

Друга, много тясно специализирана и изискваща дълговременно занимание дейност, е *металодобиването и металообработването*.[46] От момента на откриването на медта нейното добиване и по-нататъшна обработка се е развило като съвършено тясно специализирано занаятчийско производство. Трябва да отбележим, че този вид дейност е била свързана с може би най-продължителна работа извън селището и при това работа, която е поглъщала цялото внимание и време на хората, така че те не са били в състояние да се занимават с никаква друга дейност. Намерените медни предмети в нашето селище са твърде малко — четири медни клина (обр. 87, *2*; 89, *б*; 92, *2*; 93, *2*), които произхождат от различни гробове, и една игла, направена от същия метал и намерена в третия строителен хоризонт на могилата. По всяка вероятност те са достигнали до нашето селище по пътя на размяната, а не са били произведени в него.

Проучени са обаче праисторически селища и гробове, в които намереното количество метал е било значително голямо.[47] Трябва да отбележим, че въпреки по-голямата производителност на медните сечива поради трудностите, които са изниквали във връзка с възможността за снабдяване с тях, те се срещат по-рядко. При проучване на некропола на нашето селище прави впечатление, че металните предмети бяха намерени само в богати с друг инвентар гробове. Това показва, че притежанието на метал в тази епоха се е смятало като белег на по-голямо благосъстояние. Като потвърждение на това схващане можем да приведем и обстоятелството, че в разкопаните от М. Мирчев гробове от каменно-медната епоха е намерено струпване на голямо количество метал.[48]

По същия начин стои въпросът с добиването и разпространението на златото. То се среща у нас извънредно рядко, и то предимно в Североизточна България.[49] Малкото количество злато (две обеци с общо тегло 1,89 г) не ни позволява да смятаме, че обитателите на нашето селище са се занимавали с добиването и обработката му. По-скоро тези предмети са дошли тук по пътя на размяната, защото находища на злато тук няма. Наличието и на този метал в различна концентрация в други некрополи в различните гробове, при това заедно с други скъпи

[46] Е. Черных. История древнейшей металургий восточной Европы, М., 1966.

[47] Х. Тодорова-Симеонова, Късноенеолитният некропол край град Девня, Варненско. — ИНМВ, VII, 1971, с. 3—39.

[48] М. Мирчев. Три погребения от енеолитната епоха. — ИВАД, XII, 1961, с. 117—125.

[49] Н. Ангелов. Златното съкровище от Хотница. — Археология, I, 1959, кн. 1—2, с. 38—46; Г. Ил. Георгиев, Н. Ангелов. Цит. съч., с. 187, обр. 154; ИАИ, XXI, с. 98, обр. 58 и др.

предмети, ни позволява да смятаме, че и то е свързано с имотното положение на членовете на общината. Металът, изглежда, е играл голяма роля в натуралната размяна през каменно-медната епоха.

Освен изброените вече тук занаяти трябва да отбележим съществуването на тъкачеството, обработването на кожите и др.

Както ще видим по-долу, натуралната размяна е заемала важно място в икономическия живот на праисторическото общество през каменно-медната епоха.

При проучването не само на нашето селище, но и на всички останали селища, съществували през енеолита у нас, твърде често се срещат предмети, които не са характерни за нашите земи изобщо или поне за районите, в които те са разпространени. Тогава възниква въпросът, по какъв път са достигнали те до местата, в които ги намираме. Това е могло да стане по три начина: първият е, ако обитателите на нашето или което и да било друго селище са отивали, за да си доставят необходимите им предмети; вторият е, ако тези предмети са достигнали въпросните селища, носени от външни лица; а третият начин е този на доставянето им чрез посредници по пътя на постепенното проникване — три различни форми на натурална размяна.

На въпроса, кои предмети трябва да се считат като обекти на тази размяна, е твърде трудно да се отговори. Изглежда, че за различните райони на страната като продукти, дошли по пътя на обмена, трябва да се считат тези предмети или суровини, които не са се срещали или поне не са били характерни за дадена област.

За нашето селище и за цялата останала част от страната, като продукт, дошъл съвсем сигурно по пътя на размяната, трябва да се разглеждат различните предмети, направени от черупка на мида спондилус (обр. 64, *2*; 76, *5*; 85, *2*; 87, *6*; 88, *4*; 91, *7*; 93, *3*), накити, амулети и др. При разкопките на нашата селищна могила попаднахме на многобройни фрагменти от гривни, направени от този материал. От некропола произлизат голямо количество маниста и един амулет. Както е известно, тази раковина не е обитавала нашите води и присъствието на голям брой предмети, изработени от нея и намерени при проучванията на всички обекти от каменно-медната епоха у нас, говори за много голям внос на тези артикули отвън — от областите, в които се е развъждала тя. Следователно ние сме сигурни, че мидата спондилус е била внасяна.

Във всички праисторически селища у нас графитът е бил използуван за рисуване върху глинени съдове и някои статуетки. Известно е, че на наша територия графитни залежи се намират в съвсем ограничено количество, и то предимно в Св. Илийските възвишения и в Родопите. В северната част на страната, главно в Добруджа, се срещат тук-там много рядко графитни залежи и шисти, по всяка вероятност неизползувани в древността. Няма съмнение, че и графитът е идвал в нашето селище по пътя на размяната.

Като знаем в колко ограничено количество се срещат графитните залежи у нас, изключителното широко използуване на този продукт и разпространението му в абсолютно всички части на страната можем да си обясним само с това, че той е заемал може би едно от главните места в списъка на продуктите, обекти на натуралната размяна между обитателите от различните части на страната. По друг начин е невъзможно да обясним наличието и широкото употребяване при украсата на глинените съдове на графита и в райони, където изобщо той не може да бъде намерен. Естествено в такива случаи може да се допусне, че вместо да го разменят, обитателите на разните селища са се отправяли да търсят находищата и сами да го добиват. Това обаче е малко вероятно, тъй като най-близките находища са много отдалечени от нашето селище. Следователно не само двете златни обеци, но и четирите медни клина, намерени в некропола, бихме могли да обясним като дошли чрез размяна до нашето селище.

Интересно е да се проследи евентуалният път, по който е вървяла размяната. Дали тя се е осъществявала само от отишли със специална задача членове от дадена праисторическа община или предметите са били донасяни в нея от самите им производители, които от своя страна са се нуждаели и търсели това, с което не разполагали в своите селища, е трудно да се каже.

Твърде е възможно обаче широкото разпространение на тези редки за нашите земи предмети да е станало по пътя на постепенното им предаване от ръка на ръка, като непрекъснато в различните области срещу един и същ вид предмети са се разменяли различни по вид и количество неща. Например срещу една или няколко черупки от мида спондилус или срещу един или няколко конуса графит в различните по близост до производствения център територии са се разменяли различни по количество и стойност предмети. Понякога чрез последователна размяна на един и същ предмет той е могъл да достигне до твърде отдалечени области. Стойността на даден предмет се определя в известна степен и от това, на какво разстояние се е намирал от производствения център последният му „купувач“. По такъв начин е било възможно един предмет да бъде разменен последователно срещу няколко други в зависимост от нуждите, които са имали всеки следващ „продавач“ и „купувач“. В същото време съответно се е променяло и „остойностяването“ на всеки разменян предмет.

В нашия случай е по-лесно да кажем какво енеолитните обитатели на селището до с. Виница са „внасяли" от по-близки или по-далечни райони, отколкото дори приблизително да можем да предположим в какво се е състоял техният „износ". Като имаме пред вид, че близките шуменски планини са богати с кремъчни конкреции, не е трудно да предположим, че може би оттук се е изнасяло известно количество кремък за тези райони, в които той е бил рядко срещана суровина. Известно е, че в цялата област около Шумен скалните породи са меки, шистозни и не са удобни за приготвяне на достатъчно производителни каменни оръдия на труда. Учудващо обаче е обстоятелството, че в нашето селище този вид сечива са изработвани предимно от твърди вулканични скали. Естествено многобройността на този вид предмети във всяко праисторическо селище поставя под съмнение въпроса за сдобиването с тях само по пътя на обмена, но не е изключено понякога да се е прибягвало до него, и то най-често в случаите, когато е било необходимо да се набави някое рядко и особено необходимо сечиво. Към „вноса" трябва да причислим също така графита, мидата спондилус, та дори и известно количество зърно.

Несъмнено е обаче обстоятелството, че натуралната размяна се е движела и в двете посоки, при което всеки от предлагащите или търсещи даден вид предмети се е стараел да задоволи известна своя потребност.

Неизбежно тук възниква и въпросът, какви количества са могли да бъдат предлагани за размяна. Това на първо място е зависело от вида на разменния продукт. Освен това разменните количества са се определяли и от това, доколко производителят (или притежателят) е могъл най-напред да задоволи своите собствени потребности от даден вид суровина или предмети. Трябва да допуснем, че за размяна се е предназначавало само това количество, което се е явявало в повече като „излишък" в общината, а в същото време другаде се е чувствувал недостиг от него.

Ясно е, че натуралната размяна на предмети и суровини през каменно-медната епоха е силно развита и обхваща цялата днешна територия на България и на съседните й страни. Тя се е извършвала по трите описани по-горе пътя. Селището до с. Виница, Шуменско, е било включено в общата „търговска система", характерна за цялата страна.

* * *

От казаното дотук можем да заключим, че основният поминък на обитателите на нашето селище е било скотовъдството, допълвано от лова и риболова. Земеделието и събирателството са се нареждали едва на трето и четвърто място. Ясно е, че земеделието не е играело тази първостепенна роля в живота на хората, каквато обикновено се предполага. Естествено то е съществувало в поминъка им и е играло известна роля при изхранването на населението, но направените приблизителни изчисления показват, че е невъзможно в дадени райони с неблагоприятни климатични и почвени условия то да се развие като основен поминък.

Много от допълнителните занятия, с които е бил зает човек, са били доведени до такова професионално съвършенство, че можем спокойно да кажем, че е било достигнато занаятчийско умение при работа. Високото развитие на техниките за приготвяне на керамиката, изключително високото качество на изработката на каменните и други предмети показва развито занаятчийско производство.

Всичко това ни показва, че в границите на праисторическата община всеки неин член е имал свои задължения, които са се свързвали с определени дейности по изработването на някои видове оръдия на труда и други предмети — глинени съдове, накити и др. Независимо от това разделение на труда в известен момент, когато е било необходимо, всички обитатели на селището са се обединявали и са работели заедно. Продуктите, добити чрез обединените усилия на всички при ловуване, обработка на земята и др., са се разпределяли между членовете на общината.[50] Предположението, че всеки човек се е занимавал с всички видове дейност, е несъстоятелно, тъй като би било невъзможно за един човек да овладее всички сръчности до известното ни високо равнище на развитие и същевременно да извършва и цялата работа по поддържане на жилището, снабдяване и приготвяне на храна и производство на всички останали предмети.

Както отделянето на занаятите, така и високото им развитие, а също и създаването на излишния продукт, който постепенно става обект на търговския обмен, съвпада точно с периода на създаване на патриархално домашната община (задруга),[51] съставена от няколко поколения на един прадед и техните семейства, живеещи и трудещи се заедно, когато това е било необходимо. Това съвпада напълно с картината на живот, която ни е представена не само в нашето селище, но и във всички селища, обитавали нашата територия дори от неолита.

[50] Ф. Енгелс. Цит. съч., с. 63 и сл.
[51] Пак там, с. 65 и сл.

ДУХОВЕН ЖИВОТ

Духовният живот е съвкупност от най-характерните прояви на всестранната дейност на човека, свързана с различни вярвания и обреди. По своята същност той е проява на отношението както на отделния индивид, така и на цялата община не само към заобикалящите ги природни явления, а и към обществено-икономическите условия, при които се развиват. Тези условия определят и начина на реакция, и степента на всестранното развитие на личността и обществото.[1] Освен религиозните вярвания и обредите, свързани с тях, богатството на духовния мир на хората се изявява при създаване на редица произведения на изкуството — глинени, костени, мраморни и дори понякога златни човешки фигурки; глинени животински статуйки, предмети, служили за украса на тялото, както и голямо количество накити, изработени от разнородни най-често рядко срещащи се в нашите земи материали. Богатият духовен живот на обществото отговаря и на високо развита обществено-икономическа база.[2] Измененията, които наблюдаваме в цялостния духовен живот на хората през различните праисторически периоди, отговарят напълно именно на промяната в икономиката през всеки един от тях.[3]

Между материалите от нашето селище на първо място трябва да се разгледат най-широко разпространените, разнообразни по форма и украса глинени съдове, характеризиращи стремежа към изящни форми и орнаменти, изява на художествен вкус.

Както вече имахме случай да отбележим, първият строителен хоризонт се отличава от останалите четири не само по характера на постройките, но и по голямата разлика на керамичните типове, която трудно бихме могли да припишем само на промяна на „модата" или естетическите вкусове на хората.

По форма и украса съдовете от първия жилищен хоризонт са много разнообразни. Долната им част е обърнат пресечен конус, а горната — почти цилиндрична и висока. Тази форма, особено при съдовете с по-големи размери, създава чувството за лекота, при което едрите им пропорции губят тежестта и тромавостта си. Горните им цилиндрични части са украсени. Неизчерпаема е фантазията на праисторическия художник-грънчар, когато става дума за подбиране и съчетаване на декоративните мотиви, използувани за украса на този вид съдове. При едни от тях устието рязко се стеснява, като по този начин се образуват отстъп и ниско цилиндрично устие. Украсата им представлява съчетание между врязани геометрични фигури — правоъгълници, квадрати, кръгове, полукръгове, полегнали на едната си дълга страна, П-образни фигури и др. В тях се инкрустирала бяла материя, а полетата помежду им и самото устие са се покривали с богат геометричен графитен орнамент (обр. 10, *5*; 10, *6*). Не са рядкост и съдове, чиято украса се е състояла изцяло от дълбоко врязани и инкрустирани с бяла материя фигури (обр. 12, *4*). Толкова е голямо разнообразието при съчетаването на врязаните правоъгълници, волути и меандри, както и пресичащите се под формата на триъгълници групи от успоредни линии, че е невъзможно да се изброят и опишат всички срещани варианти. Трябва със сигурност да кажем, че дори голямата част от споменатите съдове да са били дело на таланта и ръката на един майстор, няма два съда, които да са абсолютно еднакви по украса. Горната висока част на други съдове, обикновено с по-малки размери, е била украсена с тънки и плитко врязани линии, които са образували при пресичането си своеобразна мрежа от ромбове (обр. 19, *4*). Под самото устие на някои от тези съдове има пояс от къси врязани линии, а на двете срещуположни страни — полусферични неголеми пъпки. Понякога цялата украса се е състояла от съвсем плитки врязани хоризонтални линии, които са били пресечени с къси също врязани линии.

[1] П. Славов. База и надстройка на обществото. — В: Марксистко-ленинска философия. 1970. с. 434—468
[2] Пак там.
[3] Пак там.

Интересна е украсата на някои по-груби глинени съдове, която по всяка вероятност е била правена чрез провличане на пръсти. По този начин са били образувани волути и ленти, които се пресичат под различни ъгли.

Праисторическият художник е използувал за украса на съдовете и други похвати. Една част от тях със сравнително малки размери са рисувани с графит (орнаментът или фонът). Характерно за тях е, че стените им са по-тънки, а повърхността добре излъскана.[4] За тези съдове е характерно това, че устията им са рисувани с по няколко тънки, хоризонтални ленти, под които се редуват полукръгове, обърнати с върховете надолу триъгълници, образувани от пресичането на тесни ленти, запълнени с графит, пояси от малки триъгълници, както и съчетание с кòси, изчистени от графит ленти и кръгове, полукръгове и успоредни линии, които понякога се пресичат. За съдовете от този вид е характерно това, че от вътрешната им страна под устието стената прави малък отстъп навън, а самото устие до този отстъп е украсено с пояс от червена охра. Със същата боя са оцветени и вдлъбнатите им дъна.

Съдове с издължени цилиндрични горни части, но поставени върху високи кухи столчета, се срещат твърде често в най-ранното селище. И при тях най-богато украсена е била горната част, като за декоративни мотиви са били използувани преди всичко широко и грубо врязаните геометрични фигури, в които е била инкрустирана бяла материя. Често те са се съчетавали и с по-широки плоски релефни ленти, кръгове или други геометрични фигури, чиято повърхност е била добре излъскана. Отстъпът от вътрешната страна при устието е като закономерност и тук. Най-типично за тези съдове е това, че врязаният и инкрустиран орнамент покрива изцяло повърхността им и не се редува с полета, украсени с графитен орнамент. Кухото краче също е било покрито с пояси от широки, дълбоко врязани и инкрустирани с бяла материя хоризонтални ленти.

Прави впечатление стремежът на грънчаря-художник да спази цялостната концепция за украса на съдовете. Обикновено орнаментът върху крачето на съда е различен от този, използуван за украса на горната му част. Тези съдове представляват изумително съчетание на форма и орнамент, което с красотата си поразява окото дори на съвременния наблюдател.

Друг вид съдове са тези, на които долната част представлява обърнат пресечен конус, а горната е нисък цилиндър, като украсата и тук е разположена върху горната част. Тя се състои предимно от плитко врязани геометрични фигури, но понякога този вид съдове са били украсени с триизмерно схематично моделирани глави на животни. Това е факт, който ни показва, че понякога, макар и много рядко, енеолитният грънчар е използувал като мотиви за украса на съдовете и елементи, взети от животинския свят.

Когато говорим за глинените съдове, не трябва да забравяме така наречените „гърнета", на които долната част има форма на обърнат пресечен конус, средната е издута или заоблена, а шията силно се стеснява (обр. 10, *8*; 16, *2*; 19, *4*). Тези съдове са имали по-сложна форма, която вероятно е била съобразена с предназначението им. Понякога съдове с подобна форма са били украсявани с тънки излъскани линии, които образуват при пресичането си върху най-широката част на съда мрежа от малки ромбове. При тях изяществото на формата и орнаментът е далеч по-малко. Това е в съответствие с по-лошото качество на глиненото тесто, от което са направени.

Много разпространени са и плитките паници с широко плоско дъно и кòсо поставени стени (обр. 6, *15*; 7, *6*; 12, *16* и др.). Те са не само по-груби като форма, но и украсата им, доколкото я има, е грубовата и лишена от изяществото на орнамента. Обикновено по стените на тези паници са налепени релефни ленти, които са се поставяли кòсо (по една или две) и образували кръгове, полукръгове или са имали само дъговидна форма. Самите ленти са украсени с къси напречни притискания, които са служели едновременно и като украса и са спомагали за по-плътно прилепване на релефната лента върху повърхността на съдовете. Понякога тези паници са снабдени с улеи (обр. 6, *15*; 8, *8* и др.) за изливане или са украсени от четирите страни с малки къси езичести дръжки. При някои паници ръбовете на устията са толкова дебели, колкото и стените им. По всичко личи, че за направата на този вид съдове се е изисквало много по-малко сръчност, но чувството за мярка при украсата, подборът на орнамента и самият начин на полагането му издават тънкия художествен усет на създателя им.

Рядко се срещат грубите масивни глинени съдчета с дебели кòсо поставени стени и съвсем ниски кухи столчета на дъната (обр. 13, *7* и 7, *14*). Тези съдове имат форма на обърнати пресечени конуси. Понякога в единия си край са снабдени с хоризонтално пробити дръжчици.

През този период на каменно-медната епоха в селището при Виница се срещат и дълбоките съдове с широко плоско дъно и почти отвесни стени. Устията им почти под прав ъгъл са

[4] Х. Вайсова. Позитивният графитен орнамент върху съдовете от Кирилметодиево. — Музеи и паметници на културата, 1963, кн. 4, с. 8—15.

извити навътре (обр. 17, *4*). Повърхността е добре излъскана и в някои случаи украсена с мрежа, образувана от плитко врязани тънки линии, които при пресичането си образуват ромбовидни фигури (обр. 17, *4*).

Особено внимание заслужават характерните за този хоризонт похлупаци, които имат ниска полусферична горна част и съвсем тесен цилиндричен перваз (обр. 13, *11*; 16, *7*, *12* и др.). Тяхната украса се състои от дълбоко врязани линии, събрани на снопове по няколко в група и при пресичането си образуват различни геометрични форми, които ритмично се повтарят върху цялата повърхност. В центъра на похлупаците около високите цилиндрични дръжки се образуват почти правилни квадратни гладки пространства с добре излъскана повърхност, а самата дръжка е украсена с дълбоко врязани линии. Ниският перваз на похлупаците също се е украсявал с хоризонтални врязани пояси, покрити с бяла материя. Срещат се и по-малки по размери похлупаци, които са направени от недобре пречистена глина и са украсени с релефни ръбове, поставени по различен начин. Често този вид похлупаци нямат никаква друга украса. Подобни на тях се намират и в по-горните жилищни хоризонти.

Интересни са намерените както в това ниво, така и в селищата от втората половина на енеолита глинени подставки за съдове (обр. 12, *9*). Те имат форма на пресечен конус. Върху тях са се закрепвали съдове с доста големи размери и малки дъна, като по този начин им се е предавала по-голяма стабилност. Повърхността на тези предмети е била добре излъскана, а като орнамент са били използувани обикновено плитки, широки канелюри, в които е била инкрустирана бяла материя.

С това почти се изчерпва разнообразието на формите и украсите върху глинените съдове, намерени в най-старото селище на могилата до с. Виница, Шуменско. Всичко казано дотук до известна степен се отнася и за съдовете от същото време, но произхождащи от други обекти, проучени в Североизточна България, с. Султан,[5] Салманово,[6] могилата в м. Коджадермен до Шумен[7] и др.

Разнообразието на формите и особено на орнамента през този период е толкова голямо, че е невъзможно да се опишат всичките разновидности и произволни съчетания не само на форма и орнамент, но и на различните декоративни мотиви и техниките на изпълнението им. Това голямо изкуство говори за високо развитите естетически възгледи на праисторическия художник-грънчар, както и за неговата неизчерпаема фантазия при комбинирането на все нови и нови форми и декоративни мотиви.

Развитието на естетическите възгледи на майстора-художник достига своята връхна точка през втората половина на енеолита. Именно с тази втора половина на периода се свързват втория и третия, както и двата силно разрушени от средновековните строежи хоризонти. Те са съществували непосредствено един след друг, без каквито и да било прекъсвания на живота, и поради тази причина керамичните съдове в различните селища са почти еднотипни.

Най-широко разпространената форма на съдове през периода на съществуване на второпето селище е широката паница с по-големи или по-малки размери, чиято долна част представлява обърнат пресечен конус, а горната е ниско цилиндрична (обр. 23, *5*). В различните случаи горните нискоцилиндрични части на тези съдове са повече или по-малко профилирани навън. Основните декоративни мотиви: волути, триъгълници, ромбове, зигзаци, ъгли, разположени по различен начин един към друг кръгове, коси или отвесни графитни ленти, шахматно наредени, почти правилни ромбове и др., са се разполагали именно върху тези части. Често те са се украсявали от съчетания на графитен орнамент и плитки хоризонтални канелюри. И тук художникът е дал полет на фантазията си. Понякога само върху изпъкналите тънки ръбчета на канелюрите са изтегляни тесни поясчета от графит. При най-малката промяна в положението на съда спрямо светлината те добиват различни отблясъци, които са галели приятно окото и са свидетелствували за високото художествено умение на създателя им. Върху канелюрите често са се рисували и различни геометрични фигури. Много често орнаментът в горната част на съдовете се е образувал от редуването на добре излъскани тесни линии с плътно покрити с графит полета и по този начин са се оформяли различни орнаментални съчетания. В много съдове украса от графит е поставена по вътрешната страна на ръба на устието. Тя представлява къси, коси ъгловидни фигурки, насочени надолу с острието. Понякога в горните си части те са били съединени. Не са рядкост паниците, чиято елегантна украса, разположена върху горната част на съда, се е допълвала от богат графитен орнамент по вътрешната им страна (обр. 26, *12*, *18*). При избора на мотивите за украса художникът търси също разнообразие. Най-често върху дъното на съда е нарисувана неравномерно навита спирала, сърцевидна форма, или площта на дъното е била разделяна на четири почти равни части и всяка от тях се запълвала с

[5] В. Миков. Могилата при с. Султан, Поповско. — ГНАМ, IV, 1922—25, с. 23—47.
[6] Р. Попов. Предисторическата Девева могила при с. Салманово. — ИАД, IV, 1919, с. 158—195.
[7] Р. Попов. Коджадерменската могила при гр. Шумен. — ИАД, VI, 1916—1918, с. 104—133.

кръгове, полукръгове или някакви други фигури. Върху стените на съдовете най-често са се разполагали немного широки графитни пояси, разчленени с помощта на излъскани линии. Понякога те са изпълнени със съединени с тъпите си върхове ромбове. Тези пояси са били разполагани под ъгъл или перпендикулярно към дъното на съда, а неорнаментираното пространство се е запълвало от волути или други фигури (образувани от по-тънки или по-дебели графитни ленти). Изобилието на декоративни елементи, изписвани върху стените на един само съд, и умелото им съчетаване с формата му създава у зрителя усещане за изключително богатство на изразните средства и пищност на формата. Не са рядкост случаите, при които по-бедната украса от графит, разполагана само върху горната част на паницата, е подсилена от изпъкнал релефен ръб на мястото на съединяването на двете части на съда (обр. 23, *15*). Този ръб е оформян по различни начини. Най-често той представлява просто една изпъкнала лента с правоъгълно напречно сечение и понякога носи графитна украса. В някои случаи този релефен ръб е капризно оформен като добре усукана лента, а понякога напомня едър „фистон". Графитна украса носят и паниците, чиято форма представлява обърнат пресечен конус, и имат силно профилиран навътре ръб на устието.

Съчетание между различните геометрични графитни мотиви и плитко врязаната украса се забелязва при съдовете с по-сложна форма — долната част представлява обърнат пресечен конус, средната е заоблена, а шията е силно стеснена, почти цилиндрична. Ръбът на устието обикновено е обърнат леко навън. При такива съдове графитният орнамент най-често е разположен върху шията на съда, а средната и долната част са покрити с врязана украса. Има случаи, когато подобни форми изобщо не са се украсявали.

С плитко врязани отвесни линии са се украсявали съдовете, които са имали кухо (от вътрешната страна на съда) краче, а горната полусферична част е силно разширена (обр. 38, *10*). Понякога тези съдове са били снабдени с чучурче с форма на улей. Като правило при тях повърхността непосредствено под самото устие е добре излъскана.

По-големите и по-груби глинени съдове са имали по-тромави форми, както и по-груба украса. Най-често повърхността е оставяна грапава и при провличането на пръстите на майстора са се образували различни фигури — волути, полукръгове или вертикални линии.

Друг вид украса, срещана при по-грубите съдове, са пластичните релефни ленти, които се залепят върху повърхността на съдовете, притискани на равномерно разстояние с пръст. Особена красота е имало в огромните глинени съдове от втората половина на енеолита, чиято долна част представлява обърнат пресечен конус, а горната е заоблена или високо цилиндрична. Цилиндричното устие е образувано от малък отстъп навътре. Украсата на тези съдове е разположена върху горната част и се състои от фигури, образувани от различно съчетани ленти, залепяни върху повърхността на съда. Предпочитаните декоративни мотиви тук са пресичащите се във вид на полегнала буква Х релефни ленти. Между срещуположните ъгли на образуваната фигура са разположени плоски кръгове с добре излъскана повърхност. Често срещуположните краища на късите успоредни ленти извиват дъговидно и образуват елипсовидни фигури, по средата на които отново са се залепвали кръгове.

Както вече споменахме, особено внимание се е отделяло на похлупаците (обр. 26, *14*, *15*, *16*, *17*; 24, *7*; 16, *7*, *12*; 27, *12*; 29, *3* и др.). Традицията за украсяването им с дълбоко врязан и инкрустиран с бяла материя орнамент е изчезнала и се среща само върху перваза, където получава съвършено друг характер. Характерни и тук са похлупаците с полусферична форма и цилиндрични първази, но сега полусферичната им част е доста по-висока, а ширината на перваза по-голяма. Този вид похлупаци са украсявани с богат графитен орнамент, който най-често се състои от четири широки ленти, образуващи чрез допирането си една до друга почти правилен квадрат в най-високата част на похлупака около плоската му дръжка. Тези ленти разделят повърхността на части, във всяка от които е вписана по една по-малка фигура — най-често триъгълник. Цилиндричният перваз е украсяван с по няколко канелюра, в които се е инкрустирала бяла материя. В някои случаи обаче (обр. 26, *16*) графитният орнамент от полусферичната част е преминавал и върху гладкия цилиндричен перваз.

Срещат се и по-малки похлупаци, които имат високи дръжки. Около основата на дръжката има по един или два плитки канелюра, които са образували при пресичането си различни фигури или просто са ги опасвали в кръг. Има и по-малки по размери похлупаци, направени от лошо пречистена глина, чиято повърхност не е загладена добре. Тяхната украса се е състояла от залепени релефни ленти, украсени с къси напречни притискания с пръст. Те са се разполагали по различни начини. Друг вид украса е била постигана чрез провличане на пръстите на грънчаря по още влажната повърхност. Понякога цялата повърхност се е покривала с плитки ямички, направени от притискане с пръсти. В някои случаи краищата на този вид похлупаци са били назъбени, като по този начин отново се е целело да им се придаде известна красота. Дръжките са били високи с кръгло или елипсовидно сечение. Този последен вид похлупаци са били правени

не само от по-груб материал, но и формата и украсата им са много по-непретенциозни и груби от тези на описаните по-преди. При направата и украсата им майсторът е влагал по-малко старание и им е придал до известна степен неугледен вид. Въпреки всичко изглежда, че са имали доста голямо разпространение и се намират твърде често. Подобни на описаните току-що съдове и похлупаци се намират при разкопките на всички селищни могили и некрополи от това време.[8]

Човекът от каменно-медната епоха е обръщал внимание и на своята външност, както и на някои дребни предмети, които за времето си са били изящни накити. Рисуването на тялото, изглежда, е било познато още на обитателите на най-старото селище на нашата могила. Тук бе намерена една пинтадера (обр. 12, *13*), която по всяка вероятност е служела за украсяване на тялото с червена охра или бяла боя. В долната страна на широката ѝ кръгла плочка дълбоко и не съвсем умело са врязани три концентрични кръга, а в самия ѝ център има цилиндрична ямичка. При отпечатване в средата на фигурата се образува неоцветен доста широк кръг. При разкопките и проучванията на много праисторически селищни могили у нас са намерени голямо количество пинтадери. Те в по-голямата си част имат кръгли плочки и винаги носят геометричен декоративен мотив концентрични кръгове, спирали, малки вдлъбвания[9] и др. И тук праисторическият човек е верен на себе си и традицията си да използува за украса на съдове, тела, жилища и статуетки съчетания на различни геометрични елементи и да не прибягва до художествено изрисуване на цели или части от животински фигури.

Други средства за украса са накитните предмети, които са направени от кост, рог, метал — злато, мед, или са използувани направо черупки от речни и морски миди. Накитните предмети, които бяха открити при разкопките на нашето селище и некропол, не са много. От кост са изработени един пръстен (достигнала е до нас само половинката) и няколко игли за коса, които имат разширени плочки в горната си част. В много други селища обаче са намерени подобни предмети, които поразяват с красотата и изяществото си. Изглежда, дрехата на някои от обитателите на нашето селище е била украсена с костената апликация, на която са пробити и двете срещуположни дълги страни по три неравномерно отдалечени една от друга дупки. Друг вид украса са били манистата, направени от разнороден материал. Едни, които се срещат най-често, са изработени от пробити черупки на речна мида кардиум. Обикновено дупките са пробивани в единия край на черупката или някъде към средата ѝ. Вторият вид маниста са се приготвяли от малки морски миди, като дупчиците им са били пробити в самия преден край на черупката. Трети много рядък вид маниста са правени от рог и имат продълговата, почти елипсовидна форма. Едната им страна е плоска, а другата — слабо издута. Дупчиците са пробити в средата. Най-многобройни са манистата в некропола. В някои от гробовете са били поставени от едно до петнадесет малки продълговати, слабо издути в средата маниста, направени от черупка на мида спондилус. Те са били поставяни в гробните ями като дар на мъртвеца и невсякога ги намираме на обичайните за носенето им места. В едни случаи (гроб 22 и 42) те са били поставени в един от съдовете до краката на мъртвеца. В други случаи се намираха разпилени около краката им, а само понякога около шията, където би трябвало да се носят като украшение. Последният вид маниста, които са засвидетелствувани в нашето селище и некропол, произхождат от гроб 34 и представляват малки кръгчета, направени също от черупка на мида спондилус. Те са пробити в средата. Приличат на пайети и са били поставени непосредствено под коляното на погребания. От дългото стоене близо до метален предмет, който се е разпаднал от влагата, при намирането те имаха ярко зелен цвят.

Широко са били разпространени и гривните, направени от черупки на мида спондилус. Те са били най-често тънки и са се правели чрез внимателно изрязване на цяла обиколка от

[8] Р. Попов. Коджадерменската могила; Предисторическата Денева могила. . .; Г. Ил. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г. — ИАИ, XVIII, 1952; Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1952. — ИАИ, XXI, 1957; В. Миков. Селищната могила при с. Балбунар. — ИАИ, IV, 1926—1927, с. 262—269; Могилата при с. Султан, с. 35—43; Г. Ил. Георгиев. Разкопки на селищната могила до с. Колена, Старозагорско. — РП, I, 1948, с. 63—73; Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961. — ИАИ, XXVI, 1963; Азмашката селищна могила край Стара Загора. — Археология, IV, 1962, кн. 1. G. Il. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Прага, 1961. П. Детев. Селищната могила в с. Кирил-методиево, Старозагорско. — ГНМ, 1942; Селищната могила Банята при Капитан Димитриево. — ГНАМПл, II 1950, с. 8—11; Плоската могила при с. Злати трап. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 334—336; В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. — РП, I, 1948; Културa неолита, енеолита и бронзы в Болгарии. — СА, 1958, кн. 1, с. 47—55; Селищната могила до с. Завет. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 269—294; В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960; Г. Табакова и Л. Гетов. Народен музей Казанлък. — Български художник, 1967, обр. 3, 6—13; М. Димитров. Окръжен народен музей Стара Загора. — Български художник, 1965, обр. 10, 11, 13.

[9] Р. Попов. Праисторическата Денева могила. . . с. 152, обр. 110; А. Радунчева. Праисторически материали от селищната могила „Мъртвица" до гр. Преслав. — ИНМШ, IV, 1967, с. 90, табл. I.

периферията на мидена черупка. За съжаление не намерихме изцяло запазена гривна, направена от този материал, но многобройните части от гривни доказват, че това е бил един любим накит на обитателите на селището. От некропола произхождат и две златни обеци. Те представляват тънки златни халкички. За художествена изработка не може да се говори. Те показват, че обитателите на нашето селище през втората половина на енеолита познават и ценят златото като метал, от който могат да се правят накитни предмети.

От всичко казано дотук трябва да заключим, че производството на накитни предмети или внасянето им отвън в готов вид е силно развито. Накитът по всяка вероятност е спадал към най-ценните неща, които човек е притежавал приживе, и поради това е бил поставян да го съпровожда и след смъртта.

С друга проява на духовната страна от живота на човека са свързани антропоморфните статуетки.

Почти всички човешки изображения, които произхождат от селищната могила до с. Виница, са намерени във второто жилищно ниво. Някои от тях бяха в самите жилища, а други извън тях. Ясно е едно, че до нас са достигнали преди всичко тези човешки изображения, които са били повредени и са се оказали ненужен товар на спасяващите покъщнината си от опожаряването нейни обитатели. Тъй като на първия жилищен хоризонт принадлежат само три крака от статуетки, то ще се спрем по-обстойно на глинените и костените фигурки от втория жилищен хоризонт. По-голямата част от тях са фигурки на жени, предадени с подчертани полови белези, означен бюст, със силно развити седалищни части и с ясно означена бременност. Разбира се, има и такива, състоянието на които не позволява полът да бъде точно определен.[10] Интересни са начините, по които са представени лицата на отделните фигурки. Най-често праисторическият скулптор придава на главата форма на триъгълна призма, като в някои случаи я разширява встрани и по този начин означава мястото на ушите. Обикновено очите и устата се означават като хоризонтална черта или дупчица на съответните места на лицето. Носът се е представял с изтегляне напред на част от глината, образуваща главата. Други подробности не се изобразяват. Изключение от тази традиционна форма прави главата от глинената човешка фигурка (обр. 38, *5*). Тя поразява с изяществото си и реалистичното си изработване, с изящността на шията и хармоничността на линията, слизаща към плещите. Черепът е добре моделиран, чувствително издължен и напомня южен тип. Около темето има кръгъл графитен пояс, почти изтрит. Запазената част от плещите е украсена с два намиращи се един над друг графитни пояси. Много реалистично е предадена високо вдигнатата брадичка, но устата е отбелязана само с малка вдлъбнатина. Черепът, шията, горната част на плещите и долната част на лицето правят впечатление с реалистичното си изобразяване. Горната част на лицето е представена съвсем схематично. Носът е издаден напред, а очите са предадени с две дълбоко врязани линии. Мястото на ушите е отбелязано с две малки дупчици, а веждите — с издаден ръб, който отделя добре моделираната горна част на главата от лицето, което то като че ли представлява маска, положена върху предната част на главата. Този, който е съумял да предаде така реалистично, с толкова умение задната част на главата, долната половина на лицето и шията с част от плещите, едва ли не би могъл да представи по същия начин и горната половина на лицевата част. Покриването на лицето с маска може да бъде свързано с религиозни обичаи. Точни паралели на тази фигурка у нас не са ни известни.

Най-често при разкопките се намираха отчупените части от тела на статуетки. Характерно за тях е това, че почти винаги ръцете им са представени като къси странични издатъци, а бюстовете (там, където изобщо са моделирани) са съвсем схематични и представляват малки конусовидни изпъкналости, направени в повечето случаи неестествено високи. Талиите на фигурките почти винаги са много добре очертани, като се подчертават почти във всички случаи от силно (често неестествено) разширени бедра. Понякога за подчертаване на определени анатомични особености или за подсилване на значението на някой орган се прибягвало до използуване на ямички или дупчици, както това е при фигурката (обр. 42, *19*), където две малки дупчици привличат вниманието върху добре оформените хълбоци. Тази фигурка не изобразява бременна жена, нито има хармонично развито женско добре сложено тяло.

Голяма част от останалите глинени фигурки представляват бременна жена. Такава е и единствено запазената изцяло статуетка, при която малката схематично моделирана глава е поставена на висока шия. Никакви подробности по нея не са отбелязани. Гърдите са представени само от малки полусферични изпъкналости, а кръстът е силно стеснен. Коремната област е изпъкнала. Седалищните части са неестествено ниско, почти там, където би трябвало да бъдат свивките на колената. По такъв начин силно се увеличава дължината на гърба на

[10] А. Радунчева. Някои наблюдения върху антропоморфната пластика от енеолита. — ИБИД, XXVIII, 1971.

фигурката, а отзад краката се скъсяват. Погледната обаче отпред, тялото ѝ има почти нормални пропорции. Бременна жена представлява и една от фигурките, произхождаща от жилище 18, като едната от тях е съвършено груба, схематична и сумарна.

За нас е интересна статуйката на жена, която е замислена и моделирана само до кръста. Главата е отчупена, гърдите са означени с две малки полусфери, но това, което за първи път се среща при нея, е един конусовиден израстък на гърба.

Човешка фигурка във втория хоризонт е украсена с богата врязана украса (обр. 42, *25*): на предната страна орнаментът е разпределен върху гръдния кош, ръцете ѝ под коремната област. Гръдният кош се разделя на четири части от две двойки от успоредни линии, които се пресичат. Така очертаните полета са запълнени с различни декоративни мотиви — волути, кръгове, прави линии, разположени вертикално или хоризонтално, ъгли, сочещи с върховете си различни посоки и др. Вторият орнаментален пояс започва под коремната област и е запълнен с меандър. Украсата от предната част на фигурката преминава и върху гърба, но тук горният пояс образува лента, запълнена с врязани успоредни линии, групирани две по две. Всяка втора линия от тази група в горната си част се извива и образува малка спирала, от долната част на която на свой ред излиза с извивка правата първа линия от следващата група. По такъв начин се образува подобен на известния под названието „кучешки скок" орнамент. Врязаните линии са инкрустирани с бяла и червена материя. В разбъркания пласт също беше намерена част от фигурка на жена, украсена по същия начин. В некропола на селището до площадката за жертвоприношение 4 беше намерена част от глинена женска фигурка, украсена по подобен начин. Когато говорим за човешки изображения, направени от глина, не трябва да забравяме и за антропоморфните дръжки на лъжици. На тях човешките изображения са представени по най-схематичен начин.

По време на разкопките на нашето селище открихме добре изработено столче, на което по всяка вероятност е била поставена седнала човешка фигурка.

Друг материал, от който са се изработвали човешки фигурки, е костта. Плоски костени статуетки намерихме само в жилищните нива от втората половина на каменно-медната епоха. От тях произхождат две цели фигурки и долната част от трета. В начина на изработването на първите две има много общи черти. Главите и на двете имат кръгла форма и са поставени на къси шии. Горните части на телата са силно скъсени. Ръцете са представени като малки странични издатъци. Талията е рязко подчертана, а долната част на тялото и краката са предадени сумарно.

По-детайлно е била изработена костената фигурка от постройка 15 от втория строителен хоризонт, от която до нас е достигнала само долната част. С две коси линии е означен половият триъгълник, а краката са отделени един от друг само с врязана вертикална линия чак до глезените. Колената върху двата крака са означени с по две малки вдлъбнатинки, а гънките под тях с по две къси хоризонтални линии.

От всичко казано дотук можем да заключим, че праисторическият скулптор, обитавал нашето селище, е изработвал преди всичко женски глинени и костени фигурки. Те не представляват изключително явление за епохата, а са един твърде широко разпространен по цяла България мотив.[11] Глинените статуетки най-често представят бременни жени — състояние, добре познато от скулптора от наблюдение, след настъпване на зрялата възраст у девойката. Очевидно бременната жена е символ, свързан с грижата за запазването на човешкия род сред враждебната и сурова природа.[12] В това отношение праисторическият ваятел остава верен на реализма в своето стилизирано изкуство, като изобразява точно наблюдаваните подробности, без да се старае да прикрие някои неестетически изкривявания в иначе красивите и симетрични женски тела. В своите духовни представи той свързва жената-майка най-вече с първичното ѝ предназначение да продължи рода. Тази си идея майсторът винаги с голяма вещина подчертава, като детайлно и точно предава състоянието ѝ. На изобразяването на лицето той придава по-малко значение и го представя съвсем сумарно. Съществена е била появата на новия член на общината. Ако по силата на стара традиция енеолитният майстор е трябвало да вижда в глинените изображения на жена точно определената майка-родоначалничка с нейната власт, изискваща всеобща почит, той би се постарал да предаде по-детайлно и точно чертите на лицето ѝ, а не само посочените вече белези. С идеята за продължаване на рода могат да се свързват и глинените фалоси, които се срещат често при разкопките както на Виншката, така и на всички селищни могили. Очевидно те представят символи на същата идея във

[11] В. Миков. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. — ИАИ, VIII, 1934; А. Радунчева. Някои наблюдения. . .

[12] А. Радунчева, Някои наблюдения . . .

връзка с мъжа. Не липсват обаче и изображения на мъже. Особено интересна е една глава, която е принадлежала на статуетка на мъж.[13]

Някои учени предполагат, че статуетките на бременни жени и глинените мъжки фалоси имат връзка преди всичко с култа към плодородието на земята[14] и го свързват с появата и развитието на мотичното и орното земеделие. Не е изключено едно такова схващане да има донякъде известно основание, но то не бива да се абсолютизира, още повече, че както вече видяхме, далеч не във всички праисторически селища от това време земеделието се е нареждало между основните поминъци.

Изглежда, че представянето по-детайлно или по-схематично на някои статуетки е било независимо от сръчността и художествения талант на майстора. Основания да мислим така се крият преди всичко във високо развитите религиозни вярвания и обществено устройство, които са налагали своите изисквания към произведенията на изкуството и виждания в тях смисъл и символично значение. Ние знаем, че много от различията в изобразяването на човешката фигура със или без накити, със или без шапки и диадеми, с наметала и други атрибути ни показват принадлежността на отделния човек в праисторическото общество към разни степени на йерархията в него. Това води до твърде усложнените духовни представи на хората и свидетелствува за високата им обществена организация.[15]

Други творения на праисторическия ваятел са глинените животински фигури, които изобразяват диви и домашни животни (обр. 20, *3*; 29, *1*, *2*; 37, *2*; 42, *16*, *27*; 53, *1*). Те са добре изработени с доста ясно означени видови различия. Най-голямо количество животински изображения бяха намерени също във втория жилищен хоризонт. На обитателите на най-ранното селище принадлежи една единствена животинска фигурка, изработена съвсем схематично и грубо (обр. 20, *3*). Абсолютно невъзможно е да се определи видът на изобразяваното животно. Може да се каже само, че то е имало къса опашка и доста дълга шия. Главата е дадена с едно съвсем незначително оширение. Особено майсторство и умение при създаването на подобни фигурки не се е изисквало. Но за това пък у нас будят нескривано възхищение осемте животински фигурки, отнасящи се към втората половина на енеолита.

Поразителна е точността, с която са предадени най-характерните белези на тези животни. Няма никакво съмнение, че обр. 42, *16* представя прасе, обр. 37, *2* — говедо, обр. 29, *2* — мечка. С изключително чувство за точност и поразителна наблюдателност майсторът е успял да представи най-характерното не само във външните белези на тези осем животни, но е загатнал и типичната за тях поза. Въпреки че не е запазена изцяло, фигурката от обр. 51, *1* с издължената си муцунка и стойката, която е заела, силно напомня дебнеща плячката си лисица. Краката ѝ са направени от малки обли парчета глина, свити близко до тялото. Хитрата и пресметлива лисица, тромавата и спокойна мечка и готовото да посрещне с рогата си всеки неприятел говедо са в характерни пози за поведението на тези животни, които издават таланта на енеолитните скулптори. Ясно е, че за да може с такава точност да се предадат видът и позата на животното, трябва скулпторът да притежава както дарование, така и око, свикнало да наблюдава внимателно заобикалящия го свят. За съжаление не можем да твърдим подобно нещо за всички животински изображения. Понякога схематичните и стилизирани фигури не позволяват да бъде определен точният вид на изобразяваното животно, макар те да не са лишени напълно от художествените качества и стил, присъщ на описаните по-горе. Зооморфният съд (обр. 28, *17*), намерен в жилище 14 от втория строителен хоризонт, представлява силно стилизирана животинска фигурка, която, ако не беше с четири крачета, би напомняла птица.

И тук, както при човешките изображения, се сблъскваме с противоречивия характер на изкуството от праисторическата епоха. Веднъж го виждаме като съвсем точно, вярно и проникновено отражение на заобикалящия художника свят, а в същото време ни се представя едно силно стилизирано и обобщено, почти абстрактно по своята форма негово отражение.

Като имаме пред вид всичко казано дотук, съвсем основателно е да си зададем въпроса, какво е карало праисторическия ваятел да изобразява така внимателно и точно в едни случаи и така схематично и неправдоподобно в други — заобикалящия го животински свят и дали той е правел това само от желание да отразява точно заобикалящата го природа с неизчерпаемото ѝ многообразие. Може би в най-добре представените екземпляри някои от членовете на общината са почитали своите тотемни прародители, споменът за които те пазят като завет,

---

[13] А. Радунчева. Някои наблюдения . . .

[14] Д. П. Димитров. България — страна на древни култури. С., 1963. с. 19; Г. Ил. Георгиев. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — В: Археологически открития в България, С., 1957.

[15] А. Радунчева. Доисторическое искусство в Болгарии (5-ое — 2-ое тысячелетие до н. э.), София-Прес, 1973.

получен от деди и прадеди още от времето на разцвета на родовия строй. Наличието на статуетки на различни животни в селищата от енеолита показва вече и силно усложнената система на родство и обществена организация. Някои считат, че тези животински фигурки са служели като заклинателни животни, обещаващи успешен лов. Трудно е да си представим, че привържениците на последното схващане имат достатъчно сериозно основание да го поддържат, тъй като повечето животински изображения са изработени твърде внимателно, като не носят никакви следи, символизиращи убиването на животното. Никъде не се срещат представени ранени животни. Обстоятелството, че често се изобразяват и опитомени вече видове, също говори в ущърб на схващането, че това са заклинателни животни. Освен това някои от тях са изработени твърде умело и художествено, за да могат да бъдат дело на всяка ръка. Дори изработката на тези, които са схематични и сумарни, е все пак достатъчно добра, за да може да се отдаде на случайни хора. Ако действително тук имаме работа със заклинателни фигурки, много трудно би било да си обясним значението на зооморфните съдове. Не бива да забравяме и обстоятелството, че освен изящната и прецизна в повечето случаи моделировка на фигурките те са били и добре изпичани, а това е един доста важен и труден процес. В някои случаи при техниката на изработката им личи и това, което е характерно за направата и на най-фините съдове — били са моделирани от по-груба глина, а след това повърхността им се е покривала с пласт добре пречистена глина, със същия състав като този на ядрото. Това идва още веднъж да ни покаже, че е невъзможно да се употребят толкова усилия само за да се изработи предмет, който ще просъществува едва няколко часа или дни.

Безспорно е, че символични животински жертвоприношения понякога са били правени във връзка с различни (най-често погребални) обреди. Показателен е фактът, че в площадката за жертвоприношение 3 между купчината кости от говедо беше намерена глинена глава на същото животно, която е била предварително отчупена от тялото. За подобни обреди ни говорят и животински кости, които бяха намерени в пръстта, с която са засипани някои гробове. Ясно е, че освен като храна праисторическите обитатели на нашето селище са използували животните говедо, овца, коза и др. и във връзка с различни култове.

Като всяко разумно същество, което се е намирало в пълна зависимост от капризите на необузданата природа, човек е изпитвал страх и е почитал природната стихия. За да се предпази от нея, той носел амулети,[16] които според него са имали свойството да предпазят притежателя си от тежки изпитания. Предметите от този вид най-често са се изработвали от по-рядко срещащите се материали. Ето една група от предмети, за които може да се предположи подобно предназначение, направени от камък и глина и от черупки на мида спондилус (обр. 20, *4*; 17, *22*; 42, *1*).

От най-старото селище произхожда глинен цилиндричен предмет, който в горната си част рязко се стеснява. Долната му част е украсена с дълбоко врязани хоризонтални линии. Те обхващат цялата обиколка на предната му страна и са характерни за декорацията на глинените съдове от същото време. Изглежда, че този предмет се е завързвал в стеснената си горна част и се е носел на шията. Вторият предмет, използуван като амулет от обитателите на първия жилищен хоризонт, е бил направен от тънка плоска каменна плочка, на която горната страна е почти хоризонтална, а долната дъговидно извита. В единия й край плочката леко се извива нагоре. Отчупването в двата края ни пречи да установим каква е била точно формата й, но като имаме пред вид съвсем подобната на нашата плочка, която произхожда от селищната могила Мъртвица до с. Преслав,[17] можем да предположим, че и този предмет се е закачал през дупчиците в двата или единия си край и се е носел на гърдите от притежателя си. Във втория, така богат на материали, свързани с култа хоризонт бяха намерени още два предмета, които могат да се считат за амулети. Единият е направен от черупка на мида спондилус. Този вида мулети се правят най-често от по-рядко срещащи се материали, напр. злато, а в нашия случай от черупка на мида спондилус.

Праисторическият човек е почитал и се е прекланял пред своето жилище. Този култ към жилището той е изразявал в изработването на глинени модели на жилища било като модели, било като дръжки на похлупаци (обр. 5, *4*; 7, *9*; 10, *10*, *13*; 17, *6*, *11*; 24, *7*; 29, *6*; 33, *5*; 24, *11*). Очевидно той (майсторът) е искал да подчертае важната и първостепенна роля на жилището в живота на хората. Както вече отбелязахме по-горе, тези модели на жилище дават представа за вида на действително съществувалите. Тези глинени модели на жилища са свързани с обреди във връзка с домашното огнище, собственост на отделното семейство.[18] В какво точно са се изразявали тези обреди, е трудно да си представим, но е ясно, че тези така раз-

[16] А. Радунчева. За някои видове амулети от енеолита. — Археология, XIII, 1971, кн. 3; Н. Ангелов. Златното съкровище от Хотница. — Археология, I, 1959, кн. 1—2, 38—46.

[17] А. Радунчева. За някои. . .

пространени не само в нашето селище, а и в почти всички селищни могили предмети имат за цел да изразят преклонението на човека не само към неговото жилище, но и към местата, където са били подслонени олтарите, върху които се е измолвало благоволението на боговете и стихиите. Както вече споменахме по-горе, в две от постройките от втория жилищен хоризонт 12 и 16 и извън тях, в пространството между постройки 15, 16, 17, 18 и в жилище 24 от третия жилищен хоризонт бяха открити съоръжения, свързани с културните обреди. Обстоятелството, че и в двата първи случая постройките, в които се намират тези съоръжения, са особено богати, ни навежда на мисълта, че може би тук са били струпани даренията, направени от цялото население. Характерно и показателно в това отношение е и местоположението на двете постройки от втория строителен хоризонт, в които бяха разчистени олтароподобните съоръжения. Те са разположени почти точно диагонално противоположно едно на друго. А жилище 24 от третия строителен хоризонт, в което беше установена само площадката за културно съоръжение, е заемало почти централно място в селището. Въпросът, който очаква разрешението си, е защо формата на всички „олтари" в постройките е така разнообразна и се различава напълно от културното съоръжение наоткрито между жилища 15, 16, 17, 18 (обр. 22) във втори строителен хоризонт. По този въпрос бихме могли да предположим, че различните форми на тези съоръжения са били наложени от това, че всяко едно от тях се е използувало за отслужване на културния обред в чест на различно божество.

Наред с почитането, което майсторът е изразявал посредством глинените модели на жилищата, той е останал верен на реалистичната традиция в праисторическото изкуство да се отразява вярно и точно действителността. Ето защо при някои модели централната част на покрива е хоризонтална — особеност на строителната техника.

Както видяхме, животът и духовният мир на праисторическия човек са били сложна плетеница от представи, вярвания и обреди, която е изключително трудно да обясним напълно тук и която е предмет на бъдещо изследване. Още по-трудно е да определим в какви случаи са се използували и различните предмети, които безспорно са имали културно предназначение. Стремежът към красота, който характеризира цялостната дейност на праисторическия творец, а може би и чисто религиозни подбуди са го подтикнали да украси масичката от жилище 24 с пет малки врязани кръга, което още веднъж показва, че тези предмети не са имали обикновена употреба. По всяка вероятност за различните ритуални обреди са се украсявали по различен начин. Изглежда, че за аналогични цели са били използувани и така наречените културни лампички (обр. 25, *18*; 42, *26*), някои от които също са твърде разнообразни по форма и украса. Предметите, които току-що описахме, са малко и това ни затруднява да правим категорични изводи за предназначението им. Без съмнение обаче е това, че културното съоръжение между постройките 15, 16, 17 и 18 във втория строителен хоризонт има голяма прилика с културните лампички и не е изключено в него да се е поддържал горящият огън, тъй като пръстта в карето, заобиколено от светложълтеникава лента, беше силно обгоряла. Съоръжението в жилище 12 от втория строителен хоризонт се е използувало по същия начин, тъй като подът му беше силно обгорял, а и формата, която имаше, едва ли би била подходяща за нещо друго.

* * *

Най-консервативната страна в живота на хората е тази, свързана с погребалните обреди Тези обреди и култът към мъртвците през втората половина на енеолита почти не бяха проучени у нас досега.

Както се вижда от описанието на откритите 58 погребални съоръжения, обитателите на нашата могила са имали вече ясно оформено религиозно схващане и точно установени обичаи при извършване на погребалната церемония. Погребаните в проучените от нас гробове са били на възраст от новородени до 70-годишни. Ритуалът е изисквал мъртвците да бъдат погребани чрез трупополагане, като тялото се поставяло в гробната яма в свито положение. Краката са били по-силно или по-слабо свивани в колената. В повечето случаи са били плътно прилепени към тялото (гробове 3, 7, 8, 11, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 27, 36, 39, 46, 47, 49, 50). Отклонения в това отношение се наблюдават при по-едрите индивиди и може би при тези, които са били намирани мъртви и трупът вече изстинал (гробове 2, 4, 5, 6, 12, 15, 17, 28, 29, 30, 31, 37, 38, 40, 41, 42). Мъртвците са полагани на лявата страна, а ръцете им са били силно свивани в лактите с длани, поставени пред лицето (гробове 2, 4, 5, 6, 11, 14, 21, 22, 23, 27, 30, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 49) или под главата (гробове 3, 7, 12, 15, 17, 18, 28, 36, 42, 44, 46, 50, 56). Само в един случай (гроб 29) ръцете бяха вдигнати високо над главата.

[18] М. Ковалевски. Произход и развой на семейството и собствеността, С., 1942. с. 67 и сл.; Ф. Енгелс. Цит. съч., с. 60 и сл.; Л. В. Данаилова. Дискуссионные проблемы теории докапиталистических обществ. — В: Проблемы истории докапиталистических обществ. М., 1968. с. 27—155.

Лицата са били обърнати на запад с изключение на лицето на погребания в гроб 17, което е обърнато надолу към дъното на гроба. Мъртвците са били полагани в гробните ями легнали на лявата си страна. Изключение от това правило прави отново само гроб 17, в който скелетът лежеше почти по лице върху гърдите си. Погребенията са били ориентирани така, че главите да сочат югоизток, а краката — северозапад. Съвсем незначителните отклонения от тези посоки, които се наблюдават при някои гробове, се дължат на промяната на пътя на слънцето през различните годишни времена, през които вероятно са се извършвали погребенията. Във всеки гроб е бил погребван един мъртвец и само в гроб 30 бяха открити два скелета, едновременно положени един до друг.

Както вече имахме случай да отбележим, основните поминъци на обитателите на праисторическото селище до с. Виница, Шуменско, са били скотовъдството, ловът и риболовът. Много от членовете на тази малка община са потегляли на път, за да осигурят прехраната на близките си, като донасят богат улов. Но често някои от тях не са се завръщали по домовете си след неравните и тежки битки с големите и често свирепи животни. Други воини са загивали далеч от домовете си по време на нападение срещу чуждо селище или в преследване на враг, нападнал жилищата им. В такива случаи се е налагало да се извърши погребалният ритуал при отсъствието на трупа на покойника. Това са така наречените символични погребения (гробове 13, 14, 24, 25, 26, 43, 48), при които погребалният обред и всичко, което се е изисквало от религиозните вярвания, е било правено точно както при обикновените погребения, като по такъв начин се е смятало, че е дадено успокоение на духа на мъртвеца.

Според изискванията на ритуала в гробните ями са се поставяли като погребален инвентар преди всичко глинени съдове. Само в гробове 3, 8, 10, 15, 16, 20, 23, 28, 29, 30, 51 не са били поставени такива съдове. В погребалните ями са били поставяни още оръдия на труда, направени от кремък (гробове 1, 7, 8, 10, 13, 17, 19, 43, 53), камък (гробове 38, 39, 42) и черупки на мида спондилус (гробове 10, 17, 22, 33, 36, 37, 38, 39, 42), както и масивни медни клинове (гробове 6, 38, 41, 42), които са редки и скъпи за времето си предмети. Освен това, макар и в много редки случаи, в гробните ями са се поставяли и части от глинени човещки (гроб 22 и площадка 4) и животински фигурки (площадка 3). Характерно за тях е, че преди поставянето им в гроба са били разчупвани. Това предварително отчупване на част от фигурката, изглежда, е символизирало настъпването на смъртта и прекъсването на земния път на човека.

Не е изключено в тази традиция за поставяне на части от човешки фигурки в гробовете (в нашия случай в гроб на мъж) и в площадките за жертвоприношение да намира отзвук една стара, изчезнала в своя първоначален вид традиция за пренасяне човешка жертва при някои особени погребения. Показателно е обстоятелството, че именно женски статуетки са служели за тази цел. Това изключително използуване на женски идол вече отговаря на твърде високо развита форма на патриархално-родовата организация на обществото, при която жената вече има подчинено положение по отношение на мъжа — форма, характерна за нашите земи още през новокаменната епоха.[19] Понякога в гробните ями (гроб 42 и 34) отстрани на трупа или над главата му са били правени каменни площадки или просто са били струпвани безразборно няколко камъка. Каква цел е била преследвана по този начин, е трудно да се каже. Ясно е само, че те не са били използувани за поставяне върху тях на предмети или храни, тъй като на тези места не бяха намерени вещи или остатъци от храна и жертвоприношение. Кости от животни бяха намерени в пръстта, с която са били засипвани някои гробове.

По всичко личи, че жертвоприношенията във връзка с известни погребения са били често срещани и са били свързани с погребалния ритуал. Тези жертвоприношения са се извършвали също в ями, като в повечето случаи се е правела кръгла площадка, застлана с плочки, а върху тях е било разхвърляно месото, приготвено за жертвоприношение (площадки за жертвоприношения 2 и 4). Понякога до някоя по-голяма плоча (в нашия случай дълбоко забита в земята от гроб 22 и площадка за жертвоприношение 3) късовете месо са се струпвали накуп, а понякога (на площадка 3) е била поставена глава на едро рогато животно, направена от глина. Може би тя е символизирала пренесеното в жертва животно. Главата на животното е била предварително отчупена от тялото и така е поставена между жертвените късове. Трябва обаче да отбележим, че не беше установено дали площадките за жертвоприношение са били свързани с точно определен гроб или този обред се е извършвал в чест на няколко мъртвци едновременно.

От всичко описано дотук става ясно, че обитателите на праисторическите селища до с. Виница, Шуменско, са имали точно установен твърде сложен ритуал, свързан с погребването и отдаването на последни почести на този, който завинаги напуща малката община. Това от своя страна предполага, че хората по това време вече са имали строга религиозна традиция,

[19] Ф. Енгелс. Цит. съч., с. 63—66; М. Ковалевски. Цит. съч., с. 72—89.

от която не е било позволено да эправятотстъпления и която е било невъзможно да бъде пренебрегната в тогавашните условия на пълна зависимост на човека от заобикалящата го природа с нейните стихии, с всичката й суровост и жестокост към почти беззащитните човешки същества. Но тези стройно оформени религиозни представи и точно изпълнявани ритуални обреди обуславят съществуването на високо развито общество със своите вътрешни закони на живот и йерархическо устройство, още повече, че появата на религията се отнася към един определен момент от развитието на обществото и взаимоотношенията между отделните му членове. Като наблюдаваме строгия ред на погребване, при който почти не се прави изключение при ориентацията на гроба, начина на свиване и полагане на тялото в гробната яма, неволно си задаваме въпроса, защо след като се изисква във всеки гроб не само да бъде положен и ориентиран точно по определен начин мъртвецът и след като е било прието навсякъде да се поставят предмети и съдове като гробен инвентар, в някои гробове не намираме абсолютно нищо освен скелетите на погребаните, а там, където има поставен погребален инвентар, той е разнороден по качество и количество. На какво се дължи това? И дума не може да става, че едни хора са били повече, а други по-малко религиозни. За тази епоха, в която, както вече отбелязахме, човек е бил в пълна власт на природните стихии и непонятните, необясними природни явления, такова твърдение е недопустимо и нелогично. Ясно е, че причината се крие другаде.

Тъй като освен глинените съдове, които са били най-често поставяни в гробовете, като погребален инвентар в тях са били слагани и много предмети, които са имали подчертано личен характер — накитни предмети, маниста, обеци и др., както и амулети и някои други неща, всичко това ни навежда на мисълта, че в гроба покойникът е бил съпровождан от някои свои лични вещи, с които си е служил приживе и които в случая са негова собственост.[20] В такъв случай логически се налага изводът, че всеки от погребаните е притежавал различно количество предмети. Но докато едни са били погребвани с голямо количество съдове, един или два вида маниста (явно внесени тук по пътя на размяната, представляващи ценност), добре запазени каменни и кремъчни оръдия на труда, медни клинове и дори златни обеци, в други гробове бяха открити съвсем минимално количество предмети или дребни съдинки, в трети изобщо не беше намерен погребален инвентар. Това показва, че притежанието на различните членове в общината е било неравномерно: едни са притежавали по-голямо количество предмети, а други по-малко. Изглежда, че по това време има установено и възприето от обществото като нормално явление социално неравенство. Притежанието на отделните членове в общината, изглежда, се е простирало върху дома, предметите от личен характер, както и върху оръдията на труда, с които са си служили — форма на собственост, характерна за патриархалнообщинното семейство.[21] Само по такъв начин можем да си обясним голямата и очевидна разлика в погребалния инвентар. Този въпрос има още една страна. Близките на мъртвеца безспорно са поставяли в гроба на своя покойник не само тези предмети, върху които той е имал лична собственост, но са избирали и такива, липсата на които да не се отразява върху тяхната ежедневна дейност, т. е. това значи, че поставеният метален клин в гробната яма можел да бъде заменен с втори, който по всяка вероятност е бил във владение на семейството на покойника. Скъпите маниста, направени от черупка на мида спондилус, съвсем не са били единствените в семейния кръг на погребания. Това е било само малка негова собственост, която той е отнесъл със себе си. Обстоятелството, че тези скъпи за времето си произведения от черупка на средиземноморска мида се намират изключително само в гробове, ни говори, че при бягство от спонтанно бедствие обитателите на различните селища са се стремели да спасят най-напред това, с което най-трудно се сдобивали.

Разгледаният материал ни дава известна възможност да си съставим представа за взаимоотношенията на членовете на общината: равни ли са те всички помежду си по имотно състояние и йерархическо положение? Ако общината като цяло е ръководният елемент в погребалния ритуал, инвентарът, който се е поставял в гробните ями, по всяка вероятност би бил почти еднотипен за всички погребения. Напротив, той е не само разнороден, но и твърде неравномерно разпределен. Наличието на много богати и лишени от погребални дарове погребения ни дават основание да смятаме, че всеки мъртвец е бил погребван от своите най-близки (членове на семейството му). Ясно е, че и различните семейства са имали различно имотно състояние и твърде различно положение в йерархическото устройство на общината.

Това предположение се потвърждава и от обстоятелството, че от времето, към което се отнасят нашата могила и некропол, вече са известни големи натрупвания на метал — мед,

[20] Ф. Енгелс. Цит. съч., с. 167 и сл.
[21] Пак там, с. 65 и сл.; М. Ковалевски. Цит. съч., с. 95—108.

злато,[22] който е бил поставян в гробовете на някои мъртъвци, а същевременно други са били погребвани без всякакъв инвентар.

Във връзка с погребалния обичай през каменно-медната епоха е интересно да се отговори и на въпроса: Какво е имал пред вид праисторическият човек, когато е погребвал мъртъвците си? Дали той е поставял всички съдове и предмети, а също така е извършвал жертвоприношение, като е вярвал, че всичко това ще служи на погребания в един задгробен свят, или просто ги е поставял с вярата, че един ден той ще напусне това свое временно жилище (гроба) и ще започне да си служи с тях отново тук на земята? Според някои изследвачи по това време е било невъзможно да се развие идеята за съществуване на задгробен живот, но твърде вероятно е човек да е виждал в сънищата си своите покойни близки и не толкова близки хора, както и необясними явления, които са залегнали в някои от религиозните представи на хората. Фактически тези две неща, които на пръв поглед изглеждат съвсем несъвместими, са логически свързани помежду си и представляват отражение на развитието на едно явление. Щом приемаме веднъж, че човек вижда в съня си свой покоен прадед, е съвсем възможно той да свърже тази поява с един свят, в който покойникът живее и в който според примитивната представа на първобитния човек той би трябвало да се нуждае от всичко или почти от всичко, което е притежавал или му е служело приживе. Ето защо вярата в задгробен свят е свързана изцяло с погребалния обичай на хората. Трудно е да допуснем, че прекалено земният енеолитен обитател на нашата територия, който се учи изключително от собствения си опит, би повярвал, че мъртвецът се преражда и връща на земята един ден отново. Неговият опит му е показал, че никой от погребаните досега не се е завръщал отново между своите. При това положение той не би се заел да предоставя на покойника вещите, с които си е служел, още повече, че те биха могли да му бъдат върнати и след повторното появяване в реалния свят. Това ни дава основание да смятаме, че праисторическите обитатели на селищната могила до с. Виница, Шуменско, са свързвали погребалния си обичай с представата за един задгробен живот — живот, който е продължавал и след смъртта. Как точно са си го представяли, е невъзможно засега да се установи. Безспорно е само, че е господствувало схващането, че човек в задгробния си живот се труди и развлича така, както в настоящия, и се нуждае от оръдията на труда и предметите, необходими му на земята.

Няма съмнение, че всичко, за което говорихме тук, съответствува на един напреднал етап от закономерното развитие на обществото. Подобни на изброените по-горе явления се наблюдават още в най-ранния, засвидетелствуван у нас и съседните страни неолитен период.

[22] Н. Ангелов. Златното съкровище от Хотница. — Археология, I, 1959, кн. 1—2, с. 38—46; М. Мирчев. Три погребения от енеолитната епоха. — ИВАД, XII, 1961, с. 117—125.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Според археологически материали, добити при разкопките на селищната могила до с. Виница, Шуменско, първоначалното заселване тук е станало в края на първата половина на каменно-медната епоха. Към това време се отнася първият жилищен хоризонт. Според формата на намерените съдове към същото време можем да отнесем гробове 1 и 34. По всяка вероятност останалата част от некропола, принадлежащ на първия жилищен хоризонт, е била унищожена при извършване на строителните работи във връзка с натрупване на отбивната дига и стената на язовира още преди да започне археологическото проучване. Средната дата за времето на това заселване, получена по метода на радиовъглеродното разпадане, е около 3800 г. пр. н. е. Веднага трябва да отбележим, че такива изследвания специално за нашето селище не са правени, така че заключенията за времето на съществуването както на това, така и на следващите селища определяме по аналогии със селища, за които има вече направени такива изследвания. Материалите от най-старото за нашата могила селище намират най-близките си паралели у нас с материалите на селищните могили до с. Султан, Поповско; с. Салманово, Шуменско; с. Балбунар, Русенско; с. Иваново, Имренчево, Шуменско, и Ловец, Шуменско. По време тези материали в Южна България могат да се синхронизират с културата Караново V, която е установена в Карановската селищна могила, Азмашката могила до Стара Загора, могилата Ясатепе в Пловдив, селищната могила до с. Кап. Димитриево, Пазарджишко, Дипсизката селищна могила до Нова Загора и др. В Югозападна България също по време тези материали се свързват с материалите от селището до Градешница и др. В Румъния от този период са известни праисторически селища като Боян, Радувану и др.

Четирите следващи жилищни хоризонта на селищната могила до с. Виница, Шуменско, са съществували през втората половина на енеолита — около 3600 г. пр. н. е. Културата от това време е известна у нас като култура Караново VI — Коджадермен. Краят на живота в последното селище от нашата могила се отнася към периода малко преди края на каменно-медната епоха и съвпада с прекъсването на живота почти върху всички селищни могили от това време в Източна България. Аналогии на материалите, намерени в последните четири жилищни хоризонта на могилата до с. Виница, могат да се посочат във всички енеолитни селищни могили.

Най-близки аналогии с нашите материали имат тези от могилата в местността Коджадермен до Шумен и от могилите и селищата до селата Саламаново, Иваново, Методиево, Ловец, Имренчево, Драгоево, Калино, Мадара, Златар, а също така и с материалите от могилите Гебеклисе и Мъртвица до Преслав, всички в Шуменски окръг. Аналогични с нашите материали по тип или синхронни по време (от втората половина на енеолита) са и тези, известни ни от с. Султан, Поповско; с. Балбунар, Русенско, и могилата до Русе, Деветашката пещера до Ловеч, наколното селище при с. Страшимирово, Варненско; Девебарган, Бургаско; Криводол, Врачанско; пещерата Моровица до с. Гложене, Ловешко, и други в Северна България. В южната част на страната пълни и точни паралели нашите материали намират с тези от късноенеолитните пластове на селищната могила до с. Караново (култура Караново VI), Сливенско, Азмашката могила до Стара Загора, Дипсизката могила до Нова Загора, селищните могили до селата Колена, Загорци, Кольо Ганчево (Берекетската могила), Ловец, Старозагорски минерални бани, Габарево и други, както и селището в чашата на язовир Чаталка — всички в Старозагорски окръг. Аналогични на нашите материали са и тези от селата Леново, Белозем, Златитрап, Руен, Богородично, Калековец и други в Пловдивски окръг, Капитан Димитриево, Пазарджишко, Завет, Бургаско, Рашева могила при Ямбол и др. Паралели на нашите материали се намират: от Румъния — Гумелница, Боян, Касеореле, Извоаре, Султана, Пиетреле, Петру Рареш, Блажещи, Черна вода, Береци и др.— и от различните обекти в Югославия, като Винча, Бубанихум, Баница, Бутмир и др.

От направения съвсем накратко преглед на разпространението на различните културни групи на наша територия и на тези на съседните ни страни ще си позволим да отбележим няколко интересни обстоятелства, на които досега не е било обърнато достатъчно внимание. Като имаме пред вид, че през първата половина на енеолита в различните части на страната обитателите показват значителни различия не само в традицията на изработване на керамични съдове, но и в комплексната изява на всестранната си дейност, става очевидно, че по време на първата половина на каменно-медната епоха Югоизточна, Североизточна, Северозападна и Югозападна България са били заселени вероятно от близки племена, обединени в племенни съюзи, които са имали известни локални, битови, културни и етнически различия. Съвсем очевидно е, че по това време са съществували няколко културни центъра на територията на Балканския полуостров, Унгария и Румъния, които са разпростирали влиянието си върху твърде обширни територии.

По различен начин обаче се развиват нещата през втората половина на каменно-медната епоха. В селищните могили от това време в Югоизточна България е почти невъзможно да се установи точната граница на изменението на керамичните форми от първата към втората половина на енеолита, тъй като то става съвсем плавно и почти незабележимо. Изчезват само някои елементи във формата и украсата на съдовете и се появяват някои нови.

Нов елемент през втората половина на енеолита е появата на костените и мраморните човешки изображения. В резултат на постепенното развитие на оръдията на труда се достига до слаба промяна във формата им. Най-яркото доказателство за непосредствената свързаност на тези култури в Югоизточна България е и подчертаното задържане на еднаквата технологическа традиция при приготвянето на глинените съдове. Това се наблюдава и при техниката на изработване на различните други видове предмети.

Но докато в югоизточната част на страната можем да наблюдаваме това постепенно свързване на двата периода на каменно-медната епоха, невъзможно е да кажем същото за енеолитната култура в останалите части на България. Разликата през първата и втората половина на каменно-медната епоха във формата и украсата на съдовете, в състава на глината, приготвена за изработването им, както и при много технологически процеси на различни предмети е чувствителна. Разлика се наблюдава и в начина на застрояване на жилищата и планировката на селищата.

Всички приведени факти ни дават право да заключим, че в първата половина на каменно-медната епоха на днешната територия на страната ни са живели племена, които са носили известни локални различия в материалната и духовната си култура. Обаче културата от втората половина на енеолита с малки изключения по цялата територия на България и съседните страни е твърде близка и безспорно може да се припише на обща културна традиция с известни неголеми локални разлики. Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че голяма етническа група, организирана в един или два големи племенни съюза, населявали южните територии на Балканския полуостров през втората половина на енеолита, е разпространила влиянието си на север през територите на България и Югославия до средата на Румъния и Югоизточна Унгария. По всичко личи, че голяма миграционна вълна от племена е заляла споменатите земи, като е подчинила на своите закони родствените си по всяка вероятност околни племена. В духовния живот и материалната си дейност взаимните влияния са вървели в две посоки. Победители и победени са създали една обща културна традиция, която носила минимални локални различия. Този факт също ни показва, че разпространението на влиянието на новодошлото население не е предизвикало прекъсване на живота в завладените територии, но е наложило преди всичко своите възгледи и установени норми на живот. Изглежда, заварено и новодошло население са се намирали на приблизително еднаква степен на икономическо, обществено и духовно развитие.

Краят на живота на праисторическото селище до с. Виница, Шуменско, съвпада с края на живота върху почти всички селищни могили от енеолита у нас, а за източната част на страната ни е характерно това, че краят на живота върху селищните могили съвпада, общо казано, с края на културата Гумелница — Коджадермен, докато животът в Западна България е продължил още за известно време. Ето защо характерна култура до края на енеолита в Западна България и Югославия и част от Румъния е културата Криводол — Салкуца, която е едно малко по-късно продължение на културата Гумелница и има своите дълбоки корени в нея. Ясно е, че по някакви (неизвестни все още за нас) причини животът в края на енеолита прекъсва най-напред в източната и югоизточната част на страната, като продължава още за известно време в западните й райони, но в открити селища. Това продължаване на живота в западните области е било за твърде кратко време. Обстоятелството, че в Западна България не се срещат селищни могили, а само селища със сравнително тънки културни пластове, ни дава основание да предположим, че обитателите им не са се задържали продъл-

жително време в тези си обиталища. Няма съмнение, че в края на енеолита някакво събитие е наложило да се изоставят югоизточните части на страната и животът да се измести на запад и по-точно на северозапад.

Като засягаме въпроса до замирането на живота в края на каменно-медната епоха в нашите земи, ние неизбежно засягаме и въпроса за произхода и културата на населението пред ранната бронзова епоха на нашата днешна територия. Най-ранната бронзова епоха, която може да бъде синхронизирана с културата Троя I и II, се намира в Южна България и по-специално в Тракия. В тази сравнително тясна ивица, която минава на наша територия, селища от ранната бронзова епоха се намират върху някои селищни могили от енеолита, но винаги след добре изразен хиатус. Това говори за изоставане на селищните могили в края на каменно-медната епоха и за появата на нови обитатели върху тях след известен период от време. Главната промяна в състава на населението се подчертава от цялостното изменение на керамичната традиция — форма и украса на съдовете и технология на изработването им. Променена е най-консервативната страна — духовният живот на обществото,— изчезнала е човешката пластика, появили са се много нови традиции, а следи от запазване на старите няма. Променен е и планът на застрояване на жилищата и селищата. Известна промяна е настъпила и в укрепителната система на селищата от бронзовата епоха. За явната промяна на населението след края на енеолита и началото на ранната бронзова епоха ни говори и обстоятелството, че колкото по̀ на север се отива, толкова по-късен период от бронзовата епоха откриваме. В Северна България ранната бронзова епоха, позната ни от могилите в южната част на страната, изобщо не се намира, а има засвидетелствуван един много по-късен неин етап. Ако е вярно това, че културата на късния енеолит безпрепятствено прераства в културата на бронзовата епоха и че едно и също население е носител на двете култури, е невъзможно да обясним защо само върху могилите от Южна България тази култура прераства и се развива, а върху могилите от цялата останала територия на страната не е успяла да се развие, т. е. тук животът не е продължил през ранната бронзова епоха. Малкото селища от бронзовата епоха, които могат да се открият в Северна България, са не само от един неин по-късен период, но и вече не са били заселвани върху селищните могили, а встрани от тях. Това от своя страна ни показва, че по това време вече не съществува традицията за заселване върху селищните могили. Обитателите на селищата от по-късната бронзова епоха не са били носители на традицията да се живее върху могилите, така както почти едно хилядолетие са живели енеолитните обитатели на нашата земи. Като имаме пред вид тънките културни пластове, които са били образувани от заселването на откритите селища особено през късната бронзова епоха, трябва да заключим, че те не могат да бъдат обитавани от население, което е било автохтонно за нашите земи.

Всичко казано дотук потвърждава нашето становище, че поради някакви причини в края на енеолита животът не само върху селищната могила до с. Винища, Шуменско, но и върху почти всички селищни могили и открити селища прекъсва за доста дълъг период и се появява отново само върху някои от тях едва по време на ранната бронзова епоха, и то предимно в Южна България. По̀ на север са познати все по-късни етапи от развитието на тази епоха.

Както вече видяхме, целите площи на всички последователно съществували селища от каменно-медната епоха в нашата могила са разделени на определен брой отделни постройки, чиито размери варират между 8 и 9 м дължина и 6—7 м ширина. Като се има пред вид, че с изключение на второто строително ниво във всяко жилище има отделна пещ, по-голямо или по-малко количество съдове и друг битов инвентар, а също така в него са разположени и една или две преградни стени, които до известна степен намаляват жилищната площ, трябва да допуснем, че обитателите на едно жилище не са били повече от 10—15 човека, т. е. този е приблизително броят на едно семейство, състоящо се от мъж, жена и няколко деца. Това идва да ни покаже, че през енеолита за обитателите на селищната могила до с. Винища, Шуменско, най-малката обществена единица е било двоичното семейство, което се е развивало в рамките на патриархалната домашна община, която по всяка вероятност е съставлявана от цялото население на селището. По-големите могили, характерни за Южна България, по всяка вероятност са могли да бъдат обитавани от две, три или повече такива общини в зависимост от размерите и разположението на селищата, а също така и от числеността на всяка патриархална семейна община.

Проучените през последните двадесет и пет години праисторически обекти, които се отнасят не само към каменно-медната, но и към новокаменната епоха, говорят в полза на нашия извод. Известно е, че селищата, обитавани от най-старите заселници на нашите земи (носителите на културата Караново I — Кремиковци), отдавна са познавали двоичното семейство, планировката на селищата и жилищата и цялата организация на обществено-икономическия и духовния живот, които не са се различавали съществено от тези през каменно-медната епоха.

Ясно е, че тази обществено-икономическа форма на живот се е развивала у прародителите на ранноенеолитните ни културни традиции хилядолетия наред преди появата им в нашата земи. Само така може да се обясни засвидетелствуваната висока степен на развитието им в най-ранните неолитни култури у нас, още повече, че е невъзможно те да бъдат свързвани непосредствено с по-стара културна традиция от предкерамичен период в нашите земи. Че приждащото тук ново население по времето на най-ранния период на неолита донесло със себе си високо развити във всяко (обществено-икономическо, духовно, социално) отношение култури Кремиковци и Караново I, не подлежи на съмнение. Именно по това време още се е появила и развивала тук патриархалната домашна община, която през различните периоди на праисторическата епоха в различно отдалечените една от друга територии дава известни локални различия.

Като имаме пред вид резултатите от проучването на некропола на нашето селище, установяваме, че има бедни и богати погребения. Логично е да допуснем, че при погребването на мъртвеца е имало определени лица, които са се грижили за вида и количеството на погребалния инвентар. Безспорно това са били именно членовете на семейството на покойника. Неоснователно е твърдението на някои изследвачи, че семейните връзки и отношения през този период са поставени върху основата на все още неизживения групов брак или представляват едно малко по-късно негово развитие — брак по двойки — и двете форми, характерни за майчиноправния ред. Липсата на колективни домове от неолитния и енеолитния период у нас и дори от предкерамичния неолит, открит на територията на Югоизточна Европа и Балканския полуостров, говорят, че груповият брак и бракът по двойки са изживени преди хилядолетия форми на съжителство между индивидите от различни полове, които през петото хилядолетие са отдавна забравени и нямат никаква основа за възраждане или развитие. Различният по количество и качество погребален инвентар сочи и различното положение на съответната семейна единица в рамките на патриархалната домашна община.

Масивното укрепително съоръжение, което е обграждало нашето най-ранно селище и което е било съобразено с цялостната му планировка, засега няма точни паралели. Традицията да се укрепяват селищата обаче е твърде стара и се е появила на нашата днешна територия с появата още на най-ранната неолитна култура.

Когато говорим за поминъците и занаятите, упражнявани от обитателите на праисторическото селище до с. Винища, Шуменско, имаме пред вид всестранната им трудова дейност, насочена преди всичко към осигуряване на прехраната и задоволяването на разнообразните нужди на хората. Във връзка с това разглеждаме не само целия добит материал, почвено-географските условия, но също така и дентологическите изследвания на намерените в некропола черепи, както и данните от проучванията на животинския костен материал. Всичко това ни дава основание да считаме, че основният поминък на обитателите както на нашето селище, така и на по-голямата част от неолитните и енеолитните могили, които се намират при сходни географски и почвени условия, е било скотовъдството, допълвано от лова и риболова. Земеделието и събирателството на диви плодове са идвали само да допълнят храната, добита от основните поминъци. Като имаме пред вид становището на Ф. Енгелс по въпроса за ставане на земеделието решаващ фактор в икономиката на обществото (превръщането му в поминък, осигуряващ основата прехрана), трябва да допуснем, че то не е било интензивно развито и през по-късната бронзова епоха.

Доказвайки, че земеделието не може да бъде основен поминък на неолитните и енеолитните обитатели на нашите земи, ние не искаме в никакъв случай да отричаме изобщо неговото място в поминъка на хората през тази епоха. Напротив, то безспорно е заемало своето място между поминъците, но че в никакъв случай не е възможно това място да е било първото, както досега се приемаше за нашите географски области, говори и тежкият състав на почвите. Когато говорим общо за поминъка, не бива да забравяме да отбележим съществуването на не по-слабо застъпените други дейности — занаятите. От фактите, приведени в глава втора (поминък и занаяти), става ясно, че трудовият процес е протичал по описания от Ф. Енгелс и М. Ковалевски начин, характерен за патриархалната домашна (задругова) община. Под ръководството на старейшината-баща трудовите процеси, изискващи участието на големи групи хора, са се извършвали общо от всички членове на задругата, а в останалото време всеки се е занимавал с различно занаятчийско производство, като по този начин е допринасял своя дял в задоволяване на нуждите от различни предмети в общината. Началните форми на търговския обмен — натуралната размяна, също са играли значителна роля в икономическия живот на обществото. Появила се като случайно явление, с течение на времето тя става необходимост в живота на хората и все повече се налага като важна част от икономиката на обществото.

Когато разглеждаме духовната страна от живота на праисторическото общество, стигаме неизменно до извода, че тя има също така оформен цялостен облик, какъвто и материалната култура. Безупречната изява на изискано чувство за красота и симетрия, проявени по най-блестящ начин при създаването на изумяващите с елегантната си форма и украса глинени съдове и предмети, както и вярното и точно чувство за свързване на форма и орнамент, усетът за редуване на декоративния мотив издават високо развитото чувство за красота и всестранно духовно израстване на майстора, създаващ тези произведения на изкуството.

Една друга проява на духовната зрелост на енеолитното общество са човешките изображения, направени от глина, кост, мрамор, а понякога дори от злато. Всички те изразяват култа на праисторическите обитатели към продължението на рода, като застъпват едновременно двете начала при създаването на човека — мъжкото и женското.

Твърдо установените правила за изработване на статуетки с различна полова принадлежност — строго определеният и безусловно съблюдаван погребален ритуал и евентуални тотемични вярвания, ни дават основание да смятаме, че високата степен на развитие на духовния живот отговаря напълно на също така развита обществено-икономическа организация.

Наличието на разнообразни по брой и ценност материали, които са намерени в различните гробове, говорят за различие в имотното и йерархическото положение не само на погребания, но и на цялото му семейство в рамките на патриархалната домашна община.

През енеолита безспорно съществуват вече утвърдени прояви на социално неравенство в обществото. Това без всяко съмнение довежда и до по-малки или по-големи различия в общественото положение на отделни членове на общината вече не за кратко време поради войни или други природни бедствия, а за един по-продължителен период, който е обхващал и времето на мирен труд. Това е процес, който има своите корени дълбоко в предходната новокаменна епоха и по всяка вероятност се явява в нашите земи с нейните носители.

Нашите изводи се подкрепят и от изказаното, но необосновано предположение на Г. Георгиев, че в края на каменно-медната епоха нашите земи се населяват от големи племенни обединения, а, както знаем, това е една форма на обществено устройство, непосредствено предшествуваща държавното.

Бъдещите проучвания върху живота на праисторическото общество ще помогнат да се доизяснят и обяснят още много въпроси, които засега още не са намерили задоволително обяснение.

СЪДЪРЖАНИЕ

Местоположение на селищната могила 7
Планировка на жилищата и топография на селището 10
Некрополът на селището 69
Поминък и занаяти 99
Духовен живот 121
Заключение 134
Резюме на руски език 139
Резюме на английски език 142

СОДЕРЖАНИЕ

Местоположение тепля 7
Планировка и топография селищ 10
Некрополь тепля 69
Занятия и ремесла 99
Духовная жизнь 121
Заключение 134
Резюме на русском языке 139
Резюме на английском языке 142

CONTENTS

Location of the Settlement Mound 7
Planning of the Houses and Topography of the Settlement 10
The Necropolis of the Settlement 69
Occupations and Crafts 99
Spiritual Life 121
Conclusion 134
Summary in Russian 139
Summary in English 142